

«ՀԱՅՐԵՆԻՔ» մատենաշար, թիվ 16

ԱԶԳԱՅԻՆ ԳԻՏԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆ

Հրատարակիչ՝ «ՀԱՅՐԵՆԻՔ» ակումբ

Երեւան – 2008

*Տպագրվում է
Հայաստանի Հանրապետական Կուսակցության աջակցությամբ*

Խմբագիր՝
Ավագ Հարությունյան

Ազգային գիտակցություն: Հրատարակիչ՝ «Հայրենիք»
Ակումբ: Երեւան, 2008, 248 էջ:

Ժողովածուն ընդգրկում է Գ. Նժդեհի եւ Հ. Ասատրյանի գաղափարակիցների եւ այլոց՝ հայ ազգային գիտակցությունն ու նտածողությունն արտահայտող ստեղծագործությունները, որոնք հավաքաբար առաջին անգամ են ներկայացվում, ինչն էլ այս հրատարակման առաջնահերթ նպատակներից է: Գրքում ներկայացված են հայ ազգայնական գաղափարախոսության հռչակագրային հիմնադրույթներ, Ցեղակրոնության եւ Տարոնականության հիմնադրույթները, ինչպես եւ հայոց ազգային-քաղաքական պատմությունը վերլուծող հոդվածներ, Հ. Քաջազունու նամակները, Գ. Նժդեհ մարդ-մարտիկի արժեւորմանը նվիրված Օ. Ջարմուռու աշխատությունը:

Այս ամենն իրենց հնչեղությամբ միանգամայն արդիական են ու հիմնախնդիրների բարձրացմամբ եւ դրանց լուծումների խորքայինությամբ՝ հավիտենարժեք:

© «Հայրենիք» Ակումբ

ԵՐԿՈՒ ԽՈՍՔ

Չկան բախտաւոր կամ դժբախտ **անհատ** հայեր,
կայ միայն երջանիկ կամ անբախտ **Հայուէթիւն**:

Ներսես Աստվածատուրյան

Այս գիրքը հայ ազգայնական մտքի յուրահատուկ ժողովածու է: Նկատի ունենալով այն հանգամանքը, որ վերջին տարիներին Գ. Նժդեհի եւ Հ. Ասատրյանի աշխատութիւնները համեմատաբար բավարար քանակով արդեն հրատարակվել են, այդ իսկ պատճառով ներկա ժողովածուն, ընդգրկում է նրանց գաղափարակիցների եւ այլոց՝ հայ ազգային գիտակցութիւնն ու մտածողութիւնն արտահայտող ստեղծագործութիւնները:

Դրանք ժամանակին թեպետ արդեն առանձին-առանձին հրատարակվել են, սակայն այժմ հավաքաբար առաջին անգամ են ներկայացվում, ինչն էլ այս հրատարակման առաջնահերթ նպատակներից է: Անշուշտ, հենց այդ առումով այս գիրքը կարելի է համարել հայ ազգայնական մտքի գոհարներն ամփոփոխ ինքնատիպ քրեստոմատիա:

Ժողովածուն բաժանվել է հետեւյալ մասերի. 1. Հայ ազգայնական գաղափարախոսութեան հոգակազրային հիմնադրույթներ (սկսած Ռ. Պատկանյանի «Վարդապետարան»-ից մինչեւ Յեղակրոն Ուխտերի «Դավանանք»), 2. Յեղակրոնութեան հիմնադրույթները վերլուծող հոդվածներ (Ա. Բարսեղյան, Օ. Զարմուհի, Կ. Գեւորգյան), 3. Տարոնականութեան հիմնադրույթները վերլուծող հոդվածներ (Ա. Տեր-Իսրայելյան, «Տարոնի Արծիվ»-ի խմբագրականներ), 4. Հայոց ազգային-քաղաքական պատմութիւնն ու մտածելակերպը վերլուծող հոդվածներ (Ն. Աստվածատուրյան, Վ. Տոտոմյանց, Ն. Աղբալյան, Հ. Պողոսյան, Շահան Նաթալի, Ս. Տեր-Քերոբյան, Ա. Ահարոնյան, Ռ. Զարդարյան, Ն. Պեշիկթաշլյան, Պ. Մնասպան), 5. Հ. Քաջազնունու նամակները կնոջը եւ որդուն, 6. Գ. Նժդեհի կյանքի ու գաղափարի,

մարդու եւ մարտիկի կերպարի հերոսականութեան արժեւորմանը նվիրված Օ. Զարմունու աշխատությունը: Հատկապես առանձնացնենք վերջինը:

Այս ամենն իրենց հնչեղութեամբ միանգամայն արդիական են ու հիմնախնդիրների բարձրացմամբ եւ դրանց լուծումների խորքայինութեամբ՝ հավիտենարժեք:

Արդիական են արդեն այն առումով՝ ինչպես դեռ 1943թ. Յեղակրոն Ուխտերն էին իրենց «Հայտարարութեան» մեջ մասնավորապես նշում. «Կեանքը կը պարտադրէ մեզ հոգեփոխուիլ եւ վերանորոգուիլ: Թօթափել բոլոր տկարութիւնները - սեփական անզօրութեան զգացում, միութեան ոգիի անկում, եսականութեան ու անձնական շահերու գերադասում, կազմալուծող հատուածականութիւն, ամուլ դաւանամոլութիւն, գաղափարական նախապաշարումներու, տեսակէտներու եւ տրամադրութիւններու պղտոր, կրքոտ ու ատելիւառ քառս: Ստրկականութիւն՝ օտար, փոխառիկ գաղափարներու եւ արժէքներու, թշնամանք՝ սեփական իշխանութեան ու հեղինակութեան եւ պատմական պատասխանատուութեան գիտակցութեան պակաս»: Այդ ամենին որպես համադարման իրավացիորեն ներկայացվում էր հետեւյալ համընդհանուր ընդունելի լուծումը. «Դարձ դէպի Յեղը - այս է նշանաբանը, զօր կը բարձրացնենք, ցոյց տալով հայութեան փրկութեան ճամբան»:

Իսկ որքա՞ն հրամայական է հնչում Օ. Զարմունու հավիտենապետք պատգամ-նշանաբանը. **«Յեղայնացի՛ր, ցեղայնացո՛ւր»:**

Սփյուռքահայութեան համար ուժացման վտանգի պայմաններում Օ. Զարմունին շեշտում էր այն պարագան, որ նա «... ուրիշ նպատակ պիտի չունենայ բացի անկէ, որ գինքը պիտի մղէ հայրենի հողին տիրացման: **Հողատիրութի՛ւն** - ահա՛ միակ արմատական դարմանը հայ ժողովուրդի գոյութեան եւ անոր ապահով գարգացման: Հայաստանեան հողի փառաբանութիւնն է, որ կը կատարենք, խորապէս հաւատալով անոր զօրութեան ու փրկարար հրաշքին»:

Հայրենիք-Սփյուռք հարաբերակցության ճշմարտացի ըմբռնման տեսանկյունից ուշադրավ են ն. Աստվածատուրյանի եւ Վ. Տոտոմյանցի հոդվածները:

Առ այսօր, օտարները եւ ցավալիորեն նաեւ որոշ «Հայեր» հերյուրածին ու սաղրիչ մեղադրանքներ են ներկայացնում Յեղակրոնության այսպես կոչված «այլամերժական» բնույթի դեմ: Այնինչ, դրա սնանկութունն ակնհայտ է, քանզի. «Յեղակրօնութիւնը հիմնուած չէ՛ երբեք օտարատեցութեան վրայ եւ նման մտածում ո՛չ ոք պէտք է անցընէ իր մտքէն իսկ: Յեղակրօնութիւնը, իր ցեղի բոլոր անդամները հաւասար կերպով սիրելով, պաշտպանելով հանդերձ, արհամարհանք կամ ատելութիւն չունի ուրիշ ազգերու մարդոց դէմ»:

Համանման թյուր մտայնություն առկա է մեզանում «ցեղ», «ազգ», «ժողովուրդ» հասկացությունների գաղափարական հենքերի, նույնականացման փորձերի եւ անտեղի միմյանց արհեստական հակադրման առումներով: Այդ բառերի սահմանումների, էություն, բովանդակության տարբերության ու նշանակության հիմնավոր պարզաբանմանն ու գոյություն ունեցող մոլորությունների փարատմանն է նպատակաուղղված Կ. Գեւորգյանի «Յեղ, ազգ, ժողովուրդ» հատուկ հոդվածը:

Ժողովածուի առավել ուշադրավ հատվածն ամփոփում է Տարոնականության համակողմանի վերլուծությանն ու արժեւորմանը նվիրված հոդվածները: Անտարակույս, պարտավոր ենք առանձնացնել Արիս Տեր-Իսրայելյանի հիրավի հիմնարար ու ծանրակշիռ հոդվածը, ուր թեպետ ընդհանուր գծերով, բայց եւ փաստարկված ու ամենայն խորին վերապրումով վերլուծված են Տարոնականության էությունն ու ձգտումները, կարեւորված են նրա վճռորոշ դերակատարությունը հատկապես վերադաստիարակության գործում որպես «զանգուածներու բարոյական ազատագրման գիտական խօսք, գործօն, մեթոդ», քանզի «տարօնական գործունէութիւնը փրկութեան միակ ճամբան է»:

Հիշատակենք նաեւ «Տարոնական ոգի» մեծարժեք խմբագրականը, ուր ներկայացվում են «Տարօնական Հայի

պատմականորէն բախտորոշ գործերը. Ա. Հայրենաստեղծում: Բ. Ազգակերտում: Գ. Հայկական օրիէնտացիա: Դ. Ազգային բարոյական «ես»ի արձանացում: Ե. Ազգային մշակութագործ «ես»ի արձանացում: Զ. Հայոց հերոսական արձանացումը»:

Հանուն Հայրենատիրութեան մաքառող եւ ինչու չէ՝ Հատկապես Հայ-թուրքական «բարեկամութեամբ» շահագրգռվածներին խորհուրդ ենք տալիս ուշադրութեամբ ընթերցել Պ. Մնայանի «Հողը» ակնարկը Արեւմտյան Հայաստան այցի վերաբերյալ, ուր գեղարվեստական խոսքի վարպետութիւնը զուգակցված է արդարահատուցյց հայրենասիրութեամբ, եւ խորհել հետեւյալի շուրջ. «Յաղթանակի ձայն մը կայ այս Հողերուն վրայ, որ կ'արձագանգէ մէջս: Յագեցած վրէժ մը, որ կը լուսաւորէ սիրտս, կարելիութիւն մը, որ կը բեղմնաւորէ երազս»:

Հատկապէս պետական գործիչները համար օրինակելի դաստիարակիչ դեր ունի պետականամետութիւնը Հայրենասիրութեամբ արմատավորած Հովհաննես Քաջազնունու իմաստալից պատգամը. «Խորտակված եմ անձնապէս, խորտակված է իմ քաղաքական գիծը, խորտակված են իմ հետեւած ուղիները, բայց ամենեւին չի խորտակված իմ կյանքին բովանդակութիւնն տվող իղձը: Հայաստանի ազգային-պետական կյանքը կառուցվում է - ահա այն ահագին փաստը, որի հանդեպ նսեմանում է մնացածը»:

Մոտեցումներն ունեն տեսա-գիտական մեծ արժեք, ավելին՝ անգամ գրական-գեղարվեստական երանգավորում: Այսուհանդերձ, դրանք բոլորն անջատ-անջատ տալով Հայի լինելիութեան գրավականի տարբեր կողմերի գաղափարական հիմնավորումները, միաժամանակ ամփոփ ներկայացնում են մեր արարչաստեղծ տեսակին ի վերուստ ներհատուկ ազգային գիտակցութեան ամբողջական պատկերը, իսկ մեզ բոլորիս համար վերջնականորեն տալիս Հայի երջանկութեան այդքան չարչրկված պրոբլեմի լուծման արդարացի բանալին. «Չկան բախտաւոր կամ դժբախտ անհատ Հայեր, կայ միայն երջանիկ կամ անբախտ Հայութիւն»:

«Հայրենիք» Ակումբ

ՎԱՐԴԱՊԵՏԱՐԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱԶԱՏՈՒԹԵԱՆ ¹

Ամօթ, յաւիտենական ամօթ հայերին:

Կիսադազան սեւամորթ ստրուկը հիմնեց իւր անկախ «Լիբերիա» պետութիւնը, ու դարերով հալածուած ջհուղը փողի ուժով իրեն սեփականութիւն դարձուց Պաղեստինի երկու հինգերորդ մասը, իսկ անօգ հայերը իրենց հարազատ դրախտ Հայաստանի մէջ մէկ թիզ անկախ խորշ չունին ...

Հարց. Ո՞վ պիտի ազատէ Հայաստանը օտարների ձեռքէն:

Պատ. Ինքը՝ հայ ազգը պիտի ազատէ Հայաստանը օտարների ձեռքէն:

Հ. Ի՞նչ հնարքներով:

Պ. Հնարքները զանազան են, նայելով հանդամանքներին - երբեմն սեպհական զէնքով, երբեմն փողով ու երբեմն օտարի օգնութեամբ:

Հ. Մի՞թէ կարող է Հայաստանը երբեւիցէ հայերի սեպհականութիւնը դառնալ:

Պ. Այո, կարող է. անշուշտ կը դառնայ նա հայերի սեպհականութիւնը, եթէ բոլոր հայերը՝ այր ու կին, հարուստ ու աղքատ, տէր ու պատանի այնպես բաղձան ու ձգտին Հայաստանի ազատութեան, ինչպէս քաղցածը ձգտում է հացին ու ծարաւածը՝ ջրին:

Հ. Ո՞ր երկիրը կոչվում է Հայաստան:

Պ. Հայաստան կոչվում է այն երկիրը, որն շրջապատում է Սեւան, Վան եւ Ուրմիա ծովակները, իսկ ամէնը միասին՝ Մասիս լեռները:

Հ. Ո՞վ է հայի թշնամին ու ո՞վ է նորա բարեկամը:

Պ. Հայի թշնամին նա է, որ աշխատում է հայերին հեռացնել Հայաստանէն ու սուտ արհաւիրքներով վհատեցնում է նոցա այդ ազգաշէն գործում: Իսկ նորա բարեկամը նա է, որ դիւրացնում է նոցա կամ իրենց աշխարհը վերադառնալու, կամ յորդորում է իւր աշխարհի մէջ հաստատուն մնալու:

Հ. Ո՞վ է իսկական հայը:

Պ. Իսկապես հայր նա է, որ անկեղծ կրդճայ ու կը նպաստէ Հայաստանի անկախութեան: Մնացեալները ԱՌՄԵԱՇՔԱՆԵՐ են, այսինքն ոչ միայն անպիտան հայեր, այլ եւ անպիտան մարդիկ:

Հ. Ո՞ր աշխարհի մէջ հայր կարող է երջանիկ լինել:

Պ. Հայր երջանիկ լինել կարող է միայն Հայաստանի մէջ, վասն զի նա ամէն տեղ հալածուած ու արհամարուած պանդուխտ է, եւ միայն Հայաստանի մէջ նա պատուաւոր մարդ է մարդկութեան աչքում:

Հ. Հայերը Հայաստանէն դուրս որի՞ն են նմանում:

Պ. Հայերը Հայաստանէն դուրս նմանում են օտարի տուն վարձողի, որն աշխատում է դարձարել այն տան պատերը, որից վաղ կամ ուշ դուրս պիտի ձգէ նորան օրինաւոր տանուտէրը:

Հ. Ի՞նչ վիճակի կը հանդիպին հայերը, եթէ Հայաստանը չազատեն:

Պ. Եթէ հայերը Հայաստանը չազատեն՝ նոքա շատ շուտ (գուցէ յիսուն տարիէն) բնաջինջ կը լինին աշխարհի երեսէն:

Հ. Մի՞թէ հարստութիւնը չօգնիլ հայերին պահպանուելու օտարութեան մէջ:

Պ. Օտարութեան մէջ աղքատութիւնը անշուշտ կը մաշէ հայերին, բայց աւելի շուտ կը մաշէ հարստութիւնը:

Հ. Ի՞նչ զանազանութիւն կայ հպատակի ու ստրուկի մէջ: Հայերը օտար պետութիւնների հպատակ են, թէ՞ ստրուկ:

Պ. Հպատակ նշանակում է իւր ազգային կառավարութեան ու նորա օրէնքներին ակամայ, բռնի եւ կամ յիմարաբար հնազանդող: Հայերը ամէն օտար պետութիւնների ստրուկ են, քանզի նոցա օրէնքների յօրինելուն անմասն են եղել, եւ ամէն տեղ հայի դաւանած կրօնը ընկճուած է եւ նորա ազգային ծէսերը հալածուած ու արհամարհուած են:

Հ. Առանց վտանգի ի՞նչ ազգասիրական գործեր կարող է կատարել ամէն մի հայ մարդ:

Պ. Իւր անձը վտանգի չհետեւրելով ամէն հայ մարդ կարող է եւ պարտաւոր է այս գործերը կատարելու.

1. Հայաստանի մէջ ունենալ (այս ամենագլխաւորն է) մէծ կամ փոքր հողային կալուած,

2. Հայ ոգով դաստիարակել զաւակացը,

3. սովորեցնել նոցա զէնքի գործածութիւնը,

4. չամուսնանալ օտարի հետ:

Հ. Որո՞նք են հայկական առաքինութիւնները:

Պ. Ամենագլխաւոր հայկական առաքինութիւնն է.

1. տնով-տեղով դաղթել դէպի Հայաստան,

2. իւր բոլոր ոյժը թափել՝ յորդորել իւր ծանոթ հայերին չուել Հայաստան,

3. համոզել եւ օգնել ամէն մի հայի Հայաստանի մէջ սեպհական անշարժ կայուածք եւ հող գնելու,

4. ջանալ Հայաստանի մէջ արուէստական եւ հողագործական դպրոցներ հիմնելու:

Հ. Որո՞նք են հայկական մոլորութիւնները:

Պ. Ամենագլխաւոր ու ազգակործան հայկական մոլորութիւնն է.

1. աշխարհաքաղաքացիութիւնն,

2. պանդխտութիւն,

3. անձնական շահի համար պէս-պէս խարդախութիւններ, որով կոտորում է հայ ազգի անունը,

4. շահասիրական ազգասիրութիւն (կեղծի ազգասիրութիւն),

5. հայ մեծաւորների դէմ ըմբոստութիւն (դաւաճանութիւն, մատնութիւն), ու

6. օտարի հետ ամուսնութիւն:

Հ. Ի՞նչ խօսքեր հայոց լեզուէն դուրս պիտի ձգել:

Պ. Հայոց լեզուէն առմիշտ պէտք է դուրս ձգել վհատեցուցիչ, յուսահատական, ազգի վարկը ստորացնող, խորամանկութիւն (աչքակապուցիւն) սերմանող խօսքերը, առածները, խրատները եւ խորհուրդները՝ «Հայը թակէ Վարդանին, թուրքը թակէ Վարդանին», «որտեղ հայ, այնտեղ վայ», «էլի հայութիւն արիւր» (այսինքն՝ դարձեալ ամենավատթար գործ գործեցիր), «հայի տունը քանդողը մեր սեւագլուխներն են», «հաստն ու բարակ մէկ գին է, վայ է բարակ մանողին», «հայերը անմիաբան են»:

Հ. Առաւօտ ու գիշեր ի՞նչ աղօթք պիտի անէ հայր:

Պ. Հայը քնէն զարթնելիս, կամ քուն մտնելիս, միայն այս աղօթքը պիտի կարդայ՝ «Ով բարեգութն Աստուած, օգնէ ինձ Հայաստանը ազատելու»: Դորանից աւել ոչ մի ուրիշ աղօթք հարկաւոր չէ հային:

Հ. Հայ պատանիների համալսարան մտնելը կը նպաստէ՞ հայկական նպատակներին:

Պ. Այժմ հայ պատանիների համալսարան մտնելը՝ վերաբերմամբ հայոց նպատակներին այն նշանակութիւնը ունի, ինչ նշանակութիւն

որ կունենար աւագակը հենց վրադ յարձակուած ըոպէին կամենայիր սուրբի ու գէնքի գործարաններ շինելու: Այս մասին հայերը առ սակաւը հարիւր տարի ուշացել են:

Միւս կողմանէ, 40-50 ամեայ փորձը ցույց տուաւ, որ համալսարանների տուած արդիւնքը հայ պատանիներին դռքա էին.

1. դիւրին միջոց ապահով ապրուստ ճարելու ու ասպարէզ շինելու, եւ

2. անգգալի կերպով սառչելու իւր ազգէն ու հոգով օտարանալու նորա շահերէն: Իսկ եթէ կան մի քանի իսկապէս արժանաւոր հայ համալսարանականներ, պետք է կարծել, որ նոքա առանց համալսարան մտնելու եւս ազգի պիտանի անդամները կը լինէին, ինչպէս որ կան ազգի մէջ շատ նշանաւոր մարդիկ, որոնք երբէք համալսարան եղած չեն: Պէտք է ի նկատի ունենալ եւ այն հանգամանքը, որ այժմուայ համալսարանները եւ նոյն իսկ գիտութիւնը դարձել են բռնակալների ձեռքումը ազգէր ստրկացնելու հզօր գործիք:

Հ. Գալոց ազատուած Հայաստանի մէջ ազնուականութիւն, ժառանգական տիտղոսներ, մեծամեծ հողային կալուածատիրութիւն պիտի լինի՞ն թէ ոչ:

Պ. Այո, պիտի լինին ժառանգական տիտղոսներ, մեծամեծ հողային կալուածատիրութիւն պիտի ստանան նոքա՝ կամ նոցա ժառանգները, որոնք առաջինը կը բարձրացնեն սուրը Հայաստանի ազատութեան համար ու կամ կը (զրկուին) կեանքներէն արեան դաշտի մէջ: Այսպիսիք (ու միայն այսպիսիք) կը կազմեն Հայաստանի բարձրագոյն ու ամենահարուստ (հողային կալուածներով) դասակարգը:

Հ. Ո՞րն է Հայի նշանաբանը:

Պ. Հայի նշանաբանը այս երեք բառն է՝ «ազատութիւն կամ մահ»:

Հ. Հայաստանը կարժէ՞ այդքան մեծամեծ զոհերի:

Պ. Այո, Հայաստանը կարժէ ամենամեծ զոհերի, վասն զի նորա մէջ կեցողի կեանքի տեւողութիւնը միջին թուով է 75 տարի, Հայաստանի հողը մշակողին տալիս է մեկ ցանած սերմնահատի փոխարէն 45-60 սերմնահատ: Հայաստանի մէջ վազած աղբիւրների կէսը հանքային՝ բժշկարար ջրեր ունին, Հայաստանի դիւրքը միջաշխարհային է, այսինքն Ասիայի ու Եւրոպայի սահմանագլուխներում Հայաստանի ժողովուրդն եթէ չը լինի ազգերի

մէջ ամենահզօրը, գեթ նա կը լինի ամենահարուստը ու ամենաբախտաւորը: Հայաստանը հարուստ է ե՛լ կենդանիներով, ե՛լ բոյսերով, ե՛լ հանքերով:

Հ. Ի՞նչ պատճառով Հայոց անկախութիւնը չորս անգամ կորաւ:

Պ. Հայերի անկախութեան չորս անգամ կորչելու պատճառները մի եւ նոյնն էին. նախ՝ Հայաստանի հողը պատկանում էր 3-400 մեծամեծների (նախարարների) եւ ոչ թէ իւր միլիոնաւոր ժողովրդին, եւ երկրորդ՝ հայերի խելքը չի կտրեց ազգային դրական օրէնքներ յօրինելու: Հայոց ազգը չունէր ո՛չ սեպհական հող եւ ո՛չ օրենք: Նորա դրացի տէրութիւններին շատ դիւրին էր ընկճել մի ազգ, որ զրկուած էր ե՛լ իրավունքէ, ե՛լ սեպհականութիւնէ, իսկ հայ ազգի համար օտարների լուծը ոչինչով աւելի ծանր ու դառն չէր, քան թէ համազգի նախարարների լուծը:

Հ. Ո՞րը աւելի արեան եւ փողի զոհ է պահանջում հայերից - թշնամու հետ պատերա՞զմը, թե այժմուայ խաղաղ ստրկական վիճակը:

Պ. Այն ստոր, արտասուելի, անգոսնելի վիճակը, ուր կան այժմ հայերը, աւելի արեան եւ փողի (նիւթական) զոհ է պահանջում հայերից, քան թէ դէմ առ դէմ պատերազմը սինլքոր թաթարների, քիւրտերի ու չէրքեզների հետ, տարին ու տարենական հազարաւոր հայեր են մորթւում եւ միլիոնների փող եւ ապրանք են կողոպտւում, յափշտակւում, գողացւում, փչացւում անպաշտպան, փոքրոգի հայերից:

Հ. Ո՞վ պիտի բարձրացնէ ազատութեան դրօշակը եւ սուրը:

Պ. Դրօշակը պիտի բարձրացնէ հայ վարդապէտը, իսկ սուրը բոլոր հայ պատանեկութիւնը, երիտասարդութիւնը եւ տղամարդիկ, 16 տարեկանից բռնած մինչեւ 45 տարեկանը:

Հ. Ի՞նչ փողով ձեռք պիտի բերուին գէնք, պարէն, զգեստ ու այլ ուղղամթերք:

Պ. Կանխիկ վաճառուած Հայաստանի մէջի բոլոր անշարժ կալուածքի գնոյ փողով, այն կալուածքի, որ այժմ ապօրինի կերպով տիրապետել են բարբարոս օտարազգիք: Իսկ ով կը հրաժարուի կանխիկ վճարելու Հայաստանի գինը, նա առ միշտ զրկուած կլինի Հայաստանցի-հայ (այսինքն՝ ազատ հայ) կոչումէ:

Հ. Ո՞վ պիտի ընտրուի Հայաստանի կառավարիչը:

Պ. Հայաստանի կառավարիչը կընտրուի նա, որին զինաւորեալ հայ գունդը կը ճանաչէ ամենախոհեմը, ամենաքաջը ու ամենաազնիւը:

Հ. Ի՞նչ է նշանակում յաղթիլ եւ ի՞նչ յաղթուիլ:

Պ. Յաղթիլ նշանակում է թշնամիի առջեւ անվախ դնալ եւ միննելէ չը սարսափիլ, յաղթուիլ նշանակում է պատերազմի դաշտումը սրտի մէջ երկիւղ տածել: Անվախը (քաջը) վախկոտին միշտ կը յաղթէ:

Հ. Հայի ազգային յատկանիշները որո՞նք պիտի լինին:

Պ. Հայի ազգային յատկանիշները պիտի լինին հայոց լեզուն եւ Հայաստանը ազատուած տեսնելու փափագը:

Հ. Ո՞րն է Հայ ազգի կրօնը:

Պ. Հայի ազգային կրօնն է հաստատուն հաւատը, որ Հայաստանը պիտի ազատուի օտարի լծէն: Ով այս բանին հաւատում է, նա՛ է ուղղափառ հայազաւանը:

Հ. Ապա ի՞նչ են նշանակում՝ Լուսաւորչադաւան, պապական կամ կաթողիկ ու լիւթերական կոչումները:

Պ. Դոքա մարդկային կրքերի եւ կոշտ տգիտութեան ստեղծած ու այժմ հնացած գաղափարներ են, որոնք մեծապէս վնասեցին ու այժմ եւս վնասում են հայ ազգին:

Հ. Ծշմարի՞տ է, որ ասում են, թէ ազգը ստրկութենէ ազատելու համար մեծամեծ վտանգների պիտի ենթարկուել ու ահագին փող պիտի վատնել:

Պ. Այո, շատ ճիշտ է: Եթէ ազատողք երկու-երեք հոգի լինին՝ վտանգը շատ մեծ է ու կորուստը անխուսափելի, զոհերն էլ մարդկային ուժէն վեր, բայց եթէ ամբողջ ազգը մասնակցէ՝ այն ժամանակ եւ վտանգը եւ զոհողութիւնը այն աստիճան կլթեթեւանան, որ ամէն մի անհատին գրեթէ անզգալի կերեւին:

Հ. Ո՞վ պիտի միաւորէ Հայերին այդ մեծ գործի համար:

Պ. Ընդհանուր վտանգը մոտալուտ կորստին: Դորա համար ամեն մի հայի վրայ սուրբ պարտք կա միմեանց պատմելու, հասկացնելու, որ եթէ նոցա վաղօրոք չազատեն Հայաստանը՝ օտար ազգերը բնաջինջ կանեն հայոց լեզուն եւ հայկական եկեղեցին, ու այնուհետեւ հայը ինքն ըստ ինքեան կանհետանայ աշխարհիս երեսէն: Այն ժամանակ ամէն գերդաստանի հայ կիմանայ, որ լաւ է նորա մի որդին ծառայէ իւր ազգին, քան թէ իւր ամբողջ ընտանիքը ոչնչանայ, ու լաւ է իւր հարստութեան մի փոքրիկ մասը ընծայուի իւր ազգի օգտին, քան թէ իւր բոլոր գանձը օտարի սեպհականութիւնը դառնայ:

Հ. Ի՞նչ են նշանակում այն գեղեցիկ արտօնութիւնները, որն ժամանակից ժամանակ առատ ձեռքով շնորհում են օտար պետութիւնները հայոց ազգին:

Պ. Այն արտօնութիւնները, որ օտար պետութիւնները շնորհում են Հայերին, նման են թակարդի մէջ դրած այն համով կերին, որով երեսայք բռնում են միամիտ թռչուններին: Այդպիսի արտօնութիւններով ամայացաւ Հայաստանը իւր բնիկ ժողովրդէն ու պարզամիտ Հայերը հասան այս օրուայ ցաւալի թշուառ վիճակին:

Հ. Հայերի ոտքի ելնելը բռնութեան դեմ իրաւացի^օ գործ է, թէ^օ ապօրինի:

Պ. Հայերի ոտքի ելնելը Հայաստանի ազատութեան Համար իրաւացի գործ է թէ՛ քրիստոնեական ե՛ւ թէ՛ քաղաքական օրինաց կողմանէ, ու աշխարհիս երեսի ամէն լուսաւորեալ ու ազնիւ մարդոց գովասանքը կշարժէ:

Հ. Ուրեմն, Հայերը իրաւունք ունի^{օն} գէնքի գօրութիւնով ազատել իրենց Հայրենիքը:

Պ. Հայերը Հայաստանը գէնքի գօրութիւնով ազատելու Համար ոչ միայն ունեն իրաւունք, այլ եւ ամեն մի Հայի վրա սուրբ պարտք կա այդ սխրալի գործը կատարելու, ինչպէս որ ամէն Հարազատ որդի լիակատար իրաւունք ունի իւր հօր ու նախնիների ժառանգութիւնը ստանալու եւ մեծ յանցանք է իւր որդւոց ու յետնորդների առջեւ, եթէ նա այդ ժառանգութիւնեն հրաժարուի, կամ կամա, կամ յիմարութեամբ ու կա՛մ փոքրոգիութեամբ:

Հ. Մ՛ւր կերթան հոգիները այն մարդոց, որոնք կմեռնին ճակատի մէջ:

Պ. Աւետարանի խօսքերի հիմանց վրայ, ճակատի (ազգային պատերազմի) մէջ մեռնողի հոգին, ի շարս սրբոց, անշուշտ կերթայ երկնից արքայութիւն, վասն զի այդպիսին կեանքէն զրկուել է ի սէր եւ ի պաշտպանութիւն իւր նեղեալ մերձաւորներին: Նորա անունը կլինի նահատակ եւ նորա յիշատակը սուրբ եկեղեցին կտօնէ մինչեւ աշխարհի կատարածը:²

Հ. Հրացանի ամէ^{օն} գնդակը դիպչում է ու ամէ^{օն} խոցուածը մեռնում է:

Պ. Վիճակագրական ամենաճիշտ Հաշիւներէն երեւում է, որ հրացանի տասը հազար գնդակէն մինն է դիպչում մարդուս եւ 38 խոցուածներէն մինն է միայն մեռնում:

Հ. Պատերազմի դաշտում խոցուած հոգեվարը չի^օ տանջուում:

Պ. Ամենափորձառու բժիշկները Հաստատում են, որ կակուղ անկողնի մէջ մեռնելը Հազարապատիկ աւելի դժուար է, քան թէ

պատերազմի դաշտում, իսկ գէնքի պատճառած մահը մահերի մէջ ամենաթեթեւն է:

Հ. Հնար կա՞ պատերազմի դաշտում մահից ազատուելու:

Պ. Այո կա, ու մի հատիկ հնար է այդ: Եթէ չէս ուզում թշնամին քեզ սպանէ՝ դու ինքդ շտապէ նորան սպանելու: Ուր վտանգը շատ մեծ է ու անխուսափելի՝ համարձակ վազէ նորա առջեւ, եւ վտահ եղիր, որ վտանգը ինքը կփախչի քեզանից: Այս փորձուած երեւոյթ է: Թշնամիի առջեւ փախչելը երկու վատ հետեւանք ունի. մեկ - որ փախչողը անպատճառ կը սպանուի եւ երկրորդ - դա ակներեւ կորստի կը մատնէ իւր հաւատարիմ զինակից ընկերին:

Հ. Հայերը ե՞րբ ոտքի պիտի բարձրանան:

Պ. Երբոր մեծամեծ ազգերի մեջ սկսուի կենաց ու մահուան պատերազմը:

Հ. Իսկ մինչեւ այն ժամանակ ի՞նչ պիտի անեն հայերը:

Պ. Այս Վարդապետարանը իմաստասիրեն ու նորա բովանդակութիւնը սրբութեամբ կատարեն:

Հ. Հայի կալուածական հարստութիւնը օտար աշխարհի մէջ ի՞նչ է:

Պ. Հայի կալուածական հարստութիւնը օտար աշխարհի մէջ ստրկի աներեւոյթ, բայց ամենապինդ շղթան է, որով կաշկանդուած են նորա ձեռքերը եւ ոտքերը:

Հ. Ի՞նչ են այն պատուանունները, տիտղոսները, աստիճանները, պատուանշանները ու վկայաթղթերը, որ ունեն հայերը օտար պետութեանց մէջ:

Պ. Այն պատուանունները, տիտղոսները, աստիճանները, պատուանշանները ու վկայաթղթերը, որ ստացել են հայերը օտար պետութիւններէ՝ ստրկութեան գլխազիրներ են՝ ի տրիտուր իրենց կորցրած ազատութեան ու հայրենիքէն ուրացութեան:

Հ. Ե՞րբ օտարազգիք կզաղարին, ինչպէս որ այժմ, արհամարհիլ, ատիլ ու հալածիլ հայերին եւ ե՞րբ կսկսեն, հակառակ դորա, յարգիլ նոցա:

Պ. Երբ հայերը ազատեն իրենց օտարի լծէն, բայց այդ չեղած նոքա մինչեւ իրենց բնաջինջ լինելը, կմնան արհամարհուած, ատուած, անուանարկ, հալածուած ու գարշելի արարածներ օտարի աչքում, աւելի ստոր, քան թէ ջնուգները, ցիգանները, փարիսները:

Ռափայէլ Պատկանեան

**ԴԱՎԱՆԱՆՔ
ԱՐԵՎՄՏԱՀԱՅ ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՈՒԽՏԻ ³**

Ա. Կհավատանք ու կղավանենք մեկ Աստված՝ Յեզն Արմեններու:

Կղավանենք զԱյն ամեն բանե վեր:

Ամեն բան Անոր համար, եւ ոչինչ Անկե նախընտիր:

Մեր կրոնն է՝ Հարությունը Արմեններուն, որ կմերժե ցեղային որեւէ նվաստություն եւ կպահանջե ցեղային հարգանք՝ հավասար որեւէ ազգի:

Ձենք հավատար անշահախնդրությանը որեւէ ուժի:

Մեր ուժն է միայն մեզ անղավաճան:

Բ. Մեկ է մեր ցեղասպան թշնամին՝ Թուրքը:

Նա է պարտական մեր միլիոններով նահատակներու արյունին: Իսկ Արեւմտահայությունը՝ պահանջատերը:

Նա է բռնատերը Թրքահայ հողերուն, իսկ Թրքահայությունը՝ պահանջատերը:

Մեկ է մեր դատը - Թրքահայ դատը:

Մեկ է անոր տերը - հայրենավտար Թրքահայությունը:

Դատ՝ ծով արյունին եւ մեկ միլիոն հայրենավտար Թրքահայերու հողերուն:

Մեր արյունը թափվեցավ, մեր հողերը ավերվեցան Թուրքիայի սահմաններուն մեջ: Մեր Հայրենիքն էլ այդ սահմանների մեջն է:

Գերեզմանոց է այն, բայց մեր Հայրենիքն է: Եվ մեր ուխտն է վերականգնել զԱյն, գեղեցիկ ու հավասար բոլոր հայրենիքներուն:

Պ. Կհավատանք ու կղավանենք միությունը մեր Յեզին:

Կհարգենք Արմենյան նոր ոգիով՝ այդ միության ցեղատիպ բոլոր ուժերն ու հաստատությունները, որոնք քառասուն դարեր հավաքաբար ապրեցուցին մեր Յեզը: Եվ իբրեւ հավաստիք՝ կմերժենք որեւէ հավակնություն, որ իրեն կվերագրե Ազգին գոյությունը ու կժպրհի⁴ տերը լինել Ազգին, փոխանակ լինելու Անոր հավատարիմ ծառան:

Կճանաչենք ամեն մեկը իր տեղը, ու կմերժենք որեւէ մեկի ամեն տեղ լինելու հավակնությունը:

Առաջինի մեջ կղավանենք ճշմարիտ միաբանությունը, որովհետեւ վերջինի մեջ գտած ենք խարդախ անմիությունը:

Մեկ է մեր տեղն ու դերը, ըստ կոչումի, երբեք գերիվեր ու գերազանց որեւէ ուրիշի տեղե ու դերե: Մեկ քարը, շիտակ տեղը, Ազգային տաճարին մեջ:

Ամեն մեկը իր տեղը, եւ միա՛յն իր տեղը: Ահա մեր նոր դրուժյունը ճշմարիտ միութեան:

Կմերժենք Ազգը մենք լինել, որովհետեւ կղավանենք, որ մեր Յեղը «մենք»-երով ապրեցավ քառասուն դարեր, եւ անմիութեանն սկսավ, երբ մեկ «մենք» հավակնեցավ լինել բոլոր «մենք»-երը:

Կղավանենք Արմենյան ոգին բոլորին մեջ: Եվ ամբողջի ներդաշնակութեան միջոցով՝ կղավանենք մասնիկը ~ մենք մեզ ~ միա՛յն մեր ճշտված տեղով՝ Թուրքին դեմ, միա՛յն մեկ դերով՝ պայքարի մեկ գործիք հայրենապահանջ Թրքահայութեան ձեռքին մեջ:

«Ամրոց», Փարիզ, 1934, ք. 2

ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆ ՅԵՂԱԿՐՕՆ ՈՒԽՏԵՐՈՒ

Կեանքի եւ մահուան պայքար պարտադրուած է Հայութեան:

Ամէն երկմտութիւն, կրաւորականութիւն եւ անվճռականութիւն աններելի է ու վտանգաւոր:

Պարտողական, ընկճուած, պառակտուած ու այլասերումի ենթակայ Հայութիւն մը՝ անկարող է ապահովել մարդավայել կեանք ու ապագայ:

Հայը ցեղօրէն ողջամիտ է, հեռատես, վճռական ու իր գոյութեան պայքարի համար՝ միակամ ու աննկուն:

Ահա՛ թէ ինչու, Հայութեան սպառնացող վտանգին դէմ, մենք կը դաւանինք Յեղը իբրեւ խարիսխ գոյութեան, աղբիւր միութեան եւ ոյժի, նոր ճակատագիր մը դարբնելու միակ գործօնը:

Դարձ դէպի Յեղը - այս է նշանաբանը, զօր կը բարձրացնենք, ցոյց տալով հայութեան փրկութեան ճամբան:

Կեանքը կը պարտադրէ մեզ հոգեփոխուիլ եւ վերանորոգուիլ: Թօթափել բոլոր տկարութիւնները - սեփական անգօրութեան զգացում, միութեան ոգիի անկում, եսականութեան ու անձնական շահերու գերադասում, կազմալուծող հատուածականութիւն, ամուլ դաւանամոլութիւն, գաղափարական նախապաշարումներու, տեսակէտներու եւ տրամադրութիւններու պղտոր, կրքոտ ու ատելալառ քառս: Ստրկականութիւն՝ օտար, փոխառիկ գաղափարներու եւ արժէքներու, թշնամանք՝ սեփական իշխանութեան ու հեղինակութեան եւ պատմական պատասխանատուութեան գիտակցութեան պակաս:

Մենք կը մերժենք կուսակցական ոգին եւ դասակարգային գաղափարաբանութիւնները:

Կ'ուզենք Նոր Հայը, որ ցեղային ինքնաճանաչումով հաղորդակից դարձած է պատմաստեղծ ոյժերու եւ զինուած է հայրենատիրումի կամքով:

Կ'աշխատինք վերակազմել ազգը, որ պառակտուած է կուսակցական հակամարտութիւններով:

Մենք կը ձգտինք տիրանալ Հայաստանին, որ պիտի ըլլայ ցեղօրէն զօրաւոր եւ ընկերայնօրէն արդար:

«Ռազմիկ», Սոֆիա, 1943, ք. 68

ՅԵՂԱԿՐՕՆԻ ԴԱՒԱՆԱՆՔԸ

Հայ եմ:

Ես աւանդապահն եմ Հայոց ազնիւ արիւնին:

Ես ժառանգորդն եմ ու տէրը Հայաստանի:

Ես պահակն եմ Յեղիս հոգեւոր հարստութեանց ու դրօշակիրը
անոր պատմական կոչումին:

* * *

Ես կը դաւանիմ ու կը պաշտեմ ցեղիս ստեղծագործ Աստուածը:

Յեղս մեծ է ու արժէքաւոր:

Ոյժի անսպառ աղբիւր է նա, գիտակցութեան ջահ, առաջնորդ եւ
ապաւէն:

Յեղս արիւնի սրբազան միութիւնն է, որ ճակատ կը յարգարէ
թշնամիին դիմաց եւ ներքին պառակտումները կը վերացնէ:

Յեղս ընկերային արդարութեան անշեղ դատաւորն է, որ կը
մերժէ դասակարգային ամեն հասկացողութիւն:

Հայաստանը հարազատ մայրն է ամեն Հայու՝ պարզեւաբաշխ ու
լիառատ:

* * *

Յեղակրօն եմ:

Ես նուիրուած եմ Յեղիս պայքարին ու յաղթանակին:

Իմ կեանքս, կարողութիւններս ու նուաճումներս - դիրք, փառք
եւ հարստութիւն - կը պատկանին ու կը ծառայեն ո՛չ թէ ինձ, այլ՝
Յեղիս:

Իմ գոյութիւնս մէկ նպատակ ունի միայն - անաղարտ պահել
երակներուս արիւնը եւ Յեղս տեւականացնել:

Իմ կեանքս մէկ արդարացում ունի միայն - տիրանալ հայրենի
սուրբ հողին եւ կառչիլ անոր:

Իմ մեծագործ նախահայրերուս պատմութիւնը, մշակոյթը եւ
լեզուն ինձմով չեն վերջանար, այլ՝ կը շարունակուին ու կը ծաղկին
ինձմով:

* * *

Ես կը լսեմ կանչը իմ վտանգուած Յեղիս:

*Արիւնիս մէջ կը զգամ պայքարի կրակը եւ հոգիիս մէջ՝ արեւը
հաւատքի:*

*Յեղիս ու Հայրենիքիս համար պատրաստ եմ գործելու եւ
մեռնելու:*

Որոշումս անդարձ է, կամքս՝ անընկճելի:

*Ահա կ'ուխտեմ ես Մամիկոնեան զօրավարներու մեռնելու
ուխտով. «Քաջութեամբ մեռցուք ի վերայ աշխարհիս մեր եւ ի վերայ
ազգիս մեր եւ մի՛ տեսցեն աչք մեր կոխան ոտից պղծալից լեալ
զսրբարանս մեր»:*

Ուխտեցի՛:

Հետեւեցէ՛ք ինձ:

«Ռազմիկ», Սոֆիա, 1943, ք. 131

ՀԱՅ ՑԵՂԱՅԻՆ ՇԱՐԺՄԱՆ ՍԿԶԲՈՒՆՔՆԵՐԸ

Ա. Յե՛ղն է գոյարմատականը: Դրանո՛ւմ են օրգանապէս ներդաշնակուած ոգին եւ արիւնը: Դա՛ է մեր բարոյականի, խղճմտանքի եւ նպատակի կառավարիչը:

Բ. Յե՛ղն է ազգութեան հիմքը, իսկ վերջինը՝ ընկերային միակ բնական կազմակերպութիւնը:

Գ. Պետութիւնը ղեկավարոււմ է ցեղի կամքով եւ ազգային ընկերութեան պաշտպանման եւ զարգացման ծառայելու սկզբունքով:

Դ. Ընկերութեան կազմակերպութիւնը եւ ընկերային արդարութիւնը յենոււմ են ներցեղային բարոյականի վրայ: Ներցեղային բարոյականով առաջնորդուող ընկերութիւնը միայն կարող է ապահովել ազգի գոյատեւումը, ինչպէս եւ նրա անդամների հոգեւոր, բարոյական, տնտեսական շահերի ամբողջականութիւնը:

Ե. Անհատի ազատութեան, ստեղծագործութեան, պարտականութեան եւ երջանկութեան աստիճանաչափը՝ դա կախումի իր զգացումն է ցեղի ճակատագրից եւ ուրախ նուիրումը՝ նրա յաւիտենականին:

Զ. Անհատն ա՛յն դէպքում է միայն ազատ, երբ մեռնելու կամքով է մօտենում բոլոր այն հարցերին, որոնք շօշափում են ցեղի եւ հայրենիքի ճակատագիրը:

Է. Անհատն ստեղծագործ է, երբ նուիրապետական զգացում ունի իր ցեղի յաւիտենական արժէքների հանդէպ:

Ը. Անհատը պարտաճանաչ է, երբ ունի իր խղճմտանքի վաւերացումը, թէ անթերի է նուիրումի իր կամքը՝ ցեղին:

Թ. Անհատն երջանիկ է, երբ կեանքի բարձրագոյն իմաստը տեսնում է այն գիտակցութեան մէջ, թէ հզօր է իր ցեղը:

Ժ. Հզօրանքն է աղբիւրը դրական ամեն առաքինութեան եւ ստեղծագործութեան: Դա՛ է կեանքի իմաստը:

ԺԱ. Յե՛ղն է հզօրանքի պարգեւատուն:

ԺԲ. Անցաւորից դէպի անանցն երկարող ճամբին ցե՛ղն է միայն յաւիտենական: Նրան հաղորդակից դառնալով՝ միայն հնարաւոր է կենսաբանօրէն հաւատաւորել կամքը, իմաստաւորել կեանքը:

ԺԳ. Յեղը ժխտում է ամեն կարգի հատւածականութիւն, կուսակցականութիւն, դասակարգային «ես» եւ շահ՝ ազգի ներքին կեանքում: Դա պահանջադրում է հայոց լիազուժար ազգահաւաքումը

Հայրենի երկնքի տակ եւ ազգային ներդաշնակ մի համակերպութիւն,
որում հայը՝ հայի մէջ տեսնում է ճակատագրի ճշմարիտ իր եղբայրը:

ԺԴ. Հայրենատէ՛ր է ցեղը - ստեղծագործ, նորոգիչ եւ
յաղթանակիչ ներքին ամեն տկարութեան:

ԺԵ. Յեղային շարժման ամեն մի զինուորը պատուի ուխտով
հաւատում է, թէ.

- Հգօրա՛նքն է իմաստը հայ ճակատագրի:

- Յաւիտենակա՛ն է Հայաստանը:

«Ռազմիկ», Սոֆիա, 1943, ք. 131

ՅԵՂԻՆ ԶԱՅՆԸ

Ասկէ տասը տարի առաջ՝ գրեթէ ո՛չ ոք կը խօսէր ցեղի ու ցեղայինի մասին: Այս բառերը կը յիշատակուէին այն ատեն միայն, երբ կը քննուէր ժամանակակից մեծ ժողովուրդներու եւ ազգերու անցեալը, եւ կամ քաղաքակրթութեան ազդեցութեանն հետու մնացած, Ասիայի ու Ափրիկէի խորերը նախնական կենցաղ մը վարող մարդկային խմբաւորումներու կեանքը:

Դեռ աւելին: Նախորդ տասնամեակներու ընթացքին ցեղն ու ցեղայինը կարծէք թէ կը նկատուէին առհամարհելի քանակութիւններ, որոնք մարդկային պատմութեան նախնական շրջանները միայն կը յիշեցնէին:

Դարերը հիմնովին փոխեր էին մարդկային հաւաքակա-
նութիւններու կեանքը՝ ծաւալի թէ բովանդակութեան տեսակէտէն: Հաղորդակցութեան միջոցներու աստիճանական դիւրացումը, տնտեսական կեանքի յարաճուն բարգաւաճումը, քաղաքական մեծ միաւորներու կազմութիւնը, քաղաքակրթութեան զարգացումն ու տարածումը, դիտութեանց եւ արուեստներու ընդհանրացումը մեծապէս դիւրացուցեր էին նախնական խմբաւորումներու փոխյարաբերութիւններն ու հետզհետէ սերտ կապերու հաստատումը:

Այս ուղղութեամբ թերեւս մեծագոյն դերը կատարած են կրօնները, որոնք ներքին կապ մը ստեղծած են հարիւրաւոր ու հազարաւոր մղոններ իրարմէ հեռու ապրող խմբաւորումներու միջեւ: Մասնաւորաբար, քրիստոնէութիւնը հսկայական դեր կատարած է՝ մարդկութեան մէկ կարեւոր մասը մէկ ընդհանուր յայտարարի բերելու տեսակէտէն:

Եւ այսպէս, դարերու ընթացքին ու անզգալիօրէն, ցեղերու խառնուրդներէն ծնունդ առած են աւելի մեծ հաւաքականութիւններ, ժողովուրդներ, ազգեր ու պետութիւններ, աշխարհիկ թէ կրօնական:

Նախ, միջցեղային եւ ապա միջազգային ըմբռնումներն ու ձգտումները, որոնց յաջորդեցին այդ գետիներու վրայ գործող կազմակերպութիւնները, աւելի ընդլայնեցին միատեսակ ընկերային կեանք ապրող հաւաքականութեան սահմանները:

Եւ որովհետեւ այս բոլորը իրենց հետ բերին մեծամեծ յարմարութիւններ ու առաւելութիւններ, մարդիկ չնկատեցին անգամ թէ ատոնց զուգընթաց տկարացան կամ կորսուեցան կարգ մը հին

արժէքներ, որոնք ճակատագրական նշանակութիւն ունին մասնաւանդ տկար ազգերու համար:

Դէպի այդ հին արժէքները դիմելու փորձեր եղած են ա՛յն ատեն միայն, երբ ժողովուրդ մը կամ անոր առաջնորդները նախազգացած են վերահաս վտանգ մը:

Վերջին տասնամեակի ընթացքին եւս մենք ականատես ենք նման քայլերու: Մասնաւորաբար, աչքի կը զարնեն ֆաշիստ Իտալիայի եւ նացիստ Գերմանիայի օրինակները:

Մուսոլինի եւ Հիթլէր այնպէս կարծեցին, որ իրենց երկիրները միջազգայնութեան սիրոյն չափէն աւելի գիշումներ կատարեցին ու փափաքեցան կանգնեցնել այդ ընթացքը:

Այս երկու շարժումներն ալ ազգայինին դառնալով չբաւականացան, այլ իրենց աչքերը դարձուցին ցեղային արժէքներուն: Մուսոլինիի մտատիպարն է հին Հռոմայեցին, իսկ Հիթլէրինը՝ հիւսիսային Գերմանը, որոնց մէջ կը տեսնեն իրենց ցեղային նախատիպարը, մարմնական թէ հոգեկան յատկութիւններու տեսակէտէն:

Դա՛րձ դէպի ցեղային արժէքները - ահա՛ էութիւնը վերջին տասնամեակին նկատելի շարժումին, որ անշուշտ կ'ունենայ իր բարերար նշանակութիւնը, եթէ ծայրայեղութիւններու չտարուի:

Եթէ ցեղային գիտակցութիւնը վերջին տասնամեակին արթնցած է Իտալիայի եւ Գերմանիայի նման մեծ երկիրներու մէջ, որոնց ժողովուրդները զրկուած ըլլալու ապրումներ ունեցած են, որքա՛ն աւելի խոր պիտի զգացուի ցեղային արժէքներու ոգեկոչումը մեզի նման փոքր ու ցրուած ժողովուրդի մը համար, որ դարեր շարունակ ենթարկուած է նմանը չտեսնուած զրկանքներու եւ այժմ ալ կ'ապրի այլազան ցեղերու եւ ազգերու խառնարան եղող շրջաններու մէջ:

* * *

Որպէսզի որոշ ըլլայ թէ ի՛նչ պիտի հասկնանք ցեղային արժէքներ ըսելով, անհրաժեշտ է պարզել թէ՛ ի՛նչ է առհասարակ ցեղ ըսուածը եւ որո՞նք են մեր ցեղը յատկանշող արժէքները:

Ցեղը մեծ ընտանիք մըն է, որուն ամէն մէկ անդամը նոյն արիւնը կը կրէ իր երակներուն մէջ, հարազատ է միւսին եւ պատրաստ է իր անձը զոհելու անոր կեանքին ու պատիւին համար:

Իւրաքանչիւր ցեղ ունի իր ուրոյն լեզուն, կրօնը, սովոր- ութիւնները, նիստ ու կացը, մէկ խօսքով՝ իր ուրոյն ըմբռնումները

կեանքի, պատիւի եւ ապրելակերպի մասին: Ասոնք ժամանակի ընթացքին դարձած են իրեն համար սրբութիւններ, որոնց անաղարտ պահպանումին նախանձախնդիր է ամէն մէկ անհատ:

Իւրաքանչիւր ցեղ ունի իր ուրոյն հաւաքական կեանքը, որուն չի կրնար միջամտել ուրիշ որեւէ խմբաւորում: Ուրիշ խօսքով, ամէն մէկ ցեղ կ'ուզէ ազատօրէն ապրիլ իր հասկցած ձեւով եւ իր այս ազատութիւնը կը ջանայ պահել ամէն գինով:

Յեղը, ուրեմն, այժմու աւելի կամ նուազ բազմամարդ ու ցրուած ժողովուրդներու նախնական կորիզն է, որ ունի իր սահմանափակ անդամներու թիւը եւ տարածութեամբ շատ փոքր բնակավայրը:

Իր այս ձեւի կենցաղային հետեւանքով ամէն մէկ ցեղ ունի որոշ յատկանիշներ, մարմնական թէ հոգեկան, որոնց հարազատ ու անխառն պահպանումը միայն կ'երաշխաւորէ ցեղին տեւականացումը:

Այսպիսով, ցեղը չի ճանչնար ընկերային որեւէ տարբերութիւն, որ բաժնէ իր անդամները իրարմէ: Յեղին մէջ չկան հարուստներ ու աղքատներ, տիրող ու հպատակող դասակարգեր, այս կամ այն դաւանանքին պատկանող յարանուանութիւններ: Ուրիշ խօսքով, ցեղը հնարաւոր հաւասարութեան իրականացումն է ընկերային կեանքի մէջ:

Իւրաքանչիւր ցեղի անդամներուն կեանքի գրեթէ նոյնութեան հետեւանքով առաջացած սերտ կապը եւ անձնագոհութեան ոգին կը կազմեն ցեղին ուժը, որ միաժամանակ կը հանդիսանայ իր պայքարի ու ինքնապաշտպանութեան անսպառ աղբիւրը: Ասոր համար է, որ ցեղը վերապահութիւն ունի օտարներուն հանդէպ եւ կը ջանայ մօտենալ իրեն նմանող տարրերու միայն, եթէ անհրաժեշտ դառնայ շփումը:

Բնական կեանք մը կ'ապրի ցեղը. շարունակ շարժումի մէջ է, բայց եւ ժուժկալ է: Այս պատճառով ալ ցեղը միջոտ երիտասարդ է, պայքարունակ եւ ազատատենչ: Ասոնք ժողովուրդներու տեւականացումը կ'երաշխաւորեն, որովհետեւ զանոնք կը տանին հերոսականին:

Ձանազան ցեղերու յաճախակի շփումը իր հետ կը բերէ նախ՝ փոխադարձ ազդեցութիւններ, աւելի ուշ՝ խառնուրդներ, որոնց հետեւանքով կ'առաջանան ընկերային աւելի մեծ հաւաքականութիւնները - ժողովուրդներն ու ազգերը:

Խառնուրդներու ատեն ամէն կողմ հաւասարապէս չի դներ իր կնիքը նորակազմ խմբաւորման վրայ: Ամէն մէկ ժողովուրդի մէջ նկատելի է մէկ ցեղի զօրաւոր ազդեցութիւնը, որ ժամանակի

ընթացքին կը տարածուի նաեւ նորեկ տարրին վրայ: Այս է պատճառը որ իւրաքանչիւր ժողովուրդ ինքզինքը սերած կը նկատէ ա՛յն ցեղէն, որուն ազդեցութիւնը մեծագոյն չափով կրած է:

Ընդդէմ ասոր համար ալ, ամէն մէկ ժողովուրդի մէջ ցեղային են այն յատկութիւնները, որոնք նախնական են ու տիպարական: Յատկութիւններ, որոնք կը տարբերեն իրենց դրոշմը կրող ժողովուրդը՝ ուրիշ ազգերէ:

Կրնանք ըսել նաեւ, որ ցեղայինը այս կամ այն ժողովուրդին յաւիտեանական տարրն է, այսինքն ո՛չ միայն անցեալ է, այլ եւ ներկայ ու ապագայ միանգամայն:

Յեղին այս անխառն ու հարազատ յատկութիւններէն, արիական ու անձնագոհ ոգիէն, մաքուր ձգտումներէն եւ անկորնչելի առաքինութիւններէն կը ծնին ժողովուրդի մը բոլոր արժէքները, մարտական թէ՛ մշակութային: Իսկ ժողովուրդներու բացասական յատկութիւնները արդիւնք են ոչ-ցանկալի ազդեցութիւններու, որոնք գրեթէ անխուսափելի կը դառնան տնտեսական, ընկերային ու քաղաքական պայմաններու բերումով:

Էականն այն է որ ժողովուրդ մը պահէ իր ցեղին արժէքները, որովհետեւ ասոնցմով պայմանաւորուած է իր գոյութիւնը: Երբ փոքր կամ մեծ հաւաքականութիւն մը սկսի կորսնցնել ցեղային արժէքները, ինքն ալ կը տկարանայ աստիճանաբար, մինչեւ որ անհետանայ այս աշխարհի թատերաբեմէն:

Մեր ժողովուրդը դարեր շարունակ կրցած է պահել իր ուրոյն գոյութիւնը, որովհետեւ մի՛շտ ականջ դրած է ցեղի հզօր ձայնին, այսինքն եղած է՝ աշխատասէր, ժուժկալ, առաքինի, ընտանեսէր, գաղափարապաշտ, պայքարունակ, ազատատենչ, անձնագոհ, մշակոյթի հետամուտ եւ խաղաղասէր, բայց ո՛չ ամէն գիւնով:

Որքան ատեն որ մեր ժողովուրդը կը պահէ իր այս յատկութիւնները՝ պէտք չունի վախնալու իր ապագայէն:

Երբ մեր ժողովուրդը կը գտնուէր իր դարաւոր հայրենիքի սահմաններուն մէջ ու կ'ապրէր իր հաւաքական կեանքը, որքան կարելի է նուազ ենթակայ օտար ազդեցութիւններու - ինքնաբերաբար կը պահուէին ցեղային արժէքները:

Այս գործը կը դիւրանար մանաւանդ անով, որ իւրաքանչիւր նոր սերունդ կը ստանար տոհմային կրթութիւն մը, որ հնարաւոր կը դարձնէր ո՛չ միայն ապրումը, այլ նաեւ ճանաչումը ցեղային յատկութիւններուն:

Ներկայի պայմանները հիմնապէս տարբեր են: Ասոր համար ալ պէտք է գտնուին համապատասխան միջոցներ:

Շատ կարեւոր է, որ մեր նոր սերունդը ճանչնայ իր ցեղին արժէքները: Ասիկա հնարաւոր է Հայ Լեզուի, Գրականութեան եւ Պատմութեան ուսուցումով միայն:

Յեղային յատկութիւններու եւ ստեղծագործութեան ճանաչումը իր հետ կը բերէ պաշտամունք դէպի այդ արժէքները:

Իսկ ո՛վ պաշտամունք ունի ցեղին հանդէպ, անպայմանօրէն կը հաւատայ անոր ապագային եւ ըստ այնմ կը շարժի:

Եւ որովհետեւ իր ներկայ պայմաններուն բերումով զգալապէս վտանգուած են մեր ժողովուրդին յարատեւումը երաշխաւորող արժէքները, ինչպէս նաեւ ցեղը ճանչնալու, սիրելու եւ անոր ապագային հաւատալու կարելիութիւնները՝ անհրաժեշտ է, որ ցեղը ցնցէ իր գլուխը եւ լսելի ընէ իր զգաստացուցիչ ձայնը:

Ակա՛նջ դնենք ու պիտի լսենք Յեղին Չայնը:

Ա. Բարսեղեան⁵

«Արփի», Ալիստոն, 1933, ք. 11

ՅԵՂԱՅՆԱՅԻՐ, ՅԵՂԱՅՆԱՅՈՒՐ

Յեղակրօնութիւնը ո՛չ միայն գեղեցիկ անուն մըն է, այլեւ ազամանդեղէն յաւիտենական ներքին բովանդակութիւն մը, որ դարերուն դիմանալու, տոկալու ոյժ եւ անսասնութիւն ունի իր մէջ: Յեղակրօնութիւնը վարդապետութիւն մըն է, որ ո՛չ մէկ ժողովուրդի այնքան անհրաժեշտ է, որքան Հայ ժողովուրդին: Յեղակրօնութեան մէջ կայ անցեալի պարում, ներկայի կեանք ու պայքար, ապագայի նուաճում եւ յաւիտենականի տենչ:

Յեղակրօնութիւն կը քարոզենք, որովհետեւ կ'ուզենք, որ Հայը Հատուածի մը կամ կողմի մը, կուսակցութեան մը չպատկանի, եւ այսպիսով Հայութիւնը ճակատներու, կողմերու կամ կուսակցութիւններու չբաժնուի, մեր ազգային կեանքը ներքին ճակատներ, ներքին պայքարներ, ոյժերու ջլատում չունենայ, այլ՝ կեդրոնանայ, միաձոյլ եւ միակամ դառնայ: Յեղակրօնութիւնը դէմ է ամէն ներքին Հատուածականութեան եւ տարանջատումներու, եւ միակ գաղափարաբանութիւնն է, որ կրնայ բոլոր Հայերը միացնել, որովհետեւ կուսակցութիւն մը չէ՛, կողմնակի կամ մասնաւոր ընկերային ուղղութեան մը ջատագովը չէ՛, այլ՝ ուղղակի ցեղային, Համահայկական շարժում մըն է, որ խտրութիւն չի՛ դներ իր անդամներուն միջեւ, եւ նկատի չառնէր անոնց ընկերային դիրքն ու կրօնական դաւանանքը: Յեղակրօնութեան Համար կարեւորը Հայն է, բաւ է, որ ան իր մէջ չունենայ կուսակցական եւ անջատական միտումներ, չարհամարհէ մեր անցեալը, չյուսահատի ներկայի անյաջողութիւններէն եւ վառ յոյսով նայի մեր վաղուան:

Արդ, Յեղակրօնութիւնը Հայութեան կը քարոզէ՝ վե՛րջ կուսակցականութեան, վե՛րջ ներքին պայքարներու եւ պառակտումներու, վե՛րջ ոյժերու ջլատման եւ կեդրոնախոյս, տարանջատ գործունէութեան: Մէ՛կ ճամբայ՝ Հայաստանի ճամբան, մէ՛կ գործ՝ Յեղի ապահովութիւնն ու յարատեւումը Հայրենի Հողին վրայ:

Յեղակրօնութիւնը ցեղային հարցեր արծարծելէ աւելի՛ վերանորոգչական, հոգեւոր արիութեան եւ մեծագործութեան շարժում է: Յեղակրօնութիւնը նոյն ցեղին անդամները եղբայրացնելու, կեանքը հզօրացնելու, կամքերը միաձուլելու, աշխատանքը արդիւնաւորելու եւ ցեղի կենսական պահանջները բաւարարելու գաղափարաբանութիւն է:

«Յեղայնանալ եւ ցեղայնացնել»։ Յեղայնանա՛լ հոգիով, ցեղայնանա՛լ մտքով եւ ձեր ցեղայնացումը ցոյց տալ կենդանի՛

օրինակով, գործո՛վ եւ գործունէութեամբ: Ի՞նչ կը հասկնաք ասկէ: Յեղայնանալ ըսելով պիտի հասկնաք.

Ա. Հրաժարում կուսակցականութենէ, կողմնապաշտութենէ եւ ուրիշ հայ մը ատելէ եւ անոր հետ պայքարելէ:

Բ. Աշխատիլ ներքին ճակատներու վերացման, ոյժերու եւ գաղափարներու կեդրոնացման, ներքին տկարութեան յաղթահարման:

Գ. Վերանորոգուել՝ հոգիով, գաղափարով եւ գործունէութեամբ, հինը չմնալ, ինքզինքը չստորագնահատել:

Դ. Հայ անցեալին հանդէպ պաշտամունք ունենալ, ներկան չարհամարհել եւ փայլուն ասպարէս տեսնալ եւ անոր համար աշխատիլ:

Ե. Ամէն բանէ վեր նկատել Յեղն ու Հայրենիքը եւ պատրաստ ըլլալ անոնց համար, անոնց դատին համար մեռնելու: Այս երկու սրբութենէն զատ ուրիշ աստուածութեան չծառայել, եւ միշտ մտովի կրկնել, որ Յեղիս եւ Հայրենիքիս զինուորն եմ, ես կարող եմ անցնիլ, բայց Յեղս եւ Հայրենիքս անանցանելի են, ասոր համար ամէն բան կը դոհեմ, որ անոնք յաւէտ կանգուն մնան:

Զ. Կ'ուզեմ ցեղայնանալ, որովհետեւ Յեղիս միութիւնը, Յեղիս յառաջդիմութիւնը, Յեղիս գոյութիւնն ու յաւիտենականացումը այս գաղափարի իրականացումով աւելի կը շահին եւ աւելի կը բարգաւաճին:

Է. Համոզուած եմ, որ ամէն կուսակցական, դասակարգային եւ կրօնական ըմբռնում կարող է պատմութեան անցնիլ, բարեշրջուիլ կամ ձեւափոխուիլ, բայց ցեղային գաղափարաբանութիւնը անմահ է, անանցանելի է եւ անշիջելի է, ան պիտի տեսէ որքան որ տեսէ ինքը՝ Յեղը:

Ա՛յս է ցեղայնացումը, տեսակ մը գերհայու տիպ, որ չունենայ այսօրուան պայքարունակ եւ թայֆայականացած հայու տխուր բարքերն ու ունայնութիւնները, որոնք, յամէնայն դէպս, ցանկալի եւ գնահատելի չեն: Եւ եթէ այս ձեւով ցեղանայ հայը եւ ցեղայնացնէ իր նմանը, այն ատեն հայ իրականութեան ներկայի մշուշոտ պատկերը հիմնովին պիտի փոխուի, եւ մեր ճամբան, որ այսօր այնքան մառախլապատ է ու զարտուղի, պիտի պարզուի եւ հարթուի դէպի մեծ նպատակակէտը, դէպի Յեղի իտէալին իրականացումն ու պսակումը:

Մեզի համար, Յեղակրօնութեան մէջ, արեան հետ, եւ թերեւս քիչ մը աւելի չափով, կարեւոր է ոգին, ընդհանուր առմամբ՝ հայ մարդը իր ներքին ասրումներով եւ ձգտումներով, նկարագրով եւ գործով:

Մեր ըրածը վերանորոգչական, հոգեփոխական շարժում է, նոր ըմբռնումներով, նոր գաղափարներով, բայց ցեղային հին ձգտումներով. նոր հայ ստեղծելու տենչ, որովհետեւ դժգոհ ենք այսօրուան հայէն, որ ինչպէս ըսինք, ինքն իր մէջ պառակտուած է, չար է, նախանձոտ, անհանդուրժող, կեղրոնախոյս, տկար, մասամբ անհաւատ, անցեղաճանաչ, եւլն., եւլն.:

Ցեղակրօն ենք եւ մեր բոլոր հայ եղբայրներուն սրտի ցաւով կը նայինք, երբ տակաւին անոնք կ'ուզեն երէկուան արիւնոտ ու փշոտ ճամբէն քալել, եւ տակաւին կը ցանկան պառակտուած մնալ եւ տնաքանդ պայքարներու հետամտիլ, երբ տակաւին չե՛ն ցնցուիր, չե՛ն զգաստանար եւ շուրջերնին չե՛ն նայիր, տեսնելու եւ զգալու համար, թէ ո՛ր ենք մնացած, ի՛նչ կ'ընենք ու ինչպէ՛ս պէտք է աճապարենք, դարձեալ յուսախաբ չըլլալու եւ մեր բախտը չողբալու համար վաղը:

Ուրեմն, կրկնեմ դարձեալ, բոլորի՛ն, մեծի՛ն եւ պզտիկի՛ն, օրիորդի՛ն եւ տիկինի՛ն, պատանիի՛ն եւ երիտասարդի՛ն.

Ցեղայնացի՛ր, ցեղայնացո՛ւր:

Ցեղայնացի՛ր, որ հայը վերանորոգուի, հոգեփոխուի, հին ախտաւորը չմնայ, ատելութեամբ եւ մաղձով լեցուած չըլլայ իր նման հայուն հանդէպ, նոր ու կատարեալ, բարձրագո՛յն հայու տիպ մը ըլլայ:

Ցեղայնացո՛ւր, որպէսզի հայ կեանքը բարեփոխուի, մշուշը փարատի, սէրը եւ համերաշխութիւնը ծխածանեն եւ մեր կեանքը անկախ հայրենիքի մէջ ծաղկի ու զարգանայ:

Մեր սերունդին եւ բոլոր գալիք սերունդներուն հաւատոյ հանգանակ մըն է, որ կը ձգենք որպէս յաւիտենական ճշմարտութիւն.

Ցեղայնացի՛ր, ցեղայնացո՛ւր:

Օ. Զարմունի

«Հանրապետական», Երեւան, 2004, ք. 11

**ՅԵՂԱԿՐՕՆՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ԳԱՂԹԱՇՍԱՐՀԻ ՀԱՅ
ԵՐԻՏԱՍԱՐԳՈՒԹԻՒՆԸ**

ՕՐՈՒԱՅ ՀԱՅ ԿԵԱՆՔԻ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՊԱՏԿԵՐԸ:

Հայերս, անհատապէս թէ հաւաքաբար, կենսասպան հոգեբանութիւն մը ունինք: Որեւէ աղէտէ յետոյ ո՛չ թէ կազդուրումի եւ վերանորոգումի մասին կը մտածենք, այլ՝ մեր «ազգասիրութիւն»-ը կ'արտայայտենք ախ ու վախի ճիչեր արձակելով, խելայեղ ոգեւորութեամբ պատասխանատուները փնտռելով, անհատնում վէճեր եւ թշնամական անհասկացողութիւններ սերմանելով, մինչեւ որ կը փրթի նոր աղէտ մը:

Վատասերուած «Հայրենասիրութիւն» մը, որ կեղծ արցունքներ թափելու արուեստը զարգացուցած է եւ անստեղծադործ, նախանձակամ «կուսակցականութիւն» մը, որ միայն հոգեւոր քայքայումի եւ կազմալուծումի գործին կը ծառայէ - ահա՛, օրուայ Հայ կեանքի քաղաքական դիմագիծը:

Այս ողբալի շփոթին մէջ Հայաստանի եւ Հայ յեղափոխութեան ուխտին հաւատարիմ տարրը - դաշնակցական կազմակերպութիւնը - ստիպուած ըլլալով աւելի ներքին ինքնապաշտպանութեամբ զբաղիլ՝ մեր պայքարի բուն ճակատը տակաւին չկրցաւ անհրաժեշտ թափով ու չափով կազմակերպել:

Ամենէն ողբալին այն է, որ ստեղծուած հոգեւոր մթնոլորտին շնորհիւ՝ անկազմակերպ ու քաղաքականօրէն անդէմ կը մնայ Հայ նորահաս սերունդը, որով՝ ո՛չ միայն մեր ներկան է տխուր, այլեւ մեր մօտաւոր ապագան է վտանգուած:

ԺԱՄԱՆԱԿԻ ՈԳԻՆ ԵՒ ՊԱՀԱՆՁԸ:

Մեր ժամանակը ցեղային ընդհանուր շարժումի շրջան է: Գրեթէ ամէն ժողովուրդ (մասնաւորապէս մեծ եւ առաջադէմ ազգերը) համակուած է ցեղապաշտական շունչով մը: Յեղի ոգիին առջեւ ամենուր տեղի կու տայ դասակարգային ըմբռումը: Յեղը, կեանքի այդ հզօրագոյն ոյժը, իր հովանիին տակ կը համախմբէ ժողովուրդը: Յեղի ոգին սպաննեց համամարդկային ամէն բանդաբուշանք: Այն ժողովուրդները, որոնք սկսած են ցեղի շունչով առաջնորդուիլ, մեր աչքերուն առջեւ ժամ առ ժամ կը կազդուրուին: Կը ստեղծուի նոր եւ հզօրաշունչ մարդկութիւն մը: Յեղապաշտական թռիչքը, հաւատը եւ խանդավառութիւնը, ցեղային կենսանորոգ դաստիարակութիւնը կարճ ժամանակէն Գերմա-

նիան կրկին դարձուցին աշխարհի ամենասահարկու բռունցքը, ցեղի պաշտամունքը եւ ցեղային գիտակցութեան զարթօնքն էին դարձեալ, որ ստեղծեցին իտալական կայսրութիւնը: Անդամ խորհրդային համայնավարական սիստեմը սկսած է իր փրկութիւնը որոնել ցեղին եւ հայրենիքին ապաւինելու մէջ: Ժամանակի թելադրանքն է. հինցած շարժումները եւ ճշմարտութիւնները պէտք է գերեզմանել եւ նո՛րը ստեղծել:

Այդ նորը մեր մէջ արդէն ստեղծուած է - **Ցեղակրօնութիւնն է այդ, ցեղամարդ հայու նո՛ր վարդապետութիւնը:**

ՅԵՂԱԿՐՕՆՈՒԹԻՒՆԸ, ՈՐ ՍԿՍԱԻ ՄԵՐ ՄԷՋ: Ընկ. Գ. Նժդեհի նախաձեռնութեամբ եւ անոր ցեղահզօր շունչէն 1933 թ. Ամերիկայի մէջ ծնունդ առաւ ցեղակրօն շարժումը: Նոր վարդապետութեան մարդա-ընկերաբանական խորունկ ըմբռնումները եւ շարժումին արագ ծաւալումը, ստեղծած խանդավառութիւնը ապացոյց են, որ ցեղակրօնութիւնը նոր սերունդին համար «փրկութեան դօտի» մըն է:

Ինչ որ ալ ըստւի ու գրուի, որքան ալ ժանգոտ սլաքներ ուղղուին նոր շարժումի հասցէին, սա արեւի պէս պայծառ ճշմարտութիւն մըն է, որ ցեղակրօնութիւնը ո՛չ միայն հայութեան եւ Հայաստանի դատին, այլ նաեւ զանոնք հետապնդող մեր կուսակցութեան համար բացարձակ անհրաժեշտութիւն մըն է:

Ճշմարիտ Դաշնակցականութիւնը սկիզբէն իսկ եղած է եւ մինչեւ յաւիտեան պիտի մնայ հայ ժողովուրդի ցեղային ուխտը: Ուրիշ կարգի սոփեստութիւններ ո՛չ հայոց պատմութիւնը կրնայ հանդուրժել, ո՛չ ալ դաշնակցական ուխտի նահատակներու սրբազան յիշատակը:

Անոնք, որ հոգիով քանդուած չեն, անոնք, որ թշնամի չեն մեր ցեղի գոյութեան, անոնք, որ համահայկական ուխտէն ուժացած չեն, ո՛չ միայն պիտի խանդավառուին ցեղակրօնութեամբ, այլեւ պիտի տքնին անոր համար, գիտակցելով, որ միայն ատով Հնարաւոր է վերականգնել մեր ժողովուրդի ռազմական ոգին: Բան մը, առանց որու յաւիտեանս կարելի է տարագիր մնալ, բայց երբե՛ք Հայաստան ունենալու արժանի ըլլալ:

ԿԵԴՐՈՆԱՑՈՒՄ ՅԵՂԱԿՐՕՆՈՒԹԵԱՆ ՄԻՋՈՑԱԻ: Ազգերու ազատագրական շարժումներուն մէջ երիտասարդութիւնը յաճախ խաղցած է ճակատագրական դեր: Պայման է, սակայն, որ այդ երիտասարդութիւնը միակամ եւ կուռ կազմակերպութեամբ ասպարէզ

իջած ըլլայ: Երիտասարդական բազմաթիւ միութիւններ ունինք այսօր (յաճախ միեւնոյն վայրին մէջ զանազան քմայքներու հետեւանքով միմեանց խորթ ու թշնամի), որոնց կը պակսի նպատակի եւ գործելակերպի ընդհանրութիւնը: Զուրկ մեծ եւ խանդավառող իտէալէ՝ այս միութիւնները տեղական պայմաններէ ծնունդ կ'առնեն եւ տեղական մթնոլորտի մէջ ալ կը գործեն, կը սպառին ու կը մեռնին: Չկա՛յ երիտասարդական համահայկական ուխտ մը, ցեղային կրակի ընդհանուր հնոց մը, ուրկէ կարելի ըլլար իտէալի լոյս եւ ջերմութիւն տալ հոգիներուն:

Մեզի կը թուի, թէ պատմութիւնը այդ դերը վերապահած է ցեղակրօնութեան: Չկա՛յ աւելի ընդհանուր արժէք եւ դադափար, քան՝ ցեղը: Չունի՛նք աւելի կենսունակ կազմակերպութիւն մը, քան՝ Յեղակրօն Ուխտերը:

Կը մնայ, որ Յեղակրօնութիւնը իր մէջ ձուլէ մշակութային եւ մարզական բոլոր միութիւնները եւ դառնայ հայ երիտասարդութեան համահայկական շարժումը:

Պէտք է՛ հին անուններու պատճառաւ բաժան-բաժան մնալ: Արդէն ցեղակրօն ուխտերու ծրագիր-կանոնագիրը պատրաստուած է լայնախոհ ոգիով եւ իրաւունք կու տայ նոյնիսկ անուննին պահել այն միութիւններուն, որոնք կը մտնեն իր դրօշին տակ: Պէտք է ստեղծել ընդհանուր կեդրոն մը եւ հայ պատանեկութիւնն ու երիտասարդութիւնը դաստիարակել ու ղեկավարել համացեղային սկզբունքներով եւ ոգիով:

Ժամանակն է վերջապէս այս ծրագիրը գործադրութեան դնելու: Քալե՛նք ժամանակին հետ եւ գիտնանք, որ ան դանդաղողներու հանդէպ անողոք է:

Օ. Զարմուճի

«Ցեղ եւ Հայրենիք», Սոֆիա, 1936, Յուլիս 15, թ. 2, էջ 59-62

ՅԵՂԸ ԵՒ ԺՈՂՈՎՈՒՐԳԸ

Ժողովուրդը ամբոխն է, մարդկային բազմութիւնը, որ կազմակերպուած ոյժ չէ, որ կամք չունի եւ ենթարկուելի դիտէ: Ժողովուրդը առօրեայի հոգեբով զբաղող հաւաքականութիւն է, զուրկ ցեղային յաւիտենականի զգացողութենէն, զուրկ մեծագործութեան կարողութենէն եւ հոգեբարոյական խոյանքներէ:

Ճիշդ է, որ երբեմն այս կամ այն ժողովուրդը հերոսական ու պատմական գործ մը կը կատարէ, բայց այդ շարժումն ու դեկլարութիւնը կը պատկանին ժողովուրդին մէջէն ելած ընտիր փոքրամասնութեան մը: Այդ առաքեալներն են, որ կը թրծեն ու կը խմորեն ժողովուրդը եւ կ'առաջնորդեն պատմագործումի: Ժողովուրդ մը առանց այդ ընտրեալ սուրբերուն քանակ է միայն, բայց երբե՛ք որակ, մարմին է՝ բայց երբե՛ք ոգի, նիւթ է՝ բայց երբե՛ք ոյժ ու կամք:

Ժողովուրդը գործել կարենալու համար պէտք ունի ցեղամարդերու. այս ցեղային ոգիի ներկայացուցիչներն են, որ ժողովուրդը յաջողութիւններու եւ յաղթանակներու կ'առաջնորդեն: Այլապէս՝ ժողովուրդը ինքն իր կողմէ որեւէ քայլ չ'առնէր եւ որեւէ աշխատանք չի կատարեր: Երբ ցեղային ոգիի եւ կամքի ներկայացուցիչները պակսին, այն ատեն ժողովուրդը տարբեր չէ հօտէ մը եւ կարելի է գայն ուղուած ուղղութեամբ քշել: Այսպէս եղաւ մեր աքսորի ընթացքին, երբ հագար-հագարաւոր ժողովուրդ դէպի Տէր-Չօր գնաց ոչխարային հեղութեամբ եւ հնազանդութեամբ եւ անտրտունջ ջարդուեցաւ: Այդպէս եղաւ ե՛լ այն ատեն, երբ ցեղին զաւակները գէնք առած լեռ կը բարձրանային ժողովուրդին ինչքը եւ պատիւը, կեանքն ու իրաւունքը պաշտպանելու համար, մինչ նոյն ժողովուրդը յաճախ կը դատապարտէր անձնուէր հերոսները, որ պատճառ կը դառնան ժողովուրդին վիճակը վատթարացնելու եւ թշնամին գրգռելու: Ստրկամիտ հասարակութիւնը այսպէս կը մտածէր, որովհետեւ զուրկ էր ցեղային ոգիէ ու բնազդէ, որովհետեւ ան ցեղային գիտակցութիւն ու արթնութիւն չունէր հասկնալու համար թշնամիին յետին մտքերն ու գաղտնի ծրագիրները:

Ժողովուրդները միւս կողմէն եւ յաճախ, որքա՛ն դառնութիւններ եւ յուսախաբութիւններ ճաշակել կու տան իրենց առաքեալներուն ու սուրբերուն, ի՛նչ կոշտ ու անբարեացակամ ընթացք մը կը բռնեն անոնց հանդէպ, որոնք իրենց կեանքը, հանգիստը գոհած, ոգի ի բռին կ'աշխատին անոնց վիճակը բարելաւելու եւ բարձրացնելու գանոնք բարոյապէս ու նիւթապէս: Ժողովուրդը յաճախ չի հասկնար ու չի ճանչնար իր դատին

նուիրուած գաղափարական ցեղային գործիչը եւ զայն կը հալածէ, կը մեղադրէ, կը դատապարտէ եւ կը խաչէ, անշուշտ անոր մահէն վերջ ալ, շատ անգամ, զոհին յիշատակը պանծացնելով, անոր գործունէութիւնը ջատագովելով, անոր գաղափարական մեծութիւնը փառաբանելով եւ անոր յուշարձանը կանգնելով:

Այս է ժողովուրդը եւ այսպէս ալ կը մնայ, եթէ ցեղային գիտակցութիւն եւ դաստիարակութիւն չտրուին անոր: Իսկ ցեղը ժողովուրդի մը մէջ այն տարրն է, որ կենսագրաց է, յաւիտենատենչ, մեծագործ եւ հերոսական: Առանց ցեղի ներկայութեան, առանց ցեղային ապրումի, ժողովուրդները երբե՛ք լաւ ու փայլուն ճակատագիր եւ ապագայ չեն կրնար ունենալ: Յեղային գիտակցութիւնը պէտք է իշխէ ժողովուրդի մը մէջ, որ ան դառնայ կեդրոնացած եւ կազմակերպուած ոյժ, դառնայ հզօր ու վճռական, ըլլայ հայրենապաշտ ու ազատասէր եւ քալէ իր մեծ նախնիներու բացած եւ նահատակներու ցոյց տուած ճամբով:

Ո՛չ մէկ բան կրնայ փրկել հայութիւնը բացի ցեղային գաղափարաբանութեան իւրացումէն: Կուսակցական թոյնով եւ իրարու հանդէպ թշնամական ատելութեամբ լեցուած անհատը կարելի է գինաթափ ընել, կարելի է քով-քովի բերել ու մէկ նպատակի եւ գործի լծել միմիայն զգացնելով, շեշտելով եւ ապացուցելով, որ նոյն ցեղին զաւակները, նոյն մօր որդիները չեն կրնար իրարու օճախ քանդել եւ ամբողջ ազգը վտանգել:

Ասոր համար է, որ կուսակցական հատուածականութեան փոխարէն, ցե՛ղն է, որ կը քարոզենք, ցեղային գիտակցութիւնն է, որ կ'ոգեկոչենք, որովհետեւ ա՛յդ կը պահանջէ մեր ապրած դարը, բայց մանաւանդ մեր ազգային շահն ու արժանապատուութիւնը: Յեղը ո՛չ միայն մեզ պէտք է միաճոյլ գանդուածի վերածէ, մեր ներքին տկարութիւնները ջնջէ, այլ՝ մեր ներկայ օրերու անփառունակ ճակատագիրը փոխելով՝ ճամբայ յարդարէ դէպի մեր դարաւոր բաղձանքը հանդիսացող Ազատ Հայաստանը:

Արամայիս [Օ. Զարմուհի]

«Ռեալիս», Սոֆիա, 1942, Նոյեմբեր 28, ք. 35, էջ 2

Ի՞նչ է ՑԵՂԱԿՐՕՆՈՒԹԻՒՆԸ ⁶

«Ամէն ինչ որ կը ծնի, յառաջ կու գայ պատճառէ մը, ամէն ինչ որ ծնած է, կարելի է ըմբռնել առանց պատճառի», կ'ըսէ յոյն մեծ իմաստասէրը՝ Պլատոն: Արդարեւ, մեր ցեղակրօնութիւնը ծնաւ գաղթահայ կեանքի նուաստութենէն, կուսակցական պայքարներու աւերներէն, պառակտուած ժողովուրդի տկարութենէն եւ մեր ճակատագրի ողբերգութենէն: Ծնաւ եւ այնքան շուտ տարածուեցաւ, որ բացի Ամերիկայէն, կարգ մը այլ գաղութներ ալ ունեցան իրենց Ցեղակրօն Ուխտերը: Քեմանչիստ Ռուբէն մեզի կը հաւաստէր, թէ մինչեւ անգամ Փէքինի մէջ (Չինաստան) հանդիպած էր ցեղակրօն երիտասարդներու ուխտի մը՝ 15-20 հոգիէ բաղկացած:

Քամահաճոյքով կամ փափաքով ո՛չ միութիւն կը ստեղծուի, ո՛չ ալ կանգուն կը մնայ: Կեանքը, պայմանները հասունցուցած պէտք է ըլլան ասպարէզ իջնող կազմակերպութեան պահանջը, որ ան ապրի ու զարգանայ: Եւ ցեղակրօնութիւնը կենսական ու անյետաձգելի պահանջ մըն էր, մեր կեանքի հարազատ ծնունդը, այլապէս՝ ան ո՛չ ժողովուրդականութիւն կը գտնէր եւ ո՛չ ալ հազարաւոր երիտասարդներու սիրտը կը յափշտակէր ու կը խանդավառէր:

Այս աննախընթաց ոգեւորութեան եւ յաջողութեան պատճառը այն էր, որ ցեղակրօնութիւնը կը բերէր նոր ոգի մը - ոգի մը, որ կը ցնցէր Հայը մինչեւ հոգիին խորերը, կը սթափեցնէր եւ ցոյց կու տար նոր ուղի: Ցեղակրօնութիւնը ցեղային ոգիի, ցեղային բարոյականի եւ ցեղային գիտակցութեան կազմակերպութիւն էր եւ ոգեպաշտ հայ ժողովուրդի նշանակալից մէկ մասը, որ հոգեւոր եւ մտաւոր բարոյականով էր այլասերած ու փճացած, անմիջապէս իւրացուց ցեղակրօնութեան էութիւնն ու գաղափարաբանութիւնը:

Ցեղակրօնութիւնը առաւելապէս ոգիի կազմակերպութիւն է: Ցեղակրօնը ոգեպաշտ անհատ է: Հայ ժողովուրդը դարեր շարունակ տոկաց ու կանգուն մնաց շնորհիւ իր անյաղթահարելի ոգիին: Ծիշդ է, որ մեր նիւթեղէն շէնքերն ու հարստութիւնները հրդեհուեցան, քանդուեցան ու մոխրացան, բայց Հայու Ոգին աննուաճելի եւ անյաղթելի մնաց: Մեր երկրէն անցան ասորիներն ու պարսիկները, արաբներն ու հոռոմները, թաթարներն ու թուրքերը, անցան ու իրենց ետին միայն աւեր ու մոխիր թողուցին: Բայց, հակառակ այդ ծանր դէպքերուն, Հայու Ոգին չյուսահատեցաւ, չընկճուեցաւ եւ անսասան մնաց: Հայը իր նիւթեղէն մարմինը սիրայօժար կերպով գոհեց, որ հոգին անաղարտ մնայ ու փրկուի: Եթէ ոգիի ժողովուրդը չըլլար հայը՝ մինչեւ հիմա պատմութեան էջերուն անցած կ'ըլլար: Ծշմարտութիւն է,

որ ազգ մը Ֆիզիքայպէս հիւծելէ առաջ ոգեպէս կը սպառի, նիւթապէս փճանալէ առաջ բարոյապէս կը կործանի:

Ոգին աւելի առաջ է, քան նիւթը. կը բաւէ ոգի ունենալ՝ նիւթին հասնելու համար: Ոգին կարող է ստեղծել այն, ինչ որ նախապէս մարդ կ'ապրի ու կը պատկերէ իր հոգեւոր աշխարհով: Առանց ոգիի ու մտքի յղացման՝ չկա՛յ նիւթական ստեղծագործում կամ նիւթականացում:

Մեր ապագան ոգեղէն յեղաշրջումով միայն կարելի էր փրկել ու ապահովել, իսկ այս հոգեփոխութիւնն ու թարմացումը ցեղակրօնութիւնը միայն կրնար տալ հայ անհատին: Յեղային այս շարժումը ոգեկոչումն էր Մամիկոնեան Հայուն: Ան պէտք է ամէն մէկ հայու մէջ վերածնէր հին ու պատմական Մամիկոնեաններու տիպարով Հայր: Պէտք է ամէն անհատ, ամէն մէկ ցեղակրօն նմանէր Մամիկոնեան Հայուն, որովհետեւ ցեղակրօնութեան ոգին ուրիշ բան չէր, եթէ ոչ Մամիկոնեան սպարապետներուն ոգիի ու ցեղային բարոյականի վերստեղծումը մեր օրերու հայ անհատին մէջ: Մենք պէտք չունէինք ընդօրինակելու օտարոտի շարժում մը: Դարերու մոխրին տակ անթեղուած ու անչէջ մնացած պատմական ոգիի մը հրահրումն ու բոցավառումն էր մերինը: Մամիկոնեանները տակաւին Գ. դարէն սկսեալ ցույց տուեր ու պատմութեան էջերուն յանձներ էին ցեղային ոգիի վսեմ օրինակներ ու գործեր: Ի՛նչ հերոսական ոգի էին մշակեր անոնք ցեղին եւ հայրենիքին համար: Մարդ ուղղակի հիացումով ու պաշտամունքով կը լեցուի եւ ծունկի կ'ուզէ գալ մշտավառ յիշատակին առաջ Մամիկոնեան սպարապետներու, որոնք ցեղակրօնութեան ներկայացուցիչները եղան, աւելի քան 1600 տարի առաջ, մեր պատմութեան մէջ:

Ո՛չ միայն դարուս եւ մեր կեանքի պահանջն էր, ուրեմն, ցեղային շարժումը, այլեւ մեր պապերու ոգին էր, անոնց թողած պատմական ժառանգը, որ իրերայաջորդ աղէտներու եւ դէպքերու բերումով հնարաւորութիւն չէր ունեցած ծլելու ու ծաղկելու, աճելու եւ ուռճանալու մինչեւ մեր օրերը:

Ն. Նաւասարդուհի [Օ. Չարմուհի]
«Ռազմիկ», Սոֆիա, 1942, Դեկտեմբեր 19, ք. 44, էջ 2

ՅԵՂԱԿՐՕՆ ԵՐԻՏԱՍԱՐԴՈՒԹԵԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄԸ

Ամէն շարժում իր սկզբնական շրջանին կու տայ իր լաւագոյն առաջնորդներն ու անձնուէր, առաքինի հետեւորդները: Ասիկա պատմական, անհերքելի ճշմարտութիւն մըն է: Այսպէս է եղած Ֆրանսական Յեղափոխութենէն սկսեալ մինչեւ մեր յեղափոխական շարժումները:

Յեղակրօն շարժումը պիտի չչեղի այս անգիր օրէնքէն: Այսօր ցեղակրօն շարքերուն մէջ կան ա՛յնպիսի բիւրեղեայ հոգիներ, ա՛յնպիսի ոսկի տղաք, որ այս ցեղային գաղափարաբանութեան անունն ու պատիւը կը բարձրացնեն, կան այնպիսի անշահախնդիք եւ անձնուէր առաջնորդներ, որոնք կը յիշեցնեն աստուածաշնչական հին մարգարէներն ու առաքեալները: Այս այսպէ՛ս է, որովհետեւ այս վարդապետութիւնը նոր է, իսկ ամէն նոր բան քիչ մը կը հոգեփոխէ անհատը եւ երբեք չի՛ ձգեր երէկուանը: Այսպէս է, որովհետեւ նորը տարածելու եւ զանգուածներու սեփականութիւնը դարձնելու համար, ամէն ոք կը զգայ, որ իր լաւագոյնը, իր հոգիին ու մտքին ամենաընտիր զգացումներն ու գաղափարները պէտք է տայ եւ երբեք չթերանայ ո՛չ հանրօգուտ աշխատանքի, ո՛չ ցեղային նուիրուածութեան եւ ո՛չ ալ հայրենիքի գոհաբերութեան գործին մէջ: Այսպէ՛ս է, վերջապէս, որովհետեւ ամէն շարժումի, բաց ի մասնաւորի, ցեղային վարդապետութեան հետեւորդները ժողովուրդի մը ամէնէն արթուն տարրերն են, ամենազգայուն ջիղերը եւ բնազդօրէն անեղծ ու անվթար մնացածները:

Այս իսկ պատճառով, ցեղակրօն առաջնորդներէն կը պահանջուի անձնուիրութիւն, անկեղծութիւն, մաքրութիւն, նկարագրի կատարելութիւն, խօսքի եւ գործի ներդաշնակութիւն եւ վճռողականութիւն: Իսկ իւրաքանչիւր ցեղակրօնէ կը պահանջուի կարգապահութիւն, հնազանդութիւն, հաւատարմութիւն, յանդգնութիւն եւ ցեղի ու հայրենիքի համար աշխատելու ոյժ ու կամք, եւ, ի հարկին, մեռնելու քաջութիւն:

Յեղակրօնութիւնը ո՛չ հաճոյքի եւ ո՛չ ալ ժամանցի, ո՛չ մշակոյթի եւ ո՛չ ալ բարեսիրութեան կազմակերպութիւն է, հայրենատիրական եւ ցեղապաշտ շարժում է ան, որուն նպատակն է հայութիւնը համախմբել Հայաստանի եւ մեր ցեղի յաւիտենականացման գաղափարին շուրջ եւ նոր սերունդէն

պատրաստել անձնագրո՛հ գինուորը՝ ամէն բանէ առաջ: Առանց հայրենասիրական, մոլեռանդ դաստիարակութեան, առանց հերոսական ոգիի ո՛չ հայրենիք կարելի է նուաճել, ո՛չ ալ նուաճելէ յետոյ զայն պահպանել: Իսկ միայն գիտութեամբ, մշակոյթով եւ զանազան ազնիւ ասպարէզներով հայրենիք չի ստեղծուիր եւ ցեղի մը կեանքը չապահովուիր: Յեղակրօնութիւնը, ամէն բանէ առաջ, հողի, ազատութեան եւ ցեղամփոփումի տենչ ու նպատակ է: Յեղակրօնութեան մէջ՝ ամէն հայու ծանր ու պատասխանատու գործեր ու պարտականութիւններ կը սպասեն, գործեր, որոնք ցեղի ներկայ դժիւմ ճակատագիրը բարեշրջելու եւ մեր ժողովուրդին վիճակը բարելաւելու կը ձգտին: Անոնք, որ տարբեր յոյսերով կամ ձգտումներով կը մօտենան ցեղակրօնութեան, թո՛ղ հեռու մնան անկէ: Յեղակրօն շարքերը բազմութիւններու պէտք չունին, այլ՝ որակաւոր, գիտակից եւ լուրջ անհատներու, որոնք վաղը յանձն առնեն ամէն աշխատանք եւ գործ՝ յանուն ցեղին եւ Հայաստանին եւ որոնք ամուր ու անսասան մնան իրենց դիրքերուն վրայ եւ երբեք չնահանջեն դժուարութիւններու եւ խոչընդոտներու առջեւ:

Տարիներէ ի վեր, ցեղակրօն գաղափարաբանութեամբ եւ ոգիով թրծուած առողջ երիտասարդութիւն մը հասակ նետած է պուլկարահայ գաղութին մէջ: Այս երիտասարդները գինուած են բարոյական ոյժերով, որոնք գերիվեր են, քան նիւթական ոյժերը: Ունին երկաթեայ կամք, անսպառ խանդ ու եռանդ, անշիջելի հաւատ, մշտաթարմ ոյժ եւ անցամբելի ոգեւորութեան աղբիւր: Տարիներէ ի վեր անոնք կը գործեն այս գաղութին մէջ եւ անոնց վերանորոգչական արշաւը սկսած է պտղաբերիլ: Անոնց առջեւ խուլներ կան, բայց ցեղակրօն շարքերը, իրենց արշաւի ընթացքին, պիտի տրորեն ու փոշիացնեն զանոնք: Թո՛ղ ամէն մարդ, բարեկամ ու թշնամի, գիտնայ, որ ցեղակրօն երիտասարդութեան արշաւը ո՛չ կանգ պիտի առնէ եւ ո՛չ ալ կարելի պիտի ըլլայ զայն կասեցնել: Վաղը մեր կեանքը պիտի ողողեն անոնք, եւ մեր ազգային բոլոր գործերուն մէջ իրենց կնիքը պիտի դնեն:

Յեղային ոգիով վառուած, մոլեռանդ եւ անդիմադրելի բազմութեան մը արշաւն է այս, որ օրէ օր աւելի կ'ուժեղանայ եւ տարուէ տարի աւելի զգալի կ'ըլլայ, մինչեւ որ հասնի իր նպատակակէտին: Իսկ անոնց նպատակին իրականացումը ո՛չ մասնակի յաջողութիւն մը պիտի ըլլայ եւ ո՛չ ալ ճակատի մը, կողմի մը կամ դասակարգի մը յաղթութիւնը, այլ՝ պիտի ըլլայ նոյնինքն հայ ժողովուրդին յաղթանակը:

Ուրեմն, ցեղակրօն երիտասարդներ, խտացուցէ՛ք ձեր շարքերը եւ ձեր բարձր գաղափարներուն պահանջած գիտակցութեամբ եւ լրջութեամբ, մոլեռանդօրէն, անձնուիրաբար շարունակեցէ՛ք ձեր սրբազան արշաւը, փշրելով արգելքները, արհամարհելով նախանձոտները եւ յաղթահարելով բոլոր դժուարութիւնները:

Յեղային առհաւական զօրութիւնը, մեր հէքեաթային հերոսներու ոգին եւ մեր նահատակներուն օրհնութիւնը ձեզի հետ ...

Արտաւազդ [Օ. Զարնունի]

«Ռազմիկ», Սոֆիա, 1943, Փետրուար 6, ք. 62, 1943, էջ 2

ՀԱՅՐԵՆԻ ՀՈՂԻՆ ԶՕՐՈՒԹԻՒՆԸ

Որեւէ ժողովուրդ կամ ազգ զօրաւոր է երկու ամենազլխաւոր եւ հիմնական տուեալներով՝ ցեղով եւ ցեղային գիտակցութեամբ եւ հողով, հայրենի միջավայրով:

Ցեղը արիւնն է, դարաւոր ա՛յն շրջանառութիւնը, որ անցեալին մէջ Մեծն Տիգրանի կամ Վարդան Զօրավարի երակներէն անցած է, երէկ՝ Անդրանիկի կամ Մուրատի մէջ կը շրջէր, այսօր մեր երակներուն մէջ գոյութիւն ունի, իսկ վաղը, գալիք սերունդներուն պիտի փոխանցուի: Այս արեան միջոցով է, որ ապրած է ու պիտի ապրի հայ ժողովուրդը:

Ցեղ մը, ինչպէս անհատ մը, ունի իր սեփական հոգեբանութիւնն ու նկարագիրը, իր սեփական բարքերն ու ապրումները: Այս տեսակէտով ալ հոգ պէտք է տարուի արեան մաքրութեան: Ցեղ մը որքան շատ ինքնայատուկ եւ առհաւական ժառանգներ ու արժանիքներ ունի, ժողովուրդը կամ ազգը այնքան աւելի քաղաքակրթուած է, յառաջադէմ, ստեղծագործող, պատմակերտ եւ յաղթաշահ: Ցեղ մը իր հաւաքական մեծութեամբ չէ՛, որ հզօր է եւ արի, կամ մեծագործ ու անուանի, այլ՝ որակական խտացեալ արժէքներով ու յատկութիւններով:

Ցեղն է ակնադբիւրը ժողովուրդի մը կամ ազգի մը բոլոր մտաւոր եւ հոգեւոր ստեղծագործութեանց: Ցեղն է ժողովուրդի մը կամ ազգի մը կեանքը պահպանողն ու զարգացնողը: Առանց ցեղային ինքնատիպութեան չկա՛յ ինքնայատուկ եւ ինքնադրոշմ արուեստ կամ այլ ստեղծագործութիւն: Ժողովուրդի մը կամ ազգի մը մէջ որքան զօրաւոր են ցեղն ու ցեղայինը, այնքան առանձնայատուկ է, գունագեղ ու գրաւիչ ամէն ստեղծագործութիւն:

Անգամ մը հարցուցեր էին ամերիկեան աշխարհածանօթ գրող, բայց ծագումով եւ հոգիով հա՛յ Ուիլեյմ Սարոյեանին, թէ ինչի՞ կը պարտի իր տաղանդն ու ստեղծագործական կարողութիւնը: Անուանի երիտասարդ գրողը պատասխաներ էր. «Ցեղի՛ս, միմիայն ցեղիս»:

Առանց ցեղի՝ անհատները աշնան դեղնած ու չորցած տերեւներ են եւ ուրիշ ոչինչ: Առանց ցեղի՝ ժողովուրդներն ու ազգերը սնամէջ եղէգներ են, որոնք շուտով կը տապալին եւ պատմութեան կ'անցնին: Ցեղը յաւիտենականն է՝ դրուած ժողովուրդի մը մէջ: Ցեղը աստուածային արարչագործութիւնն է ազգի մը կեանքի ընթացքին:

Իսկ հողը, հայրենի՝ հողը, ոչ նուազ կենսական է ազգի մը գոյութեան եւ անոր յառաջդիմութեան տեսակէտով: Հայ ժողովուրդը բոլորովին տարբեր ճակատագիր կ'ունենար, եթէ ամփոփուած ու համախումբ ապրէր իր հայրենի հողին վրայ: Այսօր այլ կ'ըլլային մեր թիւը, մեր մշակոյթի աստիճանը, մեր տնտեսական կացութիւնը, մեր ազգային կեանքն ու մեր ապագայ կարելիութիւնները: Երբ ուրիշ ժողովուրդներու մասին կը խօսինք, պիտի չմոռնանք, որ անոնք հարիւրաւոր տարիներ ապրած են իրենց հայրենի հողին վրայ, չեն տեսած ո՛չ հուր, ո՛չ սուր եւ ո՛չ աւեր ու մահ: Ընդհակառակը, վայելած են իրենց պետութեան հոգածութիւնն ու աջակցութիւնը, վայելած են ամէն դիւրութիւն, որ անհրաժեշտ է անհատի մը բարձրացման եւ յառաջդիմութեան համար:

Իսկ հայ ժողովուրդը ...

Այո՛, անշունչ եւ անբարբառ հողն ալ ոգի մը եւ նկարագիր մը կու տայ իր ժողովուրդին: Մեր այսօրուան պառակտեալ, քառսային վիճակը առաւելապէս մեր հայրենի հողէն հեռու ապրելու պատիժն է: Հայրենիքէն հեռու ապրող ժողովուրդ մը չի՛ կրնար մնալ այն, ինչ որ էր իր հայրենիքին մէջ: Ինչպէս ծաղիկ մը անհարազատ միջավայրի մը մէջ կը դժգունի ու կը խամրի, նոյնպէս ալ ժողովուրդ մը կ'այլասերի եւ կ'օտարանայ տարագրութեան մէջ: Միջավայրին ազդեցութիւնը պատմական փաստ է եւ գիտականօրէն անառարկելի: Մեր դաղթահայ կեանքի, մանաւանդ վերջին քսանամեակի անկումն ու ամօթանքը, տնաքանդ պայքարներն ու փոքրոգի չարութիւնները, դաւերն ու աղուէսային խաղերը, այս բոլորը արդիւնք են մեր ոտքերուն տակ հայրենի հողի պակասին: Մեր ժողովուրդը, օտարութեան մէջ, շատ բան կորսնցուց իր ցեղային առաքինութիւններէն եւ դարձաւ մանրասէր, անստեղծագործ, նիւթապաշտ եւ կրաւորական: Չենք հաւատար, որ մեր այս ողբերգութիւնը տեղի կ'ունենար հայրենի հողին ալ վրայ: Որքան ալ հայ ժողովրդին մէջ տարակարծութիւններ եւ ներքին պայքարներ գոյութիւն ունենային, ամէն պարագայի տակ, այս վարկաբեկիչ համեմատութիւնները հազիւ թէ առնէին: Հողին հրաշքն ու զօրութիւնը անվիճելի են, որովհետեւ մեր աչքերով կը տեսնենք այսօր այն ժողովուրդները, որոնք իրենց ոտքերուն տակ հայրենի հող ունին եւ որոնք այդ հողին շնորհիւ դարձած են հզօր, միակամ եւ յառաջադէմ՝ ամէն ճակատի վրայ: Իսկ ուրիշ ժողովուրդներէն օրինակ առնելու պէտք չկայ: Մենք ամենապերճախօս փաստն ենք իբրեւ անհող ժողովուրդ եւ մեր

ազգային կեանքն ու գործերը մէջտեղն են՝ Պուլկարիայէն մինչեւ Ամերիկա:

Հայրենի հողին զօրութիւնն ու հրաշքը պատմած է մեզի, այնքան հանճարեղ կերպով, մեր հին, անմահ մատենագիրներէն Փաւստոս Բիւզանդացին:

Մեր Արշակ թագաւորը, հակառակ անոր, որ ամուսնացած էր պարսից Շապուհ արքայի աղջկան հետ եւ խոստացած էր Պարսկաստանի դէմ չկռուիլ, բայց երեսուն տարի ան պայքարեցաւ պարսիկներուն դէմ: Անգամ մը, երբ Արշակ ինքն իր ոտքով գացած էր Շապուհի արքունիքը, թագաւորը կանչեց իր գուշակներն ու աստղագէտները եւ ըսաւ. «Բայց եթէ գիտէի, թէ յայտ հետէ կայցէ յուխան իմում եւ ի հնագանդութեան բարեւ ուխտիւ, մեծապէս մեծարանօք արձակէի զնա խաղաղութեամբ յիւր աշխարհ»: Գուշակները խորհուրդ տուին Շապուհի, որ մինչեւ Հայաստանի սահմանը մարդ զրկէ եւ Հայաստանի հողէն երկու պարկ հող եւ սափոր մը կամ փարջ (կահոյր) մըն ալ ջուր բերել տայ: Յետոյ, Արշակ թագաւորը խօսեցնէ մէյ մը Հայաստանէն բերուած հողին վրայ, որուն վրայ Հայաստանի ջուրն ալ սրսկուած է եւ մէյ մըն ալ պարզ գետնին՝ պարսիկ հողին վրայ: Եթէ հայ հողին վրայ կանգնած Արշակէն նոյն պատասխանը ստանայ, ինչ որ ստացած է պարսիկ հողին վրայ կանգնած Արշակէն, այն ատեն արձակէ հայոց թագաւորը, այլապէս՝ ոչ:

Շապուհ կատարեց իր խորհրդատուներուն թելադրութիւնը: Հայաստանէն հող ու ջուր բերել տուաւ եւ իր պալատին մէկ անկիւնը փռեց հողը, ջուրն ալ վրան սրսկելով: Յետոյ սկսաւ խօսիլ հայոց թագաւորին հետ, յանդիմանելով զայն, որ իր դէմը կռուած է եւ շատ արիւնահեղութեանց պատճառ դարձած: Արշակ տկարութեամբ եւ զղջահար պատասխաններ տուաւ եւ համաձայն եղաւ, որ պատժեն զինքը ու նոյնիսկ մահուան դատապարտեն: Շապուհ, սակայն, Արշակի ձեռքէն բռնելով տարաւ կանգնեցուց զայն Հայաստանի հողին վրայ եւ տեսաւ, որ Արշակ «մեծամեծս ըմբոստացեալ հպարտացեալ՝ այլ ձայն փողէր»:

Իսկ դարձեալ առնոյր զձեռան, դարձեալ տանէր յայն հող պարսի, ապա աշխարէր զասացեալսն, խոնարհէր բուռն հարկանէր զոտից նորա, մեծապէս ապաշխարելով, զղջմամբ զասացեալ բանսն: Իսկ յորժամ առեալ զձեռան՝ զնա տանել ի հայ հողն, եւս խստագոյն քան զառաջինսն բարբառէր»:

Ասկէ աւելի շքեղ եւ վեհագոյն օրինակ կարելի չէ երեւակայել հայրենի հողին հրաշքն ու գօրութիւնը բացատրելու համար: Ի՛նչ մեծ խորհուրդ, ի՛նչ խոր իմաստ հայ այս պատմութեան մէջ, որ գրուած է աւելի քան հազար եւ վեց հարիւր տարի առաջ:

Գաղթականութեան մէջ հայ ժողովուրդը ուրիշ նպատակ պիտի չունենայ բացի անկէ, որ զինքը պիտի մղէ հայրենի հողին տիրացման: **Հողատիրութի՛ւնն** ~ ահա՛ միակ արմատական դարմանը հայ ժողովուրդի գոյութեան եւ անոր ապահով զարգացման: Հայ հողն է, որ մեզ հայ պիտի պահէ եւ մենք անո՛ր վրայ կանգնելէ յետոյ է, որ շատ մը թերութիւններ ու տկարութիւններ պիտի մոռնանք:

Հայաստանեան հողի փառաբանութիւնն է, որ կը կատարենք, խորապէս հաւատալով անոր գօրութեան ու փրկարար հրաշքին:

Ն. Նաւասարդունի [Օ. Զարմուճի]
«Ռազմիկ», Սոֆիա, 1943, Ապրիլ 8, ք. 88, էջ 2

ՅԵՂԱԿՐՕՆՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՕՏԱՐԱՏԵՑՈՒԹԻՒՆ

Յեղապաշտութեան դադափարական հակառակորդները, ի մասնաւորի հակազգայնական տարրերը, ամէն ճիգ ու ջանք կը թափեն վարկաբեկելու համար այս առողջ եւ փրկարար շարժումը, որպէսզի ան սահմանափակուի եւ ժողովրդականութիւն չզտնէ: Անվերջ կը քննադատեն, կը խժքծեն՝ յայտարարելով, որ ցեղապաշտութիւնը իր հետ կը բերէ օտարատեցութիւն եւ ազգերու մէջ կը սերմանէ քէն ու կռիւ, որոնք կը յանգին մարդկային բազմութիւններու դժբախտացման ու մինչեւ անգամ պատերազմի, աւերածութեան եւ բնաջնջումի: Այս իրենց տեսակէտի հաստատման համար իբրեւ կենդանի փաստ, անմիջապէս ցոյց կու տան հրեաներու պարագան, որոնց առանձինն պիտի անդրադառնանք «Հրեաները, Այլազգիները եւ Մենք» խորագրով յօդուածով մը: Բայց անմիջապէս շեշտենք, թէ երբ դարեր առաջ, նոյնիսկ տասնամեակ մը առաջ, տակաւին ցեղային շարժում չկար, մի՞թէ ժողովուրդները իրարու հետ քոյր ու եղբօր պէս կ'ապրէին ու պատերազմներ տեղի չէին ունենար: Պատերազմը եւ ազգերու իրարատեցութիւնը ցեղակրօնութեան հետ սկսան: Պատերազմն ու հալածանքը նո՞ր, տասնամեակի՞ մը երեւոյթ են: Կարելի չէ թեթեւամտութեամբ վճիռներ արձակել, երբ չորսհազարամեայ մարդկային պատմութիւն մը կայ մեր ետեւ, որ այլ բան կ'ըսէ իր բազմութիւ դաստիարակիչ օրինակներով:

Յեղապաշտութեան քննադատներն ու հակառակորդները իրենց խոր տգիտութիւնը ցոյց տուած կ'ըլլան, երբ կը կարծեն, որ այս կեդրոնաձիգ շարժումը կը ձգտի ցեղերու միջեւ երկպառակութիւն սերմանել, ազգ ազգի դէմ հանել եւ այսպիսով պատերազմներ ստեղծել: Յեղակրօնութիւնը հիմնուած չէ՝ երբեք օտարատեցութեան վրայ եւ նման մտածում ո՛չ ոք պէտք է անցընէ իր մտքէն իսկ: Յեղակրօնութիւնը ներքին հզօրացման, կեդրոնացման, ճակատներու վերացման, միանպատակ հայութիւն պատրաստելու վերանորոգչական շարժում է: Յեղակրօնութեան բոլոր ծրագիրները աւելի շատ, գրեթէ ամբողջութեամբ կը վերաբերին ներքին խնդիրներու, քան՝ արտաքին: Յեղակրօնութիւնը կը ձգտի հայը վերանորոգել, հոգեփոխել եւ անոր ճանջցնել, սիրցնել մեր ցեղի պատմութեան ոգին, մշակոյթի արժէքները, Հայաստանի հողը, մեր լեզուն եւ բոլոր այն ազգակները, որոնք կրնան ցեղ մը կանգուն եւ ամուր պահել հայրենի հողին թէ պանդխտութեան մէջ:

Յեղակրօնութիւնը կը ձգտի խորացնել անհատին մէջ ցեղաճանաչութիւնն ու ցեղասիրութիւնը մինչեւ այն բարձրագոյն

աստիճանը, երբ անհատը կը գիտակցի, թէ երկու անանցանելի եւ մնայուն բաներ կան այս աշխարհի վրա - ցեղն ու հայրենիքը - եւ ինք պարտաւոր է իր նիւթականն ու բարոյականը գոհել այդ երկու սրբութիւններուն համար, որոնք կեանքի մեր խարխախ են եւ որ առանց անոնց՝ մենք գոյութիւն չենք կրնար ունենալ: Յեղակրօնութիւնը կը ձգտի մահը արհամարհող սերունդ ստեղծել, մեռնիլ գիտցող Հայը կերտել, վասնզի ո՛վ որ մահը հեգնելու գնով չի կրնար հերոսական ստեղծել եւ իր ցեղն ու հայրենիքը ազատագրել, այդպիսի ժողովուրդը կը մնայ բոշայ՝ անտէր ու անտիրական, մինչեւ որ պատմութեան գլանի տակ փոշիանայ: Իւրաքանչիւր անհատ պիտի գիտնայ, թէ ինք կը պատկանի իր ցեղին եւ հայրենիքին ամէն բանէ առաջ, եւ իր գոյութիւնն ու զարգացումը պայմանաւորուած են անոնց գոյութեամբ: Չկա՞յ հայրենիք՝ չկա՞յ եւ ցեղ: Չկա՞յ ցեղ՝ չկայ եւ անհատ: Յեղօրէն ապահով կեանք ունենալն է նախապայման կեանքի եւ գոյատեւման: Կ'ուզե՞ս ապրիլ՝ պիտի պայքարիս, պիտի ճգնիս ու տքնիս: Կ'ուզե՞ս ցեղ ու հայրենիք ունենալ՝ մահէն պիտի չվախնաս երբ հարկ ըլլայ: Առանց ասոր ալ անհատը օր մը պիտի մեռնի, ուշ կամ կանուխ՝ բոլորս ալ պիտի չունենք այս երկրէն, կարեւորն ու կենսականը ցեղի գոյութիւնն ու հայրենիքի պահպանումն են: Ո՛վ որ կենասէր է, կարող է իբրեւ անհատ վաթսուն-եօթանասուն տարի ապրիլ, բայց իբրեւ ցեղ՝ ո՛չ: Պատմութիւնը կը պատկանի այն ցեղերուն, որոնք իրենց անհատական կեանքէն վեր կը դասեն ցեղին ու հայրենիքին կեանքը: Իսկ այսպէս ըլլալու համար՝ պիտի ունենաս հերոսական ոգի, որ ըսել է՝ գործնական անձնութիւն, մահատեցութիւն կամ, Մամիկոնեաններու բառով՝ «քաջութեամբ մեռցուք»:

Յեղակրօնութիւնը այս ոգին է, որ կ'ուզէ մշակել հայ անհատին մէջ, կ'ուզէ այնքա՛ն սիրցնել իր ցեղն ու հայրենիքը, որ ան ժպիտով իր կեանքն իսկ գոհէ եւ պատրաստ ըլլայ ամէն ըրպէ, ամէն տեսակ գործի համար: Կ'ուզէ մշակել այն մոլեռանդ ու վսեմ սէրը, որ կրնայ անհատը մեծագործութիւններու մղել եւ անմահացնել: Կ'ուզէ անոր սիրցնել իր անցեալը, կապել ներկային եւ կարօտի թեւերով արշաւել տալ դէպի լուսաւոր ապագան: Յեղակրօնութիւնը, բառին ամենալայն իմաստով, ցեղապահպանումն է, այն անհատներու բազմութիւնը, որ հպարտ ու երջանիկ է իր ցեղային ծագումով ու պատկանելիութեամբ:

Յեղակրօնութիւնը, իր ցեղի բոլոր անդամները հաւասար կերպով սիրելով, պաշտպանելով հանդերձ, արհամարհանք կամ ատելութիւն չունի ուրիշ ազգերու մարդոց դէմ:

Ընդհակառակը, յարգանք ունի ան բոլորին հանդէպ, որովհետեւ ո՛վ որ ուրիշը չի յարգեր ու պատուեր, նախ ինքզինքը յարգած ու պատուած չ'ըլլար: Հասարակ գնչուն անգամ ցեղակրօնին կողմէ կը գտնէ մարդկային քաղաքավար վերաբերում: Ցեղակրօնութիւնը կը յարգէ բոլոր ցեղերու իրաւունքն ու շահը եւ ամէնուն հետ սիրալիբ յարաբերութիւն կը մշակէ այնքան ատեն, երբ այդ ուրիշներն ալ կը յարգեն ու կը ճանչնան իր ցեղին իրաւունքներն ու շահերը: Այլապէս, ցեղակրօնութիւնը ներող չէ այն թշնամիներուն, որոնք իր ցեղը կ'ուզեն ստրկութեան մէջ պահել, կը գրաւեն իր հայրենիքը եւ կ'անիրաւեն իր ազգին շահերը: Այն ատեն ցեղակրօնը ստիպուած կ'ըլլայ վագրի կատաղութեամբ եւ առիծային հզօրութեամբ պաշտպանել իր ազգին շահերը: Եւ եթէ նման երեւոյթ պարզուի երբեւիցէ, պէտք չէ զայն ցեղային վարդապետութեան դաստիարակութեան վերագրել, այլ պարզապէս՝ հայրենիքի եւ ցեղի շահերուն, որոնք ըլլա՛յ ցեղակրօնը, ըլլա՛յ ամենանախնական մարդը, անկախ իր գաղափարական համոզումներէն, պիտի մղէին արդարօրէն պաշտպանելու իր շահերը:

Իսկ եթէ գտնուին ցեղապաշտական գաղափարներով տոգորուած անձեր, որոնք իրենց դերն ու գործը օտարատեսցութեան մէջ կը տեսնեն, պէտք է ըսել, որ այդպիսիները մոլորածներ, տգէտներ եւ ցեղային շարժումը վարկաբեկողներ են, որոնք չեն հասկցած այս վսեմ գաղափարաբանութեան ոգին եւ իմաստը: Այդպիսիներ ամէն կազմակերպութեան մէջ ալ կրնան գտնուիլ եւ բացառութիւնները չեն կրնար արատաւորել գիտական մեծ շարժում մը, որ հետզհետէ պիտի իշխէ ու զեկավարէ մարդկութիւնը կազմող բոլոր ցեղերը:

Արամայիս [Օ. Չարմուճի]
«Ռեզումիկ», Սոֆիա, 1943, Յուլիս 6, ք. 122, էջ 2

ՅԵՂ, ԱԶԳ, ԺՈՂՈՎՈՒՐԻ

Պիտի ուզէինք փարատել միանգամ ընդմիջտ մօլորանքը, որ կայ հրապարակի վրայ **Յեղ, Ազգ** եւ **Ժողովուրդ** բառերու սահմանումներուն, անոնց էութեան, անոնց տարողութեան եւ իւրաքանչիւրի ունեցած նշանակութեան շուրջ: Վասնզի, իրապէս այս երեք բառերը կը բնորոշեն բոլորովին տարբեր բաներ, հասարակագիտօրէն ունին տարբեր բովանդակութիւն, տարբեր սահմանումներ: Ով որ գաղափար ունի տարբերութեանց մասին եւ կ'ըսէ, թէ ցեղ, ազգ եւ ժողովուրդ միեւնոյն բաներն են՝ այդպիսին գիտակցօրէն եւ որոշ դիտաւորութիւնով կը խեղաթիւրէ իրողութիւնները, իսկ ով որ չունի այդ գաղափարը՝ ճշմարտութեան հանդէպ անոր մեղանչումը կը դառնայ անգիտակից եւ ակամայ, հետեւաբար եւ ներելի արարք մը:

ՅԵՂ ազգ է եւ ոչ ալ ազգը՝ ժողովուրդ, մինչեւ իսկ հասարակ ռամկական հասկացողութիւնով կամ բառերու պարզ արտաբերումով: Յեղը նախ եւ առաջ **մարդաբանական յատկութեանց** միութիւնն է, անոնց համադրեալ ամբողջութիւնը: Ամէն ցեղ ունի իր ֆիզիքական նկարագիրը, որ արեան ճամբով կ'երկարի դէպի յաւիտենութիւն: Բայց ցեղը, միաժամանակ **հոգեկան ինքնուրոյն եւ բնորոշիչ յատկութեանց** ժառանգականութիւնն է, այսինքն անոնց փոխանցումն ու յաջորդականութիւնը սերունդէ սերունդ, անոնց սկիզբն ու շարունակութիւնը, ու նաեւ վախճանը՝ այլասերած ու անհետացող ցեղերու համար: Այլ խօսքով, Յեղը **Արեան** (մարդաբանական յատկանիշներու) եւ **Ոգիի** (հոգեկան բնորոշիչ յատկութեանց) միութիւնն է, որուն յաճախ կու գան միանալու նաեւ կարգ մը երկրորդական տարրեր՝ միջավայրերու տարբերութեամբ եւ փոփոխութիւններով: Գիտական սահմանումով, ուրեմն, ցեղը գերազանցապէս մարդաբանական եւ հոգեկան հասկացողութիւն է, իսկ էութեամբ՝ հոգեբանական եւ ֆիզիքական յատկանիշներու կառուցուածք, հոգեւոր բնութիւն եւ արեան ձայն ու առանձնայատկութիւն:

ԱԶԳ բոլորովին ուրիշ բան է: Անիկա առաւելապէս պատմութիւնն է եւ անոր արգիւնքը, անոր ընթացքն ու յորինուածքը: Անիկա անցեալն է եւ ներկան՝ միաժամանակ: Հին ու նոր փառքերն են կամ դժբախտութիւնները: Ստեղծուած վաւերական արժէքներն են, լեզուն, կրօնքը, մշակոյթը՝ **մէկ խօսքով հոգեկան այլազան հարստութեանց համադրութիւնը**: Բայց ամէն ազգ ունի իր բնական հիմքը, որ ցեղն է,

ունի իր ցեղային կազմաւորումը, որուն համաձայն եւ ժառանգական տուեալներու հիման վրայ կրնայ ան զարգանալ ու կատարելագործուիլ: Երբ սակայն ազգի մը զարգացումը տեղի չ'ունենար այդ հիմերու եւ տուեալներու վրայ կամ անոր ներքին, ժառանգական յօրինուածքը կը տկարանայ, քաղաքական ամէն բռնութիւն կ'աղճատէ անոր հոգին ու էութիւնը: Այդ պարագային կանգ կ'առնէ ազգի բնականոն զարգացումը, կը սկսի անկումն ու տեղատուութիւնը եւ կը վտանգուի անոր ապագան: Այն օրէն, երբ ինքնակոչ պոլշեւիզմը՝ իր օտարոտի դաւանանքով ու մեթոտներով, ինքզինքը պարտադրեց հայութեան ցեղային առաքինութիւններուն, անոր ցեղային-ժառանգական արժէքներուն՝ մեր ազգային էութիւնը սկսաւ դժգունիլ ու աղճատիլ, պարզ անոր համար, որ պոլշեւիզմը խորթ էր եւ անհարազատ այդ էութեան:

ԺՈՂՈՎՈՒՐԴԸ այս երկուքէն ալ տարբեր բան է: **Անիկա ապրող, ժամանակակից սերունդն է**, որ ազգ կոչուելու իրաւունքը կը վայելէ այն ատեն միայն, երբ ունի ընդհանուր ոգի եւ ապրումներ, ինչպէս նաեւ հասարակաց հասկացողութիւն ազգային շահերու եւ նպատակներու մասին ու ամբողջական, կեդրոնաձիգ նուիրում անոնց հանդէպ: Այս պայմաններո՛ւ տակ միայն ժողովուրդ մը կը դառնայ ազգ եւ համագոյութեան ու ընդհանրական ճակատագրի ուժեղ կապ մը իրարու կը միացնէ անոր բոլոր անդամները: Այս կը նշանակէ, որ ժողովուրդ մը կրնայ ազգ ըլլալ կամ չըլլալ: Կրնայ այսինքն ներկայացնել տարանջատ, իրարամերժ ու կեդրոնախոյս խմբաւորումներ եւ մնալ ժողովուրդ, կրնայ եւ ըլլալ ու զարգանալ որպէս ազգ, երբ իր մէջէն կը ջնջէ բոլոր բացասական, ազգաքանդ գիծերը եւ կը փոխարինէ գանոնք ճշմարտօրէն համագային դրական առաքինութիւններով:

Կ. Գ. [Կարո Գետրոյան] ⁸
«Ռագմիկ», Սոֆիա, 1943, Փետրուար 27, ք. 71, էջ 1

ՏԱՐՕՆԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ԷՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ԶԳՏՈՒՄՆԵՐԸ

Տարօնականութիւն՝ բառացի կը նշանակէ Տարօնակնիք Հայկականութիւն, իսկ խորքով՝ ան ունի յաւիտենազգաց Հայրենասիրութեան, Հայաստանատիրութեան անսպառ եւ անընկճելի կամքի իմաստ:

Այդպէս, նախ անոր համար, որ Հայկականութիւնը սկիզբ առած եւ կազմակերպուած է Տարօնի մէջ եւ հոսկէ մեր ցեղին յատուկ խոյանքով մը նուաճողաբար տարածուած է ամբողջ Հայկական Բարձրաւանդակի վրայ - այսինքն՝ Տարօնի մէջ հոգեգծուած Հայկականութիւնն է Հայաստանի ստեղծիչը:

Երկրորդ, անոր համար, որ Համահայկական նշանակութիւն ունեցող անմեռ արժէքները եւ մեր ժողովուրդին հոգեւոր բովանդակութիւն տուող ոգորումները ծնունդ առած են առաւելապէս Տարօնէն՝ բաւական է յիշել Մեսրոպի գործը եւ Վարդան Մամիկոնեանի դարաւոր պաշտամունքը:

Երրորդ, անոր համար, որ Համահայաստանեան Հայրենասիրութիւնը եւ Համահայկական ազգասիրութիւնը մինչեւ վերջն ալ մնացին Տարօնի հայութեան ցեղային նկարագրի ամենաբնորոշ գիծը:

Տարօնականութիւնը պէտք չէ միամտօրէն, տգիտօրէն կամ չարամտօրէն շփոթել տարօնցիութեան հետ: Տարօն ծնած ամեն Հայ տարօնական չէ եւ ո՛չ ալ Տարօնի սահմաններէն դուրս ծնած ամեն Հայ հակա կամ ոչ-տարօնական: Տարօնականութիւնը ցեղային խառնուածք է եւ հոգեբանութիւն: Տարօնական է ամեն Հայ, որ Հայաստանի համար ապրելու, ստեղծագործելու եւ մանաւանդ մեռնելու կամք ունի, որու մէջ Մամիկոնեան ուխտը էութեան հարազատ տարր է. «մեռանել ի վերայ աշխարհիս եւ ի վերայ ազգիս մեր» ...

Տարօնական չէ այն Հայը, որ Տարօնի մէջ ծնած ըլլալով Հանդերձ՝ խորթ է այս ուխտին, որ իր կաշիէն դուրս այլ բան չի ճանչնար, որ Մամիկոնեան գիծ չունի, որ հատուածամոլ է, պառակտիչ, անձնանպատակ կամ վախկոտ: Յեղօրէն այլասերածը, սրտով խաթարածը, Հայաստանը իբր բացարձակ ճակատագիր չապրողը՝ տարօնական չէ, ուր ալ ծնած ըլլայ նմանը:

Տարօնականութեան մասին այս սահմանումները ընելէ յետոյ, անհրաժեշտ կը համարենք ակնարկ մը նետել Տարօնականութեան հրաշագործ ոյժին վրայ, որպէսզի համոզուինք, թէ ցեղային այդ գաղափարաբանութիւնը կարող է յեղաշրջել մեր ժողովուրդի ճակատ

տագիրը. տկարին՝ հզորանքի ոգի, հոգեպէս պարտուողականին՝ քաջութիւն, թուլամորթին՝ կամք եւ նուաստին՝ հայրենատէր դառնալու կորով պարգեւել:

Տարօնականութիւնը հայ մարդու ներքին հոգեկան ոյժերու շտեմարանն է՝ թէ՛ կենսաբանական, թէ՛ պատմական իմաստով: Ան միաժամանակ բնագոյները եւ զգացումները ցեղորէն հակալիշող եւ հայ մարդը հայրենասիրական գործունէութեան մղող ոյժ է:

Հայ անհատ մը չի կրնար հայրենիքի եւ ազգի համար մեծ եւ օգտակար գործ կատարել, եթէ անոր էութիւնը օժտած չէ Տարօնակա-նութեամբ:

Հայկական հաւաքականութիւն մը չի կրնար ցեղի եւ հայրենիքի համար պիտանի տարր դառնալ, եթէ անոր ընկերային իրէչալը Տարօնական Ոգիէ, ցեղարժէք եւ ցեղիմաստ ըմբռնումներէ գուրկ է:

Տարօնականութիւնը նախ եւ առաջ հոգեկան կեդրոնացում է, կամքի լարում եւ խորին մտասեւեռում՝ ցեղի ճակատագիրը շոշափող հարցերու, ցեղարժէք եւ ցեղիմաստ խնդիրներու շուրջը:

Մեր այս միտքը պարզելու համար տա՛նք քանի մը օրինակներ:

Այսօր ամէն մարդ կընդունի, որ Տարօնի Հացեկ գիւղացի Մես-րոպը գրերու իր գիւտով մեր ազգի գոյութեան ամենահաստատուն հիմնաքարը դրաւ: Ինչո՞ւ հոգեկան կեդրոնացում, կամքի լարում եւ մտքի խորին սեւեռում պահանջող այդ մեծ գործը Մեսրոպի վիճակ-ուեցավ: Չկայ այլ պատճառ, քան այս մեծ վարպետի Տարօնական անհանգիստ ոգորումը՝ Ցեղը, Ցեղի էութիւնը փրկելու եւ պահելու գերմարդկային մտահոգութիւնը:

Դարձեալ Հայոց պատմութիւնը կը հաստատէ Մամիկոնեան տան սրբազգաց ցեղապաշտութիւնը: Իր ստրկութեան մռայլ դարերուն իսկ Հայութիւնը իր ազգային դէմքը, իր մարդկային իրէչալը տեսաւ Մամիկոնեան վարդանի եւ վարդանապաշտութեան մէջ: Ինչո՞ւ մեր պատմութեան դարերը յատկապէս Մամիկոնեան տունը սրբացուցին: Չկայ ուրիշ պատճառ, քան այն, որ Մամիկոնեաններու ռազմական խանդը կը պայմանաւորուէր Տարօնականութեամբ, Տարօնական Ուխտով: Այսօր ալ, ինչպէս երէկ, կարելի չէ ճշմարտօրէն ծառայել Հայաստանին: Մարդկային բոլոր հաւաքականութիւններու պատմու-թիւնը յաւիտենականին կապուող խորհրդաւոր «Ջիդ» մը ունի: Հայ կեանքի այդ ջիդը ցայտուն կերպով դրսեւորեցին Մամիկոնեանները՝ Տարօնական այդ նշանաւոր հայերը, որոնց էութիւնը մէկ բանով կը

պայմանաւորուէր եւ հոգին ու միտքը մէկ բանի շուրջ կը կեդրոնանար՝ հայոց հայրենիքով եւ հայոց հայրենիքի շուրջը:

Ինչո՞ւ Բաֆֆին հանդիսացաւ մեր ժամանակներու մեծագոյն հայր, հոգեւոր հայրը հայ յեղափոխութեան եւ հոգեւոր առաջնորդը մեր նոր ճակատագրի: Կա՞յ այլ բացատրութիւն, քան ա՛յն, որ այս հանճարը վերարձարծեց, վերաբորբոքեց Տարօնական Ոգին: Ո՞վ էութեան կանչը բնագոյններու կրակումով եւ զգացումներու սարսուռով դարձուց «Սրբագա՛ն Տարօն» յաւիտենախորհուրդ աղաղակը: Ո՞վ կենդանի կերպով պատկերացուց Տարօնատիպ Հայը՝ «Մամուէլ»ը, Մամիկոնեան ոգիի նոր աւետարան չէ՞ր եւ հայ յեղափոխութիւնը իր հաւատը անկէ չէ՞ր, որ ստացաւ եւ ինքը՝ Բաֆֆին այս հաւատով չէ՞ր, որ դարձաւ համահայկական դէմք, ներշնչող մարգարէ:

Ինչո՞ւ հայ յեղափոխութեան ամենաինքնատիպ մարտիկները թրծուեցան կամ դիմագծուեցան Տարօնի մէջ՝ Արաբօ, Սերոբ, Հրայր, Անդրանիկ, Գէորգ Չառլզ, Մուրատները (Սեբաստացի եւ Պոյաճեան): Ատոնցմէ ոմանք տարօնցի, ոմանք՝ ուրիշ գաւառներէ, բայց բոլորին ալ ոտքի հանեց, հերոսական կերպարան, գաղափարական ռազմիկի խանդ եւ առասպելական հսկաներու դրոշմ տուաւ նոյն ոգին: Ի՞նչ էր այդ ոգին, եթէ ոչ հայ ցեղի յաւիտենական Տարօնականութիւնը, որու արտայայտութիւններն էին ինչպէս Մամիկոնեանները, այդպէս ալ՝ հայոց սրտածմրիկ յեղափոխութիւնը: Որ հայ յեղափոխութիւնը մեր ցեղի յաւիտենական ոգու մէկ ճառագայթումն էր՝ այդ բանը հասկանալ եւ բացատրել կարելի է միայն Տարօնականութեամբ:

Մէկ օրինակ եւս եւ վերջացնենք: Ահա՛ տարագրութիւնը իր մանր հոգերով, ահա՛ անթիւ հայրենակցական միութիւններ՝ բարեգործական սահմանափակ նպատակներով: Բայց ինչո՞ւ Տ. Տ. Հ. Մ-թիւնը Մամիկոնեան ուխտը ունի իր դրօշին վրայ, ինչո՞ւ անկա թողած բոլոր մանր եւ անցաւոր խնդիրները, փորձ կընէ վերականգնել Տարօնական Ոգին, նոր թափ տալ բարոյական այն շարժին, առանց որու մենք կրկին հայրենատէր դառնալ չենք կրնար:

Այս բոլոր հարցումներու պատասխանը կարելի է ամփոփել մէկ նախագասութեան մէջ, որովհետեւ յիշեալ անհատներն ու հաւաքակա՛նութիւնները իրենց հոգեկան բոլոր ոյժերը խտացուցած են ճակատագրի գլխաւոր հարցին շուրջը եւ այդ իսկ պատճառով մտասեւեռուն են իրենց ձգտումի մէջ, անընկճելիօրէն յամառ:

Ոգին՝ որ շարժման մէջ դրած է Մեսրոպի միտքը, Մամիկոնեաններու սիրտը, Ռաֆֆիի երեւակայութիւնը, հայ յեղափոխութեան

կորուվը ընդհանուր գիծ մը ունի, որ դարերու հետ փոխանցուած է սերունդներուն: Այդ ոգին Տարօնական Ոգին է: Այդ ոգին չէր կրնար թոյլ տալ, որ Տ. Տ. Հ. Մ-թիւնը իր ոյժերը այլ բանի տրամադրէ, քան ցեղի ընդհանուր նպատակի իրականացման: Տարօնականութիւն որդեգրելով՝ մեր միութիւնը կ'ուզէ քալել հայրերու ճամբէն՝ տքնիլ միայն հայոց հայրենիքի փրկութեան գործի համար եւ իր բոլոր ոյժերն ու ամբողջ կորուվը դնել այդ գործի մէջ:

Վերոյիշեալ օրինակները եւ մեր տարօնական ըմբռնումը կապացուցանեն ոյժի յաղթահարող զօրութիւնը: Հոգեկան ոյժի կեդրոնացումը պայման է յաջողութեան, մինչ հոգեկան ցրուածութիւնը պարտութեան եւ քայքայումի ազդակ է: Ասիկա Տարօնականութեան դաւանած բացարձակ ճշմարտութիւնն է, որ կուզենք սեփականութիւնը դառնայ ամբողջ հայութեան:

Նպատակի մը ամբողջապէս եւ անկեղծօրէն նուիրուած մէկ ընկրկում, վհատութիւն, յոգնութիւն, դժուարութիւն չի ճանչնար: Անիկա զօրութիւն եւ քաջութեան կամք կը ստանայ իր հոլութեան մշտաբորբօք կրակէն, եթէ իր հոգին իրապէս բռնկած է նպատակի բոցով: Տարօնականութիւնը հայ մարդու հայրենասիրական ոգիի հուրն է: Կարելի չէ առանց անոր հայրենասէր ըլլալ կամ նպատակի գծին վրայ տատանում, խարխափում չունենալ: Տարօնական հայը վճռական հայն է՝ վճռական գործի եւ զոհաբերութեան վերաբերեալ հարցերուն մէջ: Անոր գոյութեան իմաստը միայն Հայաստանն է, ատոր համար ալ իր ձգտումը դէպի հայրենիք՝ անյաղթահարելի է:

Հայ կեանքի բոլոր դժբախտութիւններու պատճառը հոն է, որ ցարդ չենք կրցած Տարօնականութիւնը դարձնել բարոյական չափանիշ եւ բոլոր հայրենասէրները համախմբել, կեդրոնացնել հայրենաստեղծումի գործին շուրջը:

Յաւը հոն է, որ հայրենասէր, Տարօնատիպ Հայու հետ ազատագրական սայլին լծուած է նաեւ ոչ տարօնատիպ հայը՝ իր վախկոտութեամբ, թուլամորթութեամբ, հոգեկան նուաստութեամբ եւ, ինչո՞ւ չէ, իր միտումնաւոր հայրենասիրութեամբ: Ու մեր ազատագրական սայլը, Կոխովի առակի սայլի նման, իր տեղէն չի շարժուի, առաջ չհերթար:

Մեր անկախութեան կորուստի եւ մեր բոլոր դժբախտութիւններու պատճառները բազմաթիւ են: Սակայն, այս պատճառներու մէկ խոշոր եւ կարեւոր մասը ներքին ծագում ունի, այսինքն, մեր ազգային կեանքին մէջ ամբարուած ոյժերու մէկ մասի անպիտան, անհարազատ

եւ անընդունակ ըլլալու եւ անոնց առաջաւոր դիրքեր գրաւելու պատճառով մենք շատ յաճախ ձախողանքի ենք մատնուած՝ մեր նուիրական ձգտումներուն հասնելու համար թափուած ճիգերուն մէջ:

Արտաքին արգելքներն ու դժուարութիւնները մեր ազատագրական եւ գոյութեան պայքարի ճամբուն վրայ կա՛ն, ահարկու են ե՛ւ հասկնալի: Ասոնցմէ շատերը նոյն իսկ մեր կամքէն անկախ, մեր հակալիչութիւն դուրս, անխուսափելի պատահարներ են, որ եկած են ու պիտի գան բնական հոլովոյթի բերումով, բոլոր ազգերու համար ալ անխտիր: Սակայն, անըմբռնելի է ոչ թէ գոյութիւնը ներքին արգելքներու, ոչ, անոնք եղած են եւ պիտի ըլլան թէ մեր եւ թէ ուրիշ ազգերու համար ալ, անըմբռնելի է եւ մեզ համար միայն յատուկ, ներքին արգելքներու **գերակայութիւնը** ազգային գոյապայքարի գործին մէջ: Անոնց չարաշուք ներկայութիւնը հանդուրժելու մեր յարատեւ համբերութիւնը, անոնց նենգ կերպարանքը տեսնելու մեր տխմար ներողամտութիւնը եւ որ գլխաւորն է, անոնց համակերպելու, ենթարկուելու ցաւալի տրամագրութիւնը մեր մէջ արտակարգ չափերու է հասած, ինչ որ կենսունակ ցեղի մը համար անըմբռնելի է եւ կործանարար:

Եթէ մենք ազգ մըն ենք, որ իսկապէս կուգենք, կը ձգտինք ազատ հայրենիք ունենալ եւ հոն մեր ուրոյն պետականութեամբ ու մշակոյթով ապրիլ ու զարգանալ, ապա ուրեմն՝ անյետաձգելի անհրաժեշտութիւն է ամենէն առաջ ներքին այս արգելքները վերացնել, չեզոքացնել, որպէսզի յաջողութեամբ կարողանանք դիմագրաւել արտաքին անխուսափելի արգելքները՝ մեր գոյութեան պայքարի ճամբուն վրայ:

Առանց այս անհրաժեշտ աշխատանքը կատարելու, մենք դատապարտուած ենք մշտական **պարտեալը** մնալու եւ մեր գոյութիւնը վտանգուած պահելու:

Տարօնականութեան վերածնունդը այս հրատապ պահանջի արդիւնք է: Տարօնական ոգու հրահրումը այդ ցաւը դարմանելու, յաղթահարելու ճիգ է: Տարօնական գործունէութիւնը փրկութեան միակ ճամբան է:

Ցեղի գոյութեան յաւիտենական հրամայող ձայնի արձագանքն է, որ կը հնչեցնէ Տարօնականութիւնը:

II

Մեր ազգային ազատագրական պայքարի ճամբուն վրայ ներքին արգելքներու մասին ակնարկութիւն մը ըրինք մեր նախորդ յօդուածով եւ զանոնք չեզոքացնելու, մեջտեղէն վերցնելու անհրաժեշտութիւնը շեշտեցինք:

Այդ ներքին արգելքները մէջտեղէն վերցնել կարենալու համար, անհրաժեշտ է նախ զանոնք ճանչնալ իրենց խորքին մէջ եւ ապա անոնց դէմ պայքարի ելլել:

Դժբախտաբար, մեր մէջ այս ուղղութեամբ սպառիչ աշխատանք չէ տարուած ու չի տարուիր: Առհասարակ գիտականութեան պակաս կայ մեր կեանքին եւ գործերուն մէջ: Աւելի ցաւալի է սակայն բարոյական անտարբերութիւնը: Տեսակ մը անբացատրելի ներողամտութիւն կայ մեր ծոցը բոյն դրած, մեր պայմաններէն ծագում առած եւ մեր մորթին փակած յանցագործներու հանդէպ: Աւելին դեռ, բազմիցս փորձուած, ապացուցուած անպիտան տարրերը մեր մէջ տակաւին յարգի են եւ մեր ազգային հասարակական աշխատանքները կը խանգարեն իրենց անճարակութեամբ կամ եսականութեամբ:

Տա՛նք մի քանի ցցուն օրինակներ՝ մեր նորագոյն պատմութենէն: Ըսե՛նք՝ անմիջապէս, որ մենք նկատի չունինք անհատները կամ անոնց արարքները, այլ տիրող յանցագործ մտայնութիւնը, երեւոյթը: Կուզենք մեր ցեղի գոյութեան հիմքերը խախտող աւերիչ ոգու մը, մտայնութեան մը ներկայութիւնը մատնանշել: Ու այս տեսակէտէն հետեւեալ օրինակները պերճախօս են:

Յեղափոխական շարժումներու օրերուն, երբ յեղափոխական գործիչն եւ մարտիկը աննման նուիրումով ու զոհաբերութեամբ պայքարի էին ելած մեր գլխին ծանրացած անասելի բռնակալութեան դէմ, երբ անոնք կուզէին իրենց արիւնով հայ ժողովուրդի ազատութիւնը ձեռք բերել եւ հայ ազգը իր ամբողջութեամբ ազատ ու անկախ դարձնել, ահա այդ շարժումին դէմ ցցուեցաւ մութ ու գորշ տարր մը մեր մէջէն եւ ամեն տեսակ չարիքներ նիւթեց հայ յեղափոխութիւնը ձախողեցնելու, պարտութեան մատնելու նպատակով: Լրտեսներու ոճմակը արտաքին թշնամիէն, որու դէմ ուղղուած էր յեղափոխութիւնը, աւելի շատ սպառեց մեր ազատագրական ճիգերը խեղդելու համար: Ան որոգայթներ լարեց հայ մարդու ինքնապաշտպանողական ծրագիրներու, ոգորումներու դէմ: Եւ վերջապէս, ան իր կարելին չխնայեց մեր վերածնունդը աղօտելու, վարկաբեկելու մեր մարդկային արժանապատուութեան վերականգնումի ճիգը, ոտնահարելու եւ մեր

ոյժերու անտեսումն ու համախմբումը ջլատելու: Ան թշնամու օգնականը հանդիսացաւ՝ ըստ ամենայնի:

Ովքե՞ր էին ատոնք: Անձնական պաշտպանութիւն եւ բարձր դիրք ունեցողներու, թուլամորթ վախկօտներու, անձնական շահեր հետապնդող հացկատակներու եւ արիւնով խաթարուած չարագործներու մի ամբողջ ոհմակ, որ պահպանողական անունին տակ կը ծածկուէր եւ առանձին «Հոսանք» մը կը ներկայացնէր:

«Պահպանողականութիւն» կամ պահպանողական մտայնութեամբ հոսանքի մը գոյութիւնը հասկնալի եւ տանելի է ազգի մը համար, երբ ազատ է, սեփական հայրենիք ու իշխանութիւն ունի եւ երկրի կարգ ու սարքը նպաստաւոր կը գտնէ ժողովուրդի բարեկեցութեան համար, ու կը ձգտի այդ վիճակը անփոփոխ պահել: Իսկ ազգ մը, երբ գերի է եւ իր հայրենիքը օտար իշխանութեամբ կը կառավարուի ու ստեղծուած կարգ ու սարքը բնիկ ժողովուրդի համար քայքայող, սպանիչ է՝ նման ազգի մը համար պահպանողականութիւնը ո՛չ միայն անըմբռնելի է, այլ եւ անգիտակցական ինքնասպանութիւն: Քայլ մը եւս եւ ահա գիտակցական ինքնասպանութիւնը՝ դաւաճանութիւնը: Ազգային յեղափոխութիւններու ատեն պահպանողականութիւնն է այն վատասերուած արգանդը, որ դաւաճաններ կը վիժէ:

Պահպանողական մտայնութիւնը կամ նման հոսանք մը մեր մէջ, ուրեմն, անընդունելի է եւ անոր գոյութիւնը վնասակար: Մեզ քայքայող, մեզ փճացնող օտար իշխանութեան մը ստեղծած կարգ ու սարքի մը հայ մարդու կողմէ պաշտպանուիլը անբնական, որով եւ անբարոյական երեւոյթ է, մանաւանդ երբ հարկադրանքը, օտարի ստիպումն ու վախը գոյութիւն չունին:

Երէկ, դեռ կարելի էր մտածել, որ ստիպումի, վախի եւ հարկադրանքի տակ կարգ մը հայեր պահպանողականութիւն կը քարոզէին, թերեւս՝ հակառակ իրենց կամքի: Կարելի էր պայմաններու զոհ հռչակել նմանները: Բայց այսօր, երբ Եւրոպայի եւ Ամերիկայի մէջ ազատ ու անկաշկանդ ապրող հայերուս մէջ տակաւին գոյութիւն ունի պահպանողական մտայնութեամբ «Հոսանք», երբ մեր հայրենիքը տակաւին օտար իշխանութեամբ կը կառավարուի եւ անոր գոյովիճակը նոյն փճացնող եւ քայքայող բնոյթը ունի մեզ համար, այլեւս հասկնալի է, որ պահպանողական կոչուած երեւոյթը պատմական է, աւելի խառնուածքային խորք ունի: Նման ժողովուրդ կարիք ունի ո՛չ միայն դաստիարակութեան, այլեւ հոգեբուժումի:

Մեզ հարկավոր չեն հայ անուն կրող, հայ լեզուով խօսող մարդիկ, որոնց մէջ չկայ արիւնի եւ ոգու ներդաշնակութիւն, որոնց համար հայկականութեան բարոյական վերականգնումը, հայրենատէր դառնալու ուխտը, հայ պետականութիւնը, իշխանութիւնը, դրօշակը եւ հայ արժէքները անընդունելի, արհամարելի եւ խօսելի են: Ահա՛, այն խաչակրութիւնը, որ մղուեցաւ Հայաստանի Հանրապետութեան եւ հայ եռագոյնի դէմ հայ անուն կրող մարդկանց հոսանքներու կողմէ, այն ալ ազատ երկնակամարներու տակ, ահա՛ այն լորձնաշուրթ փառաբանութիւնը, որ ասոնք երէկ կընէին «բարեխնամ» թուրք կառավարութեան եւ այսօր՝ «փրկարար» բոլշեւիկ իշխանութեան:

Հայ ցեղի արիւնը կրող հայ մարդու համար այլեւս պարզ պէտք է լինի այս տարրի **անպիտանութիւնը**՝ մեր ազգային ցեղային վերականգնումի սուրբ ու վսեմ գործին մէջ: Ան երէկ խանգարիչ գործ կատարեց եւ այսուհետեւ ալ նոյն խանգարող դերը պիտի կատարէ, պարզապէս իր խաթարուած ոգու մղումով: Վերածնական, հոգեներդաշնական որպիսի՛ խոր, գիտականօրէն սիստեմաւորուած, պատմական բովանդակութիւն եւ բարոյական խորք ունեցող աշխատանք է պէտք:

Վերադաստիարակչական լուրջ աշխատանքի չգոյութիւն՝ ասիկա մեր ազգային ազատագրական ճամբուն վրայ ներքին արգելքներու առաջինն ու ամենամեծն է: Ահա՛, Տարօնականութիւնը պատմականօրէն իրեն յատուկ ցեղային շունչով կուգայ հանդիսանալ վերադաստիարակութեան, զանգուածներու բարոյական ազատագրման գիտական խօսքը, գործօնը, մեթոդը:

Երկրորդ ներքին արգելքը ազգային տեսիլքով առաջնորդուող մեր կազմակերպութիւններու ներքին թերութիւններն են, որոնք պէտք է դարմանուին, որպէսզի անոնք աւելի գործօն, ներոյժ եւ զօրաւոր դառնան:

Մեծ ցաւով ու հոգեկան տառապանքով է, որ կը գրենք հետագայ տողերը, վտանգի մեր գլխաւոր ուշադրութիւնը կեդրոնացած է գլխաւորապէս հայութեան ամենամեծ եւ մեզ համար ամենանուիրական կազմակերպութեան վրայ, որը ոչ միայն իր անցեալի մեծագործութեամբ, այլ եւ ներկայ ու ապագայ ակնկալութիւններով միակ **պիտանի** կազմակերպութիւնն է, որուն կը վստահինք եւ անոր վրայ կը դնենք մեր յոյսը: Մեր խօսքը Հ. Յ. Դաշնակցութեան մասին է:

Քննադատել եւ վէճ յարուցանել չէ մեր նպատակը եւ ոչ ալ մասնաւոր անհատները մեր ղիտողութեանց տակ կը մտնեն, այլ մենք կուզենք մատնանշել այդ կազմակերպութեան ոգու համար խորթ

մտայնութիւն մը, որ թերեւս պայմաններու աննպաստ բերումով հետզհետէ դիրքեր կը գրաւէ ու զայն, մեր համոզումով, կը թուլցնէ, կը քայքայէ:

Հայ ժողովուրդի եւ Հայ ազգային ազատագրական պայքարի համար մեծագոյն աղէտ պիտի լինի Դաշնակցութեան քայքայումը, միայն վատորակ արիւն ունեցող, ցեղային ոգիէ զուրկ, Հայ ժողովուրդի թշնամի ու Հայասնուն մարդը կրնայ բաղձալ այս կուսակցութեան քայքայումը, ինչպէս եղած են եւ են քիչ վերը մեր պատկերացրած **անպիտան տարրերը:**

Դաշնակցականութիւնը մենք կը դաւանինք իբր Տարօնական Ոգու մէկ վսեմ արտայայտութիւնը եւ այդ պատճառով ալ մենք անկեղծօրէն կը բաղձանք այդ կազմակերպութիւնը տեսնել հզօր ու բարգաւաճ, այն աստիճան, որ ան կարողանայ Հայ ժողովուրդի իր վրայ դրած յոյսը արդարացնել:

Ազգ մը, երբ կը վտանգուի կամ վտանգի ենթակայ կը դառնայ, անոր ընդերքէն շարժում առաջ կուգայ, որ գերագոյն զոհողութիւններու եւ անսովոր գործունէութեան կը մղէ իր ճակատագրի ցաւէն ցնցուած բոլոր անհատները, որպէսզի հաւաքական ճիգերով հնարաւոր լինի սպառնացող վտանգը յաղթահարել: Ասիկա կըլլայ գրեթէ ինքնաբերաբար, ցեղային ինքնապաշտպանութեան բնագոյի բերումով, որ յատուկ է բոլոր օրգանաւոր արարածներուն՝ անխտիր: Այդ շարժումը, որ բնական է՝ մարդկանց մօտ կը զգենու որոշ գիտակցականութիւն եւ կը կոչուի **Ցեղային Ոգի:** Ցեղի, ազգի գոյութիւնը պահող ինքնապաշտպանողական մի հատու գէնք է այդ ոգին, որ հուժկուաթափ կը դառնայ մասնաւորապէս վտանգի պահուն:

Աւելի քան երբեք՝ այսօր վտանգուած է մեր ցեղի գոյութիւնը եւ այդ գէնքը պէտք է որ գործէ, պէտք է որ իր բնական դերի մէջ մտնէ, ինչպէս էր երեկ:

Երէկ, ա՛հ, ի՛նչ սքանչելի ու վսեմ նուիրում, ի՛նչ սրտաճմլիկ խոյանք ու գոհաբերութիւն եւ ի՛նչ եռանդ ու կորով կար Ցեղի ինքնապաշտպանողական պայքարին մէջ: Ո՞ւր է Քրիստափորի վճռականութիւնը, ո՞ւր է Զաւարեանի նուիրուածութիւնը եւ ո՞ւր է Գէորգ Չաուշի յանդգնութիւնը: Յեղափոխականը անոնք էին, յեղափոխականը անոնց պէս պէտք է լինի:

Ցեղափոխութիւնը անպայմանօրէն կը պահանջէ անվերապահ նուիրուածութիւն, անյողգող վճռականութիւն եւ անայլալ յանդգնութիւն, այլապէս ան յաջողութիւն չի կարող գտնել: Հ. Յ.

Դաշնակցութիւնը յաջողեցաւ եւ հայ ժողովուրդի մէջ լայն համակրութիւն ձեռք բերաւ գլխաւորապէս իր ղեկավարներու ինքնանուիրումի շնորհիւ:

Յեղափոխական մարդը, առաւելապէս՝ առաջնորդը, պէտք է ուրանայ իր անձը եւ ամբողջապէս նուիրուի իր հետապնդած գաղափարին, որպէսզի իր անձնական օրինակով զանգուածները տանէ իր հետեւէն: Այդպէս եղան երէկի մեր Սուրբ առաջնորդները ու հայ ժողովուրդի պիտանի տարրը քալեց անոնց ետեւէն:

Այսօր, կարծէս աշխարհը փոխուած է, կարծես մարդը նուիրումի ընտիր յատկութիւնը կորսնցուցած է եւ առօրեայի մտահոգութիւնը ամբողջապէս կաշկանդած է անոր հոգին:

Աշխարհիկ կեանքի հրապոյրը սարդի ոստայնի նման իր մէջ խճճած է մարդու հոգին ու գաղափարի նուիրուածութիւնը կուզէ անոր մէջ խեղդել: Դարձած ենք նիւթապաշտ, հաճոյատենչիկ, եսական եւ կապրիւնք նպատակի եւ առօրեայի, խօսքի եւ գործի հակասականութեան ողբերգութիւն:

Վտանգուած ազգի մը համար, ինչպէս մենք ենք, այս հոգեվիճակը սպանիչ է, առաւելապէս, երբ աշխարհիկ մտահոգութիւնները մեծ տեղ կը գրաւեն անոր մտաւորականութեան, ղեկավար շրջանակին մէջ:

Մենք ազատութեան ձգտող ազգ մըն ենք: Իսկ ազատութիւնը երբեք չի բերուիր հաճոյքի ետեւէ վազելով, լաւ կահաւորուած տան մը մէջ հանգստաւէտ կեանք վայելելով եւ կամ առատ ոռճիկով պաշտօնի մը ետեւէ երթալով: Ինքնախաբէութիւն է նաեւ անգործ ճառը: Խօսքի եւ գործի զուգահեռում՝ ահա՛ կեանքի համար նշանակութիւն ունեցող աշխատանքի ճամբան:

Գերագոյն գոհաբերութիւն կը պահանջէ ազատութիւնը՝ արիւնի, դրամի, հանգստի գոհաբերութիւն: Իսկ օրինակը պիտի առնուի պատմութենէն, այլապէս պատմութիւնը կը դառնայ անիմաստ հէքեաթ: Պատմութիւնը ոգու գործունէութիւն է եւ կեանքի միակ բնական դաստիարակիչը: Տարօնականութիւնը, ահա՛, դաստիարակչական պատմական ոյժ է, նուիրումը հրամայական դարձնող բարոյական կանոն:

III

Հայոց պատմութեան էջերը լեցուն են հալածանքի, կոտորածի, տեղահանութեան, աւերածութեան սառսրագղեցիկ դրուագներով: Հայաստան աշխարհը շարունակաբար ոտից կռուան եղած է բազմաթիւ աշխարհակալներու ու բռնապետներու: Մեր ժողովուրդը շարունակ արիւն է թափել ամեն կարգի օտար տիրակալութեանց ներքեւ, ու չի մեռել: Կապրի, իր գոյութիւնը կը պահէ մինչեւ օրս ալ: Ո՞ւր է թաքնուած այս երեւոյթին գաղտնիքը:

Թողնենք աւանդականը եւ վեր առնենք մեզ հասած գրաւոր պատմութիւնը, ինչ տւեալներով է հայութիւնը իր գոյութիւնը պահել՝ այնքա՛ն զարհուրելի անցքեր ապրելով հանդերձ:

Մանրամասնութիւններէ խուսափելու եւ չերկարելու համար՝ յիշենք միայն քանի մը գլխաւոր արիւնոտ եւ հերոսական կռիւներ, որ մղեց հայութիւնը իր թշնամիներու դէմ եւ որոնց շնորհիւ ան կրցաւ փրկուիլ կորուստէ, պահել իր ազգային դիմագծութիւնը: Առաջինը Աւարայրի ճակատամարտն էր՝ պարսից դէմ: Հայոց քրիստոնէութիւնը ջնջել ուղելով՝ ժամանակի պարսկական իշխանութիւնը կձգտէր Հայաստանը իր մէկ նահանգը դարձնել եւ հայութիւնը ձուլել: Ահարկու, հսկայ բանակ մը զրկեց Հայաստան այդ նպատակով: Վախկոտներն ու անձնական հաշիւներով առաջնորդուողները համակերպեցան Յազկերտին եւ ընդունեցին անոր պայմանները: Իսկ քաջերն ու նուիրւածները Մամիկոնեաններու ղեկավարութեամբ կռուի ելան հայութեան հաւատն ու կեանքը փրկելու համար: 60 հազարով՝ 300 հազարի դէմ: Ու մեռան ընտիրները, բայց չպարտւեցան: Իրենց նպատակի մէջ յաղթական ելան անոնք: Պարսիկները հրաժարեցան քրիստոնէութիւնը ջնջելու գաղափարէն, թէ՛ եւ տիրեցին Հայաստանին: Քրիստոնէութեան հետ փրկուեցան մեր լեզուն, մշակոյթը եւ սովորութիւնները, ազգային ոգին: Եթէ չը լինէր այդ պատերազմը եւ Մամիկոնեաններն ալ Վասակի եւ այլոց նման համակերպէին պարսիկներուն, արդեօ՞ք հայ անունը կը մնար աշխարհի երեսին:

Երկրորդ փրկարար պայքարն էր Բագրատունեանց Սմբատ Սպարապետի եւ Աշոտ Մսակերի (ասոնք ալ Մամիկոնեան շառաւիղ են. Բագրատունիք խնամիական կապերով խառնուած էին Մամիկոնեաններուն) անդու պայքարներն էին արաբացոց դէմ: Ասոնք Հայաստանը այն աստիճան խառնակ պահեցին մասնակի կռիւներով ու ապստամբութիւններով, որ արաբները ստիպուեցան վերջ ի վերջոյ Աշոտին թագաւոր կարգել Հայաստանի վրայ: Եթէ Բագրատունիներու կռիւներն ու խլրտումները չլինէին, արդեօ՞ք հնարաւոր պիտի ըլլար

Բազրատունեաց բարգաւաճ շրջանն ունենալ Հայաստանի սրտին վրայ:

Երրորդ մեծ կռիւը Հայութիւնը մղեց Տաւրոսի բարձրունքներու վրայ, մերթ թաթարական հորդաներու, մերթ յոյներու, արաբներու, եգիպտացոց դէմ եւ ժամանակի մը համար իր գոյութիւնը փրկեց՝ Ռուբինեան հարստութիւնը հիմնելով Կիլիկիոյ մէջ: Կա՞յ ուրիշ տուեալ մը, որ հակառակն ապացուցանէ Ռուբինեանց թագաւորութեան հաստատումին որպէս պատճառ: Հայ իշխաններու անվճատ կռուի արգասիքն էր Կիլիկիոյ շրջանի մեր անկախութիւնը:

Եւ վերջապէս չորրորդ մեծ ու արիւնոտ կռիւը տուաւ մեր մօտիկ անցեալի յեղափոխական շարժումը, որ յանգեցաւ Հայաստանի Հանրապետութեան հաստատումին, ի հեճուկս թուրք դարաւոր բռնակալութեան: Առանց յեղափոխական այդ շարժումներու հնարավոր էր Հայաստանի Հանրապետութեան գոյութիւնը:

Արդ՝ ի՞նչ կը ցուցնեն պատմական այս փաստերը, եւ ի՞նչ է ատոնց դրդիչ, մղիչ ոյժը:

Մեր պատմութեան մէջ դարագլուխներ կազմող այդ չորս շրջանները որոշակի կը ցուցնեն, որ հարկադրիչ պայմաններուն համակերպումի քաղաքականութիւնը կամ անոնց ազդեցութեան տակ անճարակ մնալ եւ ձեռնծալ նստել, ու յօրանջիւր՝ յուսալով, թէ պայմաններու հետ պիտի փոխուի ե՛ւ մեր վիճակը՝ ինքնախաբէտութիւն է: Անդու աշխատանք, ծանր զոհաբերութիւն եւ հոգու արիւնթիւն պէտք է, որպէսզի կարելի ըլլայ պայմանները բարելաւել եւ մեր ցանկացածը ձեռք բերել: Ուրիշ խօսքով՝ նպաստաւոր պայմաններ ստեղծելու եւ անոնցմէ օգուելու համար, պէտք է աշխատիլ եւ պատրաստ գտնուիլ, ըստ ամենայնի: Իսկ հոգեվերանորոգչական աշխատանք այս տեսակէտէն ամենաէականն է՝ նախապայման ամեն ոգորումի, գործի: Առանց հոգեկան սպառազինումի՝ մենք մեր նպատակին չենք կարող հասնել, եթէ դիպուածով նիւթական եւ տեխնիքական միջոցներ ձեռք անցնին: Մեր նախնիքը իրենց հոգեկան անպարտելիութեամբ միայն կարողանում են հայութիւնը փրկել վերջնական կործանումէ: Ասիկա է միակ շօշափելի պատմական փաստը, որով կը լուսաբանուի մեր գոյութեան պայքարը, դժխեմ պայմաններու տակ:

Ի՞նչ էր Աւարայրի ճակատամարտին մասնակցող մեր Ֆիզիքական ոյժը՝ պարսկական վիթխարի բանակի համեմատութեամբ: Ի՞նչ էր Բազրատունիներու քանակը՝ արաբներու մարախի առջեւ: Ի՞նչ էր Ռուբինեանց թիւը՝ թաթարական եւ բիւզանդական աշխարհածաւալ

ոյժին նկատմամբ: Եւ վերջապէս ի՞նչ էր մեր Ֆեդայիներու թիւը՝ թրքական բանակներու եւ քիւրտերու համեմատութեամբ: Ու մտածել, որ սակաւաթիւ այդ ոյժերով հայերը կարողացած են դարապուլիսներ բանալ իրենց պատմութեան մէջ, իսկապէս որ զարմանալի է, հրաշքի հաւասարող երեւոյթ: Սակայն այդ հրաշքի հիմքը պէտք է փնտուել այս սակաւաթիւ ոյժերու ոգու մէջ:

Մարդ արարածը իր հոգու մէջ ամբարուած ոյժերու, տենչերու, նպատակներու արտայայտիչն է: Մեր կեանքի արժէքը, խորհուրդն ու իմաստը այն բանի մէջ է, որ մենք նպատակի գործիքն ենք: Նպատակն է, որ ուղղութիւն կուտայ կամքին, իսկ կամքի շտեմարանը ոգին է: Եթէ հայրենասէր ես, հայրենազգաց ապրումներդ են, որ տենչերդ կիմաստաւորեն, ապա՝ կեանքդ հայրենիքին զոհաբերելը անհնարին հերոսութիւն չէ: Եթէ անձնական հանգիստն ու աշխարհային վայելքն է հոգուդ ըղձանքը՝ բնականօրէն կը մղուիս հոն, ուր արգելիչ դժուարութիւններ չկան անձիդ հանգստի եւ վայելքի դէմ: Այսպէս ենք բոլորս ալ անխտիր, մեր ոգու մղումով կը տնօրինենք մեր ճակատագիրը եւ կը կազմենք մեր համոզումները, կեանքի, պարտականութեան, երջանկութեան մասին: Մարդու գործը իր հոգու հայելին է: Զիկզպակումներ, մոլորեցնելու նպատակով, կարող են պատահել, բայց վերջնական արդիւնքը բնորոշիչ է մարդու հոգու մէջ ամբարուած որակին:

Վարդանը պարսից արքունիքի մէջ կարող էր բարձր պաշտօնի տիրանալ ու հանգիստ ապրել իւրայիններով, եթէ դա համապատասխան էր իր ոգու ըղձանքներուն եւ իր բարոյականին: Բայց ան պատեւրազմելով մեռաւ, որովհետեւ իր հոգին հայրենիքի ազատութեան հուրով էր բռնկուած: Նոյնը կարելի է անվարան կերպով ասել ե՛ւ Բագրատունիների ե՛ւ Ռուբինեանների ե՛ւ մեր յեղափոխականներու մասին:

Արդ, մեզ «Յո՞ Երթաս» հարցնողներուն կը հարցնենք. առարկել կարելի՞ է այս ճշմարտութեան դէմ: Ուրեմն, որոշ է ե՛ւ մեր ձգտումը, ուղին:

Տարօնականութիւն քարոզելով մենք կուզենք հին հայոց անպարտելիութեան ոգին վերարձարծել, այնպիսի բարոյական տալ ապրող սերունդին, որ Կարսի ամօթանքի կրկնումը մահուան գնով անկարելի դառնայ: Մեռնել, բայց չպարտուել՝ ահա՛ Տարօնականութեան ռազմական բարոյականի բացարձակ օրէնքը: Առանց այս օրէնքի տրամադրութեան համապատասխան դաստիարակութեան չկայ

ապագայ, մասնաւորապէս մեր աստիճան վտանգուած ժողովուրդի մը Համար:

Քանի մը խօսք ալ Հայրենակցական միութիւններու դերի մասին: Տ. Տ. Հ. Միութեան Կեդրոնական Վարչութեան «Պաշտօնական Յայտարարութիւն»ը, որ լոյս տեսաւ «Տարօնի Արծիւ»ի հրատարակութեան առթիւ, նոյն թերթի առաջին թուի մէջ, առիթ է տուած կարգ մը մարդոց Հայրենակցականներու դերի մասին չնաշխարհիկ կարծիքներ յայտնելու եւ թելադրանքներ ընելու:

Այդ կարծիքներու եւ թելադրանքներու ընդհանուր գումարը կարելի է խտացնել հետեւեալ պարբերութեան մէջ: Հայրենակցական միութիւնները որպէս բարեսիրական կամ կրթասիրաց կազմակերպութիւններ պէտք է զբաղուին միմիայն աղքատախնամ, դպրոցական եւ որբ ուսանողներ պահելու գործերով եւ ո՛չ երբեք «քաղաքականութեամբ»:

Անոնց Հաշուով քաղաքականութիւն է Հայրենասիրական ոգի արծարծելը, եւ յանցանք՝ երկպառակութեան, եղբայրատեցութեան միջնորդի մէջ միութիւն, ներցեղային բարոյական քարոզելը: «Քաղաքականութիւն» է մեր թերիները տեսնելն ու սրբագրելը եւ մեր ազգի ճակատագրով հետաքրքրուելը:

Ու այսպէս մտածողները կապրին երկիրներու մէջ, ուր ամեն տեսակի կազմակերպութիւնները, սկսած եկեղեցիներէն մինչեւ առեւտրական ընկերակցութիւնները, բոլորը կը հետաքրքրուին իրենց երկրի դժուարութիւններով՝ լինեն անոնք քաղաքական, տնտեսական թէ կրթական: Ու կուտան որոշումներ այս կամ այն խնդրոյ մասին եւ իրենց կազմակերպութեան անունէն պահանջներ կը ներկայացնեն: Հօս, Ամերիկայի մէջ ոչ ոքի մտքէն կանցնի ըսել նման կազմակերպութիւններուն, թէ դուք իրաւունք չունիք երկրի, ժողովուրդի ճակատագրական խնդիրներով հետաքրքրուիլ:

Այսպիսի արտայայտութիւն, կերելի թէ, միայն Հայերուս յատուկ է: Ի՞նչ ըսել է Հայենակցական միութիւն մը կամ բարեսիրական կազմակերպութիւն մը իրաւունք չունի մեր ազգի բախտով հետաքրքրուել եւ անոր քաղաքական գործերու նկատմամբ կարծիք, ձայն ունենալ: Չէ՞ որ քաղաքական գործերու այս կամ այն ընթացքը եւ անոնց հետեւանքները հաւասարապէս կանդրադառնան բոլոր Հայերու եւ Հայ կազմակերպութիւններու վրայ: Ինչպէ՞ս կարելի է, օրինակի համար մէկ կազմակերպութեան (այս առթիւ քաղաքական) գործերու հետեւանքները բաժնել, իսկ խօսքի, կարծիքի իրաւունք

չունենալ այդ գործերու վերաբերեալ: Արդարացի պահանջ է ատիկա, օգտակարութիւն ունի՞:

Մեր խորին համոզումով այդ այլամերժ մտայնութիւնը քաղաքական գործերու մէջ թէ՛ անհեթեթ է, թէ՛ վնասակար:

Անհեթեթ է, որովհետեւ բոլոր ազգերու բոլոր քաղաքական կուսակցութիւնները ոգի ի բոին կաշխատին լայն զանգուածներու մէջ հետաքրքրութիւն արթնցնել իրենց հետապնդած նպատակներու եւ կատարած գործերու շուրջ եւ այդպիսով անոնց համակրութիւնն ու աջակցութիւնը ձեռք բերել: Անոնք մասնաւոր ջանք կը թափեն կազմակերպուած խմբակցութիւնները իրենց կողմը քաշել: Ու կուտան այս վերջիններուն պատեհութիւն՝ առաջադրուած հարցերը իրենց ժողովներու մէջ ծեծելու, լուսաբանելու եւ ուրոյն տեսակէտներ զարգացնելու, մշակելու եւ իրենց հետեւորդները այդ ուղղութեամբ մղելու: Մենք այս ընդհանուր կանոնէն բացառութիւն պէտք չէ կազմենք, մանաւանդ որ խնդիրը՝ հայութեան ճակատագիրը, մասնակի բնոյթ չունի, ընդհանուրին կը պատկանի: Վնասակար է, որովհետեւ անհետաքրքրութիւն կառաջացնէ եւ տգիտութեան ու խաւարի մէջ կը պահէ զանգուածները, բան մը որ շատ յոռի անդրադարձում կուսենայ այդ զանգուածէն ակնկալուած օժանդակութեան վրայ: Տգէտ ու անհաղորդակից մէկը իր չգիտցած բանի համար որեւէ զոհողութիւն յանձն չի առներ:

Քաղաքական, այսինքն՝ հայրենիքի ազատագրութեան ու անկախութեան գործը, ամենակենսականն ու հրամայականն է, առանց որու իմաստ չունի հայկական որեւէ անցաւոր եւ մանրանպատակ ոգորում: Եւ երբ գործ մը այդչափ կենսական նշանակութիւն ունի ամբողջ ազգի համար, այլեւս ատիկա մենաշնորհ չի կրնար լինել մասնաւոր հատուածի մը, թէկուզ այն լինի քաղաքականութեան մէջ փորձառու եւ ձեռնհաս: Անհրաժեշտ է, չա՛տ անհրաժեշտ, որ մեր ամբողջ զանգուածը իր բոլոր խաւերով ու կազմակերպութիւններով մասնակից դառնայ այդ կենսական գործին: Ասիկա կը նշանակէ ե՛ւ ոյժերու համախմբում ե՛ւ ձգտումներու կեդրոնացում:

Հայրենակացական միութիւններու գոյութեան հիմքը, մեր տեսողութեամբ, քաղաքական է: Անուններն անգամ այդ փաստը կը ցուցնեն: Ո՞վ կարող է ժխտել, որ հայրենիքի կորուստի ցաւն ու անոր կարօտով ապրելու, անոր օգտակար ըլլալու տենչը չէ, որ ծնունդ տուած է հայրենակցական միութիւններուն:

Ո՞վ կարող է ըսել, որ հայրենակցական միութիւնները քաղաքական պահանջ, այսինքն՝ վերադառնալու խնդիր չունին, եւ ո՞վ է, որ պիտի մերժէ անոնց այդ իրաւունքը: Մենք ազգովին քաղաքական ճգնուժ եւ պահանջ ունինք եւ շատ բնականօրէն ազգի բոլոր օրգաններն ալ իրենց սաղմին մէջ «քաղաքական» գիծ կը պարունակեն: Եւ ելնել քաղաքականութիւնը որպէս խրացուցիչ խրտուհիլակ ներկայացնել, պարզապէս մտքեր պղտորելու եւ միամիտները շփոթեցնելու նպատակով **աճապարարութիւն է**, որ իր մէջ ունի անարդարանալի միտումներ:

IV

Հայրենակցական միութիւնները քաղաքական հարցերէ հեռու պահելու եւ զանոնք միմիայն բարեսիրական եւ կրթական խնդիրներով զբաղեցնելու մտայնութիւնը առաջ եկաւ վերջերս, երբ Տ. Տ. Հ. Միութիւնը իր պաշտօնական յայտարարութեամբ եւ «Տարօնի Արծիւ» թերթով սկսեց Տարօնականութիւն քարոզել եւ մեր ներքին տկարութիւնները քննական լոյսի տակ առնել:

Հայ մամուլին հետեւող եւ հայրենակացականներու գործունէութեամբ հետաքրքրող ամեն մի հայ կարող է յիշել, որ Տ. Տ. Հ. Միութիւնը աւելի քան տասնեակ մը տարիներ՝ մասնաւորաբար «Հայրենիք» օրաթերթի բացառիկներով, հայրենասիրական քարոզչութիւն կընէր՝ Մամիկոնեան ոգին վերակոչելով: Այն ատեն ո՛չ ոք կը քննադատէր զմեզ եւ ո՛չ ոք կըսէր, թէ ատիկա հայրենակցական միութեան գործ չէ. ընդհակառակը՝ անվերապահ քաջալերանքի կարժանանար մեր միութիւնը: Այսօր, սակայն, երբ նոյն բանը կընենք մեր թերթի միջոցով եւ աւելի սխտեմաւոր կերպով, երէկ մեզ քաջալերողները մեր դէմ կեղնեն եւ կըսեն, թէ Տ. Տ. Հ. Միութիւնը իր դերէն շեղած է եւ կողգէ կուսակցութիւն դառնալ: Ինչպէ՞ս բացատրել այս առեղծուածը:

Զէ՞ որ քաղաքական հարցերով հետաքրքրող եւ նոյն իսկ քաղաքական տեսակէտներ մշակող ամեն մի կազմակերպութիւն կուսակցութիւն չի դառնար: Կուսակցութի՞ւն են, արդեօք, բոլոր առաջադէմ երկիրներու գիւնտրական, աշխատաւորական, կանացիական եւ այլն կազմակերպութիւնները, որոնք մեծապէս կը զբաղին քաղաքական հարցերով եւ ուրոյն տեսակէտներ կը մշակեն քաղաքական բովանդակութեամբ: Ամեն քիչ թէ շատ հասկցող մարդ լաւ գիտէ, որ ո՛չ Ամերիկեան Լէզէտնը, ո՛չ աշխատաւորական միութիւնները եւ ո՛չ

ալ ամերիկեան «Յեղափոխութեան Դուստրերու» կազմակերպութիւնը կուսակցութիւններ են: Կուսակցութիւն չըլլալով հանդերձ՝ անոնք քաղաքական հարցերով կը զբաղին շարունակ:

Կուսակցութիւն ըլլալու համար կազմակերպութիւն մը պէտք է նախ պետութիւն, իշխանութիւն ձեռք բերելու ձգտում եւ զայն կառավարելու ծրագիր ունենայ, ալլապէս կուսակցութիւն չի կարող դառնալ լոկ քաղաքական հարցերով զբաղուելու պատճառով:

Տ. Տ. Հ. Միութիւնը իր պաշտօնական յայտարարութեամբ բացորոշ կերպով ըսած է, որ կուսակցութիւն դառնալու ձգտում չունի, իշխանութեան չի ձգտիր եւ ոչ ալ մեր ժողովուրդը կառավարելու ծրագիր ունի:

Տարօնականութիւնն է իր նշանաբանը, իր ուղին:

Որքան որ մեր աշխատաւորի պայմանները թոյլ տուին եւ մեր համեստ կարողութիւնը ներեց՝ նախկին երեք յօդուածներով աշխատեցանք ուրուագծել Տարօնականութեան էութիւնը եւ ձգտումները՝ օգտուելով մեր հեռաւոր եւ մօտաւոր պատմութենէն վերցրած օրինակներէն: Այդ օրինակներու լոյսին տակ, ուրեմն, մեր ազգային ներկայ դժնդակ կեանքը աչքի առաջ ունենալով, կը գտնենք, որ.

1. Հայաստանը, որ ամբողջ հայութեան քաղաքական յոյսերու խարիսխը կը կազմէ, անօրինակ բռնակալ վարչաձեւի մը տակ, օրէցօր իր հայկական նկարագիրը, քաղաքական հանգամանքը, մշակութային ինքնուրոյնութիւնը, տնտեսական եւ ֆիզիքական ապահովութիւնը կը կորսնցնէ եւ եթէ այդ կորստաբեր խօլական ընթացքը դեռ երկար շարունակուի, այն ատեն մեր ազգային գոյութիւնը հիմնապէս պիտի վտանգուի ե՛ւ մայր հողի վրայ:

2. Գաղութներու մէջ ցրուած շուրջ մէկ միլիոն հայութիւնը, որ կրնար մեր ազգային-քաղաքական դատին համար հզօր ազդակ մը դառնալ, ինքն իր մէջ երկպառակուած, միմեանց ջլատելու, միմեանց տկարացնելու կործանիչ աշխատանքին են լծուած: Մոռցուած է երէկուայ փոթորիկի պատճառած աղէտը, որ մեզ մէկ միլիոնէն աւելի թանկագին կեանքեր արժեց: Մոռցուած է մեր պապենական ժառանգութիւնը, որ դարերով կեանք ու ոգի տուաւ բազմաթիւ սերունդներու, հայրենի չէն ու բարգաւաճ ոստաններու մէջ, որոնք այժմ աւերակ՝ պիղծ ոտքերու տակ կը տրորուին: Եւ վերջապէս, մոռցուած է դարերու խորքէն եկող եւ դարերուն խօսող ցեղի ձայնը, որու թոփիչ արձագանքով է, որ կապրին ազգերն ու ժողովուրդները: Ու այս բոլորը

մոռնալով՝ դեռ պաշտօնի, դիրքի տիրանալու սին ու գարշելի հաշիւներու ետեւէ ենք:

Տեղ մը՝ թաղական ընտրուելու համար թայֆաներ կը ստեղծուին եւ իրարու գլուխ կը պատռեն: Տեղ մը՝ եկեղեցու հովիւ ըլլալու համար՝ եկեղեցիներ կոռուարնձոր կը դառնան եւ հոգաբարձուներու միջեւ մղուած կռիւները դատարանով կը վերջանան: Տեղ մը՝ ուսուցիչ կամ կուսակցական գործիչ ըլլալու համար իրարու ոտքի տակի հողը կը փորեն՝ մէկը միւսին փոսը գլորելու համար, որպէսզի պաշտօնի տիրանան: Եւ այսպէս՝ ցաւ ու զգուանք պատճառող բազմաթիւ տգեղ երեւոյթներ կը շարունակեն թունաւորել գաղութահայութեան կեանքը:

Այսպիսի անկեալ որակով կարելի՞ է հայրենատէր դառնալ, Մեծ Երագին տիրանալ: Ահա հարցերու հարցը, որ մէջ կը մտահոգէ ու կը տանջէ: Ու այս մտահոգութիւնը անհատէ անհատ անցնելով՝ դարձաւ ընդհանուր մեր հայրենակցական միութեան համար: Ինչո՞ւ մաքուր խղճմտանքով չընդունել, որ շնորհիւ տարօնցու աւանդապաշտ յատկութեանը անոր մէջ անմեռ է իր պապերու ոգին, որ մասնաւորապէս վտանգի պահուն մարմին կառնէ եւ կենդանի գործունէութեամբ հրապարակ կիջնէ: Տարօնականութիւնը, ահա՛, տարօնցու այդ հոգեգծութեան արգասիքն է, որ այս վտանգաւոր պահուն հրապարակ կուզայ՝ անձնուրաց նուիրումի իր աւետարանը քարոզելու համար:

Զկա՛յ, չի՛ կարող լինել յետին նկատում այս ազգաչէն ու հայրենանուէր քարոզչութեան մէջ, վասնզի տարօնականութիւնը ինքը հակառակ է անհատական, թայֆայական հաշիւներով առաջնորդողներուն՝ ազգային-հասարակական գործերու մէջ: Անոր միակ մտասեւեռումը ազգի ցաւերը դարմանելու եւ հայրենատէր դառնալու ձգտումն է, որուն հասնելու համար կը պահանջէ:

Ա. Անվերապահ եւ ամբողջական նուիրում՝ ազգային եւ ազատագրական գործերու մէջ գտնուողներու, մանաւանդ առաջնորդներու, որպէսզի ասոնք իրենց նուիրումի ու անշահախնդրութեան օրինակով հաւատք ներշնչեն զանգուածներուն:

Բ. Պիտանի ոյժերու համախմբում՝ ազգային եւ ազատագրական գործերու շուրջ: Անհատական քինախնդրութիւններն ու հակակրանքները երբեք մուտք պէտք չէ գործեն հասարակական խնդիրներու մէջ եւ զէնք պէտք չէ դառնան այս կամ այն անհատը կամ խումբը չեզոքացնելու, մեկուսացնելու համար, երբ ենթական արժանիք, ձեռնհասութիւն, գործելու կամք եւ օգտակարութիւն ունի:

Գ. Նիւթական, բարոյական եւ ֆիզիքական ոյժերու տնտեսումը եւ կեդրոնացումը բուն նպատակի՝ ազգային ազատագրութեան գործին շուրջը: Մեզ համար ալ պէտք է նշանաբան դառնայ հռովմէական առածը, թէ «բոլոր ճամբաները Հոռոմ կը տանին»: Մեր կազմակերպութիւններու բոլոր ճիգերն ու զոհողութիւնները պէտք է ուղղուին դէպի ազգային ազատագրութեան իրէջալը, այլապէս բազմանպատակ ձգտումներով աւելի՛ շատ կը քայքայենք մեր արդէն տկար ոյժերը:

Ահա՛, ասոնք են, ընդհանուր գծերով, Տարօնականութեան ձգտումները, որոնցմով առաջնորդուած են տարօնցիներու երջանկայիշատակ նախնիքը՝ սկսած Ս. Մեսրոպէն ու Վարդան Ջօրավարէն մինչեւ Հրայր ու Գէորգ Չառուշ: Պատճառ մը չկայ, որ այսօր ամբողջ տարօնցիութիւնը ներկայացնող ծաւալուն կազմակերպութիւնը՝ Տ. Տ. Հ. Միութիւնը, չերթայ իր պապերու ազգօգուտ ճանապարհով, որ պատմութեամբ հաստատուած է: Ատիկա ո՛չ միայն բարոյական աւանդ մըն է, որուն պիտի հետեւինք, այլեւ ազգային գերագոյն պարտականութիւն մը, որ պիտի կատարենք խղճմտօրէն:

Ժամանակ մը կար, երբ կը տրտնջայինք մեր ժողովուրդի անտարբերութենէն՝ հանդէպ ազգային ազատագրական գործին: Ժամանակ մը կար, երբ կը ցաւէինք մեր ժողովուրդի անկազմակերպ վիճակի վրայ եւ կը դատապարտէինք անոր տգիտութիւնը՝ կազմակերպուած աշխատանքի կարեւորութիւնը չհասկնալու համար: Իսկ այժմ, երբ քիչ թէ շատ կազմակերպութիւններ են ստեղծուած մեր մէջ, թէեւ տարբեր-տարբեր անուններով ու նպատակներով, պէտք չէ՞ ձգտինք, աշխատինք զանոնք հոգեւոր, բարոյական մէկ յայտարարի բերել, մէկ նպատակի շուրջ համախմբել եւ անոնցմէ հաւաքական միակուռ ոյժ մը ստեղծել: Արդեօ՛ք, օգտակարութիւն ունի՞ կազմակերպութիւն մը, լինի այն կուսակցութիւն, բարեսիրական, հայրենակցական եւ այլն, եթէ նա մտահոգուած է միմիայն իր կազմակերպական սահմանափակ գործերով եւ կաշխատի օգտակար հանդիսանալ միայն նեղ շրջանակի մը, իւրայիններուն:

Մեր կարծիքով՝ այսպիսի կազմակերպութիւն մը, ազգային ընդհանուր շահերու տեսակէտէն առած՝ շատ ալ տարբերութիւն չունի այն անհատներէն, որոնք միմիայն իրենց տնային հոգերով են տարուած եւ ազգային ընդհանուր գործերու մասնակից չեն ըլլար:

Մեզ պէս ցրուած ու հայրենագուրկ ժողովուրդ մը, որու ցաւերու միակ դարմանն է՝ հայրենատէր դառնալը, այսպիսի եսասէր կազմակերպութիւններ ու անհատներ որքան քիչ ունենայ՝ այնքան լաւ է,

եթէ բնաւ չունենայ՝ աւելի լաւ: Որովհետեւ, հայրենատիրութիւնը շատ մեծ գործ է եւ միայն՝ ընդհանուր ճիգով գլուխ գալիք: Իսկ մասնաւոր նպատակի եւ գործի համար սահմանուած կազմակերպութիւնները, որ չեն ուզեր իրենց շըջանակէն դուրս գալ՝ այսպիսով եսապաշտական հոգեբանութիւն կը զարգացնեն իրենց հետեւորդներու մէջ եւ կը վնասեն մեր ազգային մեծագոյն իդէալին:

Մարդը իր կազմակերպութեան ներշնչումով ինք զինքը բաւարարուած կը զգայ, երբ կը տեսնէ, որ անոր վիճակը լաւ է, այսինքն դրամ առատօրէն կուգայ, ծախքերը կը գոցուին, պարտք չի մնար եւ քիչ մըն ալ սանկ պահեստի դրամ կունենայ: Նմանին այլեւս շատ չի հետաքրքրեր, թէ իր կազմակերպութեան լաւ վիճակը ի՞նչ չափով ազդած է հայ ցեղի, որու մէկ անդամն է այն, ընդհանուր կացութեան եւ ճակատագրի վրայ, կամ ի՞նչ նպաստ է բերած իր կազմակերպութիւնը հայ ազգային բաղձանքներու իրագործումին եւ դատին: Ո՛չ, այս տեսակ հարցերով ան չի հետաքրքրուիր, բաւ է որ իր կազմակերպութիւնը գոհ ըլլայ իր վիճակէն, այդ արդէն կը լեցնէ ե՛ւ իր գոհունակութեան պահանջը:

Այդպիսով, ան կատարած կը զգայ իր պարտքը՝ ազգին հանդէպ: Պարզ է, որ այսպիսի մարդկանց համար կազմակերպութիւնը դարձած է նպատակ եւ բոլոր ջանքերով կաշխատին այդ նպատակին հասնիլ, այսինքն կազմակերպութեան վիճակը լաւ պահել:

Դժբախտաբար, գոյութիւն ունեցող կազմակերպութիւններու մեծ մասը այս հոգեբանութիւնը կը մատնէ, անոնք ինքնանպատակ են դարձած եւ կը ձգտին ինքնաբաւ դառնալու կամ այդպիսին մնալու: Իսկ ընդհանուր, գերագոյն նպատակը՝ ան, որու հանդէպ ամեն անհատ եւ կազմակերպութիւն գործօն է եւ միջոց:

Գոհունակութիւնը՝ իդէալի եւ ինքնանպատակութիւնը՝ նպատակի թշնամին է: Հող չէ՞ հրէից դարաւոր ճիգերու վատնումի եւ այսօրուան ողբերգութեան պատճառը: Գործնական հանճարով օժտուած ցեղ, որ սակայն չունեցաւ հայրենատիրումի նպատակի տեսիլք եւ ո՛ր որ ընկաւ, հոն իր տունը համարեց եւ աշխատեցաւ իր վիճակը բարելաւել: Եթէ ան իր մտահոգութիւնը կեդրոնացնէր հայրենիք ունենալու գաղափարին վրայ եւ աշխատէր իր միջոցները այդ ուղղութեամբ գործադրել՝ ապահովաբար այժմ պիտի հանդիսանար աշխարհիս բարգաւաճ պետութիւններէն մէկը, շնորհիւ իր անմրցելի ընդունակութեանց: Բայց դարերով հեռու մնաց հայրենատէր դառնալու մտածումէն, ուխտէն ու ճիգէն եւ այսօր կը զգայ իր սխալը:

Իսկ եթէ տակաւին տարիներ առաջ Միոնական շարժումով այդ սխալը դարմանելու ճիգին սկիզբ դրուած չըլլար, որքա՛ն անյոյս պիտի ներկայացնէր այսօր տնտեսական իր ինքնաբաւութեամբ եւ մշակութային արժէքներով այնքան Հպարտացող հրէութեան կեանքը:

Այսօր, մեր կազմակերպութիւնները տեղական պայմաններուն յարմարելու եւ իրենց համար տանելի վիճակ մը ստեղծելու ճիգերով՝ անգիտակցաբար հին հրեայի ճամբան կուզեն բռնել:

Ինչի՞ն կը ծառայէ իմ, քո, միւսի կազմակերպութիւնը, եթէ ատոր նպատակը տնտեսապէս թէ բարոյապէս ինքնաբաւ դառնալն է կամ օտարութեան մէջ տուն ու տեղ ստեղծելը՝ անոր քաղաքական գործունէութեան ամենաշօշափելի գործը: Խորին, սպանիչ նախապաշարուծի մը զոհեր չե՞նք, երբ օրինակի համար, Ամերիկայի մէջ կազմակերպական շէնքեր եւ եկամտաւոր աղբիւրներ ստեղծելով՝ հոգեպէս կը կապուինք անոնց եւ անոնց պահպանումը կը դարձնենք մեր մտահոգութեան առարկան այն աստիճան, որ այդ յաճախ մեզ մոռցնել կուտայ հայրենատիրուծի խնդիրը: Տեղական մանր այս հոգերու բաւարարումը յաճախ չի՞ հռչակուիր «գերազանց նուիրումի գործ» եւ ասով չե՞ն խաթարուիր նպատակն ալ, նուիրումի զգացումն ալ: Կուզենք ըսել, որ մանր գործերով կը զբաղինք:

Ահա՛, այս վտանգները տեսնելով՝ մենք մեր Միութեան միջոցով հրապարակ ենք եկած հոգեվերանորոգչական աշխատանք կատարելու, աշխատանք մը, որու հրամայական առաջադրութիւնն է՝ ուշադրութիւնները կեդրոնացնել էականին շուրջը: Կուզենք մեր զանգուածի եւ մեր բոլոր կազմակերպութիւններու միակ մտահոգութիւնը դարձնել Հայաստան աշխարհը, անոր ազատագրութիւնը եւ անկախութիւնը: Կը ձգտինք ո՛չ թէ քաղաքական կուսակցութիւն դառնալ, այլ քաղաքական աշխատանքի հոգեբանական նախատուեալներ՝ բարոյական միջնորոտ եւ մեծագործութեան հոգեվիճակ ստեղծել:

Այսպիսի աշխատանքէ մը քաղաքական կուսակցութիւնները միայն օգուտ կրնան քաղել, որովհետեւ նպատակաւոր ամեն գործի համար անհրաժեշտ է երկու բան՝ բարոյական միջնորոտ եւ մեծագործութեան հոգեվիճակ: Իսկ ասոնք քաղաքական բովանդակութիւններ չեն, այլ զուտ հոգեւոր: Տարբեր Հասկացողութիւն ունենալ այս բաներու մասին՝ կը նշանակէ ամեն բանէ առաջ Հասկացողութիւն չունենալ քաղաքականութեան, քաղաքական կազմակերպութեան եւ քաղաքական գործի մասին:

Արիս Տէր-Իսրայէլեան⁹

«Տարօնի Արժիւ», Սոֆիա, 1938, թթ. 3-4, էջ 6-11; թթ. 5-6, էջ 9-14;
1939, թ. 7, էջ 13-18; թ.10, էջ 36-42

ՏԱՐՕՆԱԿԱՆ ՄՏԱԾՈՒՄ

Պատմական անցեալում Հայաստանի առեղծուածը հայկական իմաստով լուծեց Տարօնը: Նա այդ լուծեց կեանքի ենթագիտակցական եւ բարոյական խորհրդաւոր այն ոյժերով, որոնք այժմ ըմբռնւում են **Տարօնականութիւն** գաղափարով:

Մեր օրերում՝ Հայաստանին վիճակուեց իր ճակատագրի մեծագոյն տագնապը: Բախտը ճօճում է մեր եւ թուրքի միջեւ: Աշխարհը նրա համար հեռանկար է, մեզ համար՝ վտանգի մղձաւանջ:

Ազգերը մէկ բանով կարող են յաղթահարել աշխարհի կոյր ոյժերի կամքը՝ իրենց պատմութիւնը փառքի գծով վարող հին կռահումներինց ճուլուած՝ հոգեւոր գէնքով:

Տարօնականութիւնն է մեր Յեղի ստեղծագործ կռահումը, մեր պատմութեան խորհուրդը:

Տարօնականութիւն - դա ասել է՝ Հայաստանատէր դառնալու տենչն է իմ միակ գոյարժէք նպատակը: Դա ասել է՝ Մամիկոնեան հայն է կեանքի պայքարի իմ յաւիտենական առաջնորդը: Դա ասել է՝ Յեղն է իմ գոյութեան իմաստը եւ Հայաստանը՝ իմ ճակատագիրը:

«Տարօնի Արժիւ», Սոֆիա, 1938, ք. 1, էջ 17

ՏԱՐՕՆԱԿԱՆ ՈԳԻ

Կը խօսուի նոր Հայի, նոր ճակատագրի մասին: Ի՞նչ է «նոր Հայ»-ը: Ի՞նչ պիտի ըլլայ «նոր ճակատագիր»-ը:

Առանց պատմութեան յաւիտենագործ եւ յաւիտենարժէք ոյժերու ներագրեցութեան՝ չկայ ապագայ եւ նորաստեղծութիւն:

Պատմութիւնը նախ՝ ոգիի յայտնութիւն է, իսկ ոգին՝ յաւիտենական է:

Կենսագործ նորը այն է, որու մէջ յաւիտենականը խառնուածք է:

Մեր ցեղի պատմութիւնը Տարօնական Ոգիի յայտնութիւնն է՝ Հին ճշմարտութիւն, նոր իմացութիւն: Դա կեանքի ճշմարտութիւն է, որովհետեւ էաբանական խորք է: Դա ուղեփոխիչ իմացութիւն է, որովհետեւ յաւիտենականը գոյութեան խանդով ապրելու, որով եւ՝ պատմութիւն նորակերտելու ճիգ է:

Ճանչնալ ճակատագիրը վարող ոգին կը նշանակէ՝ տիրապետել պատմութեան ենթակայական ոյժերուն:

Գիտենք, որ մեր անկումը նաեւ ներքին հոգեբանական պատճառներ ունի՝ «երկու հոգիներու պայքար», որմէ օգտեցան Հայաստանակործան արտաքին ոյժերը:

Պայքար յաւիտենարժէքի եւ անցաւորի, Համահայկականութեան եւ Հատուածականութեան, քաղաքական ընդհանրականութեան, կեդրոնացումի եւ անհատականացման, ազակեղրոնացումի, Հայկական օրիէնտացիայի եւ օտարահակութեան միջեւ:

Այս ոգիներէն առաջինը մենք կանուանենք «Տարօնական»՝ տարօնական ո՛չ թէ «տարօնցու» տեղական Հասկացողութեամբ, այլ կապակցութեամբ «Յաւիտենական Հայի», որու ոգին յայտնութիւն ստացաւ Տարօնէն:

Որո՞նք են այդ ոգիի յայտնութեան գլխաւոր գծերը կամ Տարօնական Հայի պատմականօրէն բախտորոշ գործերը.

Ա. ՀԱՅՐԵՆԱՍՏԵՂԾՈՒՄ: Տարօնի Հայօրէն նուաճումէն առաջ ո՛չ Հայաստան կար, ո՛չ ալ քաղաքական Հայութիւն: Մուսասիրի աւերակներու վրայ բարձրացաւ քաղաքական Հայութեան առաջին դրօշը՝ Տարօնի մէջ: Առաջնալով Արածանի գետի հոսանքն ի վեր 5-րդ դարուն (Ք. ծ. ա.) տարօնական այս Հայերը ներխուժեցին Այրարատ, ուրկէ 2-րդ դարուն (Ք. ծ. ա.) թափանցեցին

Վասպուրական, Բարձր-Հայք եւ արագօրէն ամբողջացուցին
Հայկական Բարձրաւանդակի նուաճումը:

**Տարօնն է քաղաքական Հայաստանի առաջին կորիզը եւ
Տարօնական Հայր՝ Հայոց Հայրենիքի ստեղծիչը:**

Բ. ԱԶԳԱԿԵՐՏՈՒՄ: Նուաճողական թափով օժտուած Յեղ՝
Տարօնական Հայերը ո՛չ միայն քաղաքականօրէն իրենց ենթարկեցին,
այլեւ ձուլեցին Հայկական Բարձրաւանդակի բնիկները: Երկրի
անջատական բնութեան բերումով՝ Հայաստանի ազգագրական
ամբողջացման գործը դանդաղ ընթացաւ, բայց եւ այնպէս ազգային
կազմաւորում խմորող ոգին յանգեցաւ կազմակերպուած ազգութեան
ձեւին եւ բովանդակութեան:

**Տարօնատիպ Հայն է Հայոց ազգային օրգանիզմի կազմակեր-
պիչը, Հայաստանը ազգագրօրէն ամբողջացնողը, կազմակերպուած
ազգութիւն ստեղծողը:**

Գ. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՕՐԻԷՆՏԱՑԻԱ: Արեւելքի եւ արեւմուտքի,
իրանա-ասորական եւ յունա-հռովմէական ոգիներու բաղխումը,
հայութեան մէջ ձուլուած ցեղերու խառնուածքի
աններդաշնակութիւնը առաջ բերեցին քաղաքական օրէնտացիաներու
պայքար, որ առանձնապէս սրուեցաւ Տիգրան Մեծի
աշխարհակալութեան խորտակումէն յետոյ: Հայաստանի արեւելքը
ծնունդ տուաւ պարսկասիրական, արեւմուտքը՝ հռովմէասիրական
կուսակցութեանց: Ասոնց հակադրուեցաւ ազգայնական կուսակցու-
թիւնը՝ ո՛չ հռովմ, ո՛չ Պարսկաստան, այլ՝ անկախ Հայաստան: Այս
հոգեւոր շարժը չէր կրնար տեղէ ծայր տալ, քան երկրի աշխարհա-
գրական կեդրոնը եւ ցեղի օրրանը եղող Տարօնէն: Հետագայ հոգեւոր
խմորումները կապացուցանեն, որ **Տարօնական Հայն է Հայկական
օրիէնտացիայի հեղինակը եւ դրօշակիրը:**

Դ. ԱԶԳԱՅԻՆ ԲԱՐՈՅԱԿԱՆ «ԵՍ»-Ի ԱՐՁԱՆԱՑՈՒՄ:
Տարօնն էր հեթանոս Հայաստանի հոգեւոր գլխաւոր կեդրոնը: Հոս
սկսաւ նաեւ կրօնական յեղաշրջման խմորումը: Նպատակն էր
Հայկական օրիէնտացիայի կրօնականացումը, Հայկական բարոյական
«ես»ի արձանացումը՝ արեւելյան եւ արեւմտյան ոգիներու միջեւ:
Քրիստոնէութիւնը ծնաւ Տարօնական Հայու ազատութեան ուխտի
աստուածացումէն: Ծարժումի առաջնորդներն են՝ Լուսաւորչու տունը
իր **Հայահունչ** հայրապետներով եւ Մամիկոնեանները՝ իրենց
քրիստոնէաշունչ զօրավարներով: Քրիստոնէութեան միջոցով Տարօնա-

տիպ Հայր իր կերտած ազգութեան տուաւ բարոյական եւ հոգեւոր անկախութեան խանդ:

Տարօնական Հայն է մեր ազգի բարոյական «ես»ի արձանացուցիչը, անոր հոգեւոր դիմագծութեան եւ նկարագրի կերտիչը եւ ազատութեան իդէալը կրօնական զգացումին կապողը:

Ե. ԱԶԳԱՅԻՆ ՄՐՇԱԿՈՒԹԱԳՈՐԾ «ԵՍ»-Ի ԱՐՁԱՆԱՑՈՒՄ: Մեսրոպի պարզեւած Տարօնական Լոյսը՝ նախ ինքնապաշտպանութեան գործի գիտական կազմակերպում է: Նպատակն է ազգի ամբողջականութեան պահպանումը, միջոցը՝ Տարօնական Ոգիի Համահայկականացումը, արդիւնքը՝ Հայ ազգային մշակոյթի արձանացումը:

Տարօնը տուաւ Հայ ոգիի լոյսը, ան արձանացուց մեր ազգային մշակութային «ես»ը, ան հոգեպէս իրար զօդեց մեր անցեալ եւ գալոց յաւիտենականը դիմագծող սրտի եւ մտքի երկունքները:

Զ. ՀԱՅՈՑ ՀԵՐՈՍԱԿԱՆ ԱՐՁԱՆԱՑՈՒՄ: Պատմագործումի բացառիկ տեմպերամենտ է պէտք նուաճել Մուսասիրի պէս կուլտուրական զօրաւոր կեդրոն մը, տիրել ամբողջ Հայկական բարձրաւանդակին, քաղաքական-ազգագրօրէն ամբողջացնել Հայաստանը, հոգե-մշակութապէս կերտել Հայութիւնը եւ ապա թողուլ հերոսականի պաշտամունքը՝ սերունդէ սերունդ: Մամիկոնեաններէն առաջ ալ Տարօնն էր Հայկական հերոսականի, ռազմական ոգիի խռովարանը եւ ներշնչարանը: Ազգերը կը մեռնին, երբ կուրանան իրենց գոյածեւ ու կերպարան տուող ցեղի արժէքները: Առանց Վահ-ազնապաշտութեան չէր կրնար ապրիլ հեթանոս Հայաստանը, առանց Մամիկոնեան Վարդանի պաշտամունքի՝ քրիստոնեայ Հայաստանը պիտի չունենար գոյութիւնը իմաստաւորող երկունք՝ ապագայի գծին վրայ: Ո՛չ մէկ պատահականութիւն, որ թէ՛ Վահագնը, թէ՛ Վարդանը Տարօնային Ոգիներ էին, որ Մեսրոպը տարօնցի մըն էր եւ Հայոց ռազմախանդ սուրբը՝ «Սուլթան Ս. Կարապետը» կապուած էր Տարօնին:

Տարօնն է Հայոց ռազմական կորովի խառնարանը, Տարօնատիպ Հայն է մեր Յեղի հերոսական ոգիի կաղապարիչը:

* * *

Մենք առիթ պիտի ունենանք տալ Տարօնական Ոգիի բոլոր արտայայտութիւնները: Այս օրինակները կը բաւեն ապացուցանել, որ առանց Տարօնական Ոգիի ներազգեցութեան՝ մեր կեանքը պատմա-

գործ որեւէ յղուծիւն չէ ունեցած: Ծուռ է յաւիտենականութեան ճամբան, բայց անմահ է ոգին: Դա ունի զարգացման ներքին իր օրէնքը եւ անոր յայտնութեան կերպերուն մէջ կայ նպատակի նոյնութիւն: Տարօնական ոգիի յայտնութեան բոլոր կերպերու մէջ կայ Հայրենաստեղծումի եւ անկախութեան ճիգ: Ուր ոգիի նոյնութիւն կայ՝ հոն կայ նպատակի նոյնութիւն, ուր նպատակի նոյնութիւն կայ՝ հոն կայ ոգիի նոյնութիւն: Միեւնոյն ոգիի յայտնութիւններ են վճռաշունչ այն բանակը, որ Հայրենիք ստեղծելու կամքով նուաճեց Մուսասիրը, Ուրարդուն, Հայկական ողջ բարձրավանդակը, Տիգրան Մեծը՝ որ մղուեցաւ Հայկական Համաշխարհային պետութիւն հիմնել, «Հայ Ազգային կուսակցութիւն»-ը, որ Վահագնաշունչ Հայաստանի կամքը ցցեց Արեւելքի եւ Արեւմուտքի միջեւ, Լուսաւորիչը, որ խոյացաւ հոգեպէս ինքնադիմել Հայութիւնը, Մեսրոպը՝ որ գիտութեան լոյսը ծառայեցուց ցեղի անհատականութիւնը պահելու գործին, Մամիկոնեան տունը, որ հերոսականի դրոշմը դրաւ անկախութեան մեր բոլոր երկունքներու վրայ, դաշնակցականութիւնը, որ Հայրենիք վերաստեղծելու ճիգ դարձաւ: Ոգիի տրամաբանութեան այս արտայայտութիւնները կը կազմեն Հայոց պատմութեան յաւիտենական խռովքը: Փարձեցէք Հանել Տարօնական գիծը այդ բոլորէն եւ դուք չէք ունենայ պատկերում ո՛չ լիարժէք Հայոց պատմութեան, ոչ ալ հոգեւոր Հայաստանի մասին: Տարօնականութիւնն է Հայ ոգիի բացարձակ յայտնութիւնը: Եւ եթէ այդ մասին դեռ իմացութիւն չկայ՝ պատճառը այն է, որ չկայ Հայոց պատմութեան փիլիսոփայութիւնը, որ հոգեգիտօրէն չէ վերծանուած մեր կեանքը:

Տարօնական ոգի՝ ի՞նչ է դա: Նախ՝ էաբանական խորք, ապա՝ Հայոց պատմութեան յաւիտենագործ եւ յաւիտենարժէք ոյժերու ներքին մղօն, ստեղծագործումի խառնուածք եւ երրորդ՝ կեանքը իբր Հայրենաստեղծումի խանդ ապրելու եւ ամեն հոգեւոր որակ այս խանդի աստիճանաջափով գնահատելու կամք եւ Հայեցողութիւն:

Տարօնականութիւն՝ դա ե՛լ ցեղի ոգիի մետաֆիզիկայ է, ե՛լ Հայոց պատմութիւնը փիլիսոփայօրէն իմաստաւորող մտածում, ե՛լ յաւիտենականի գծին վրայ մաքառող կամք: Դա ցեղային աշխարհայեցողութիւն է եւ կենսաբանական խորք ունեցող ազգային դաւանանք: Քաղաքական շարժում չէ դա, այլ բարոյական վերանորոգումի ոգորում: Մամիկոնեան բարոյական՝ ահա՛ թէ ինչո՛վ պիտի օժուի, դիմագծուի նոր Հայր: Առանց յաւիտենականի զգացումի՝ չկայ երջանկութիւն, առանց Հայաստանի՝ յաւիտենականութեան զգացում: Այս

ճշմարտութիւնը Տարօնական Ոգիի յղացում է եւ անոր կենսաբանական ապրումով միայն Հնարաւոր է խորտակել տարագրութեան, աշխնքն՝ անցումի ճակատագրի նախապաշարումները:

Յեղն է մեր առաջնորդը եւ Հայրենատիրութիւնը մեր նպատակը՝ ահա՛ Տարօնական Ոգիի նոր խոռովքը:

Անցեալ յաւիտենականի գիծով դէպի՛ յաւիտենականը՝ ահա՛ Տարօնականօրէն Հոգեգծուած նոր Հայի ճակատագիրը:

«Տարօնի Արծիւ», Սոֆիա, 1938, ք. 3-4, էջ 1-5

[ՏԱՐՕՆԱԿԱՆ ՈՒԹԵԱՆ ԸՆԴԴԻՄԱԽՍՈՍՆԵՐԻՆ]

Տարօնականութիւնը, ինչպէս գաղափարական ամեն նոր շարժում, ունեցաւ իր չհասկացողները, սխալ հասկացողները, որոշ հաշուով չհասկացողները, չհասկանալ կեղծողները, թշնամիները, դաւողները:

Ծանր է մեզ համար վէճի մտնել մարդոց հետ, որոնք կը խօսին քառսի լեզուով, որոնց զէնքը ինքնախաբէութիւնն է եւ ուղեգիծը՝ յոռետեսութիւնը, որ վայնասուններ կը վիժէ - «կորած ենք», «հազար կտոր եղած», «ոչինչ կրնանք ընել», «կը քայքայուինք», «կայլասերինք»...

Ի՞նչ ընենք այդ բոլորէն յետոյ: Չկատարե՞նք հոգե-վերանորոգչական աշխատանք, չդիմե՞նք անցեալ յաւիտենականին մեր պատմութիւնը շարժող, վարող ոգիին, չվերածուի՞նք բարոյական ամբողջականութեան, գործի չդնե՞նք մեր ցեղի թաքուն ոյժերը, ոտքի չհանե՞նք նւաճումի մեր կամքը, հին, հզօրաթափ հայկականութիւնը մեր հայրերու:

Ի՞նչով դառնանք հայրենատէր - օրւայ անկումի երանութեա՞մբ, մանրագործ թայֆայականութեա՞մբ, պառակտիչ «ժողովրդասիրութեա՞մբ», թե՞ «հայրենասիրական» անգործութեամբ - տկարութեան այդ իմաստո՛ւն որոճանքով:

Ո՛ւր ցրումի եւ քայքայումի պատկեր կայ եւ յոռետեսութեան հոգեբանութիւն, հոն անխուսափելի է վախճանը, եթէ չկայ հոգե-բարոյական վերանորոգումի աշխատանք, վերածնունդ:

«Վերածնունդ» հասկացողութիւնը կը նախատեսէ օրինակումի արժանի պատմական բովանդակութեան մը վերապրումը, հին ստեղծագործ ոգիի մը վերակոչումը:

Ապագայ չունի եւ ո՛չ մէկ ազգ, որու անցեալը գուրկ է հոգեւոր նման բովանդակութենէ, այսինքն՝ բարոյապէս վերանորոգելու հնարաւորութենէ:

Ի՞նչ է տարօնականութիւնը: Նախ, օրւայ սպանիչ յոռետեսութիւնը յաղթահարելու ճիշդ-անբովանդակ չէ մեր պատմութիւնը, որով մեր առջեւ փակ չէ ապագայի դուռը: Ապա, դա վերածնունդ է, նոր հոգեբանութիւն մշակելու աշխատանք - փրկութեան ամեն ուղի կանցնի սեփական ոգիէն եւ սա անպարտելի է, եթէ ընդունակ է մշտանորոգել անցեալի մէջ յաւիտենականութիւնը չափող ոյժերով:

Այդ ոյժերու գումարը կարելի է միայն «տարօնականութիւն» հասկացողութեամբ սահմանել եւ ուրիշ ո՛չ մէկ բանով: Հիմքը՝ - ահա՛ տարօնական ոգիի բոլոր երկունքները, ստեղծած համահայկական արժէքները - հայոց դիցաբանութիւնը, առասպելը, պատմութիւնը, հերոսականը, մշակոյթը, կարճ՝ մեր ցեղը դիմագծող բոլոր ոգորումները, որոնց յաւիտենական խռովարանը հանդիսացած է Տարօն աշխարհը:

Ոչնչանալու դատապարտուած է ամեն ժողովուրդ, որ իր գոյութեան գերագոյն տագնապաժամին անընդունակ է նայել աշխարհի աչքի մէջ եւ սեփական ճակատագրին ըսել - «կուգեմ խո՛ր, աւելի՛ խոր յաւիտենականութիւն»:

Հոգեբանօրէն հաստատ է՝ յոռետես ամեն մարդ ճշմարտութեան թշնամի է, իսկ ամեն մակերեսային մարդ՝ յաւիտենականութեան:

Հոգենորոգչական ամեն շարժում իր հիմքին մէջ կառուցողական աշխատանք է: Տարօնականութիւնը իբր նման շարժում եւ աշխատանք՝ պէտք է որ խանդավառ ընդունելութիւն գտնէր մասնաւորաբար անոնց կողմէ, որոնք մեր կեանքը «դժոխք» կը պատկերեն եւ ապագայի համար ամուր կուսաններ կը փնտռեն: Բայց կասկածամտութեան եւ նախանձի մթնոլորտի մէջ՝ այդ մնաց իբր լոկ առաքինութեան պահանջ:

Վէ՞ճ - եւ ո՛չ մէկ վէճ: Այդ պիտի ըլլար վիրաւորանք՝ մեր գաղափարի վեհութեան: Բայց մեր պարտականութիւնն է կանխել թիւրիմացութիւնները: Այդ նպատակով է, որ մենք անհրաժեշտ կը համարինք տալ հետեւեալ բացատրութիւնները.

Ա. Ներկայ ժամանակը ժողովուրդներու համար հոգեւոր խորացումի, արժէքներու վերաքննութեան, իրենց ապրած դժբախտութիւններու եւ պարտութիւններու պատճառները ճշդելու, վերծանելու, իրենց պատմական ճակատագիրը վարող հոգեւոր ենթագիտակցական ոյժերով սպառազինելու ժամանակ է: Հայերուս համար նոյն այդ ժամանակի պահանջն է տարօնականութիւնը:

Բ. Տարօնականութիւնը զուտ հոգենորոգչական շարժում է, խորքով՝ համահայկական, իր արտայայտութեան բնոյթով՝ ոչ-կուսակցական, ինչպէս ամեն վերածնական- հոգեվերանորոգչական շարժում: Մեր Կեդրոնական Վարչութեան պաշտօնական յայտարարութեան հակառակ պնդելը - թէ մենք կը ձգտինք «կուսակցութիւն», «քաղաքական կազմակերպութիւն» դառնալ - առնուազն՝ անհիմն կասկածամտութիւն է: Տարօնականութիւնը գերա-

զանցօրէն բարոյական վերանորոգումի շարժում է եւ անկէ կրնան ոգի ստանալ, օգտելի հայ դատին նուիրւած քաղաքական կազմակերպութիւնները:

Ան երեւան չէ եկած ատոնց փոխարինելու, այլ միայն բարոյապէս անոնց սատարելու, այսինքն՝ Մամիկոնեան ոգիի վերակոչումի եւ «այրւածների կտակով» անոնց հասցնելու աւելի՛ նւիրւած, աւելի՛ հայրենագգաց, աւելի՛ բարոյաշունչ, աւելի՛ ռազմունակ ղեկավարութիւն եւ ռազմախանդ ժողովուրդ: Տարօնականութիւնը զօրանոց չէ, այլ դպրոց, նա քաղաքական ծրագիր չէ, այլ դաստիարակչութեան մեթոդ, կուսակցական ուղղութիւն չէ, այլ ցեղային ուսմունք: Տարօնականութիւնը գերազանցօրէն հայակերտումի շարժում է, օգտագործումը կը մնայ քաղաքական կազմակերպութիւններուն: Տ. Տ. Հ. Մ-թիւնը գիտէ, որ մեզ ո՛չ թէ կազմակերպութիւններ կը պակսին, այլ այդ կազմակերպութիւններուն՝ սրտի ու ոգիի տէր մարդիկ: Տարօնականութիւնը կը ձգտի հայ իրականութիւնը օժտել Մամիկոնեանատիպ անձերով, որոնք գիտնան քաղցրօրէն մեռնիլ ցեղի եւ հայրենիքի համար: Այս կը նշանակէ, որ Տ. Տ. Հ. Միութեան մէջ այս կամ այն քաղաքական հոսանքին պատկանող հայրենակիցները կամ առհասարակ տարօնականութեամբ օժուող հայերը ո՛չ թէ չեն տկարանալու իրենց պատկանած կազմակերպութեանց նկատմամբ, այլ ընդհակառակն, բարոյապէս վերանորոգւելով՝ պիտի նպաստեն իրենց կուսակցութեանց բարոյական հզօրացումին - «նմանի՛ր Մամիկոնեան հայերուն» կը նշանակէ «եղի՛ր լաւագոյն հայ մարտիկը եւ մտիր ազգիդ լաւագոյն մարտական կազմակերպութեան դրօշին տակ»:

Գ. Մեր շարժումը իբրեւ թէ չհասկացողները անգոյ, մտացածին վտանգներ կը մատնանչեն, «պայքարներ» կը գուշակեն: Կը յայտարարենք. տարօնականութիւնը իբրեւ ներցեղային բարոյականի պահանջը գիտականօրէն առաջադրող շարժում կը ձգտի բնականօրէն վերջ տալու հայ ժողովուրդի յարանուանութեանց, քաղաքական հոսանքներու, մանրամիտ եւ անձնանպատակ թայֆաներու միջեւ մղուող ախտաւոր, հայակործան պայքարներուն: Ան կը ձգտի հոգեւոր վերանորոգումի ճանապարհով բովանդակ հայութեան ուշադրութիւնը կեդրոնացնել մեր ցեղի գոյութեան էական հարցերու վրայ եւ հաւատարիմ Մամիկոնեան պատգամին՝ զոհողութեան, ճիգի, աշխատանքի գիծը դարձնել դէպի Հայաստան եւ հայկական ճակատագիրը փոխելու գործը, ուխտը:

Տարօնականութեամբ, վարդանականութեամբ, մերոպակա-
նութեամբ «չլանալու» անընդունակները ո՛ւր ալ որ ըլլան, ո՛ր
եկեղեցու կամ կազմակերպութեան մէջ ալ որ գործեն՝ մեռեալ են
Հայութեան, իրենց աստուծոյ, իրենց կուսակցութեան համար: Որեւէ
կազմակերպութիւն, որու մէջ տարօնական ոգի, Մերոպներու եւ
Վարդաններու պաշտամունք չկայ, Հայկական կազմակերպութիւն չէ:
Տարօնականութիւնը կրնան չհասկնալ էութեամբ Հայկականութենէ
դատարկածները եւ անոր դէմ դաւելու իրաւունք ունին միայն
Հայութեան թշնամիները:

Ներքին պայքարով մեզ սպառնացողներուն կը յայտարարենք.
ներքեղային բարոյականի մեր ողջ կորովով, մեր բովանդակ ոյժերով
պիտի ձգտինք արմատախլել ներքին պայքարի ախտը: Մեր
նշանախօսքն է - «կա՛յ արտաքին ճակատը», որու վրայ միայն կարելի
է արժանապէս հերոսանալ ու մամիկոնեանավայել անմահ գործ
կատարել:

Մամիկոնեան մեր բարոյականը կը մերժէ միջհայկական որեւէ
պայքար, միաժամանակ դա հարկ եղած չափով արիւնթիւն եւ
իմաստութիւն կ'ընձեռէ մեզ ի չիք դարձնելու ամեն կարգի դաւ ու
թշնամանք, կամ անձնական Հաշիւներով կազմակերպւած պայքարներ՝
Հայ ոգիի ամբողջականութեան, մեր ժողովրդի ճակատագիրը փոխելու
կամքին դեմ:

Դ. Հասարակագիտորէն շատ անպատրաստ, տգէտ ըլլալու
աստիճան մակերեսային պիտի ըլլալ կարծելու, որ յատկապէս ներկայ
պայմաններու մէջ, որեւէ կուսակցութիւն ի վիճակի է համահայկական
չափանիշով հոգեփոխիչ, վերանորոգչական աշխատանք կատարել, որ
առանց Հայոց պատմութիւնը վարող ոյժերու վերաճանաչումին՝
հնարաւոր է հայկական որեւէ վերածնունդ:

Հայօրէն պակասաւոր ու պատմագիտորէն սնանկ պիտի ըլլար
մէկը, եթէ չկարենար ապրիլ ու հասկանալ խորհուրդը մեր
պատմութեան եւ չարամտութեամբ կամ սխալանքով տարօնցիութեան
վերագրէր նպատակներ, որոնք կրնան շեղիլ Մամիկոնեան գիծէն:
Տարօնի պատմական բոլոր գործերն ու արժէքները եղած են Համահայ-
կական, որով՝ «անկուսակցական»: Այս ընդհանուր կանոնէն չէր
կրնար եւ չի կրնար շեղիլ ե՛ւ տարօնականութիւնը, որ այդ
արժէքներու վերարժարձումի եւ ընդհանուր պաշտամունքի շարժում
է:

Կը սպասուէր, որ հայրենասէր ամեն հայ անհատ ու հայանպատակ ամեն կազմակերպութիւն խանդով ողջունէր պատմական ա՛յն դերը, որ մեր կեանքի ամենաաղօտ եւ յուսալքիչ այս վայրկեաններուն ստանձնած է Տ. Տ. Հ. Միութիւնը, հետեւելով իր նախահայրերու օրինակին:

Ե. Մտքի անբարոյականութիւն է դիտաւորեալ կերպով պատճառը եւ հետեւանքը շփոթել եւ մոլորանք ստեղծել, թէ տարօնականութիւնը հատւածականութիւն է: Թողունք պատմութիւնը, որ կը վկայէ, թէ՛ Տարօնը եւ իր ցեղի ոգին հանդիսացած են համահայկական միութեան ստեղծիչները եւ դրօշակակիրները: Զխօսի՛նք հասարակագիտական այն պարզ ճշմարտութիւնէն, թէ վերանորոգչական ամեն շարժում վերջին հաշուով միացուցիչ ոյժ է: Յիշենք միայն դեռ կենդանի իրականութիւնը: Տարօնականութիւնը խմորուեցաւ եւ շարժումի ձեւ ու բովանդակութիւն ստացաւ 1932-36 թւականներուն: Ո՞վ չգիտէ, ո՞վ կրնայ չխոստովանիլ, որ դա ծայրագոյնս զարգացած հատւածականութեան, ներքին այլանդակ պառակտումի, թայֆայականութեան, սրւած կրքերու եւ ատելութեան դժողքի շրջան էր: Տարօնականութի՞ւնը պառակտեց հայ եկեղեցին, դպրոցը, կուսակցութիւնները, միութիւնները: Ա՞ն ամեն ինչ յանձնեց հատւածականութեան աւերիչ յորձանքին, թէ՞ ընդհակառակն, ան կեանքի կոչուեցաւ հատւածականացած եւ իբր բարոյական-հասարակական-քաղաքական ոյժ՝ փոշիացած հայութիւնը հոգեբանական ամբողջացումի վերածելու պահանջէն: Հատւածականութի՞ւն - այդ ախտին գերի են միայն անոնք, որոնք գաղութներու մէջ հետամուտ են հոգեւոր խրճիթներ շինել եւ մոռացութեան տալ ընդհանրական Մայր Հայաստանի յաւիտենական շէնքը, որոնք ընդունակ չեն տառապիլ հայութեան ներկայ վիճակէն եւ ապրիլ Մամիկոնեան մեր նշանաբանի խորհուրդը - «մեռանիլ ի վերայ աշխարհիս եւ ի վերայ ազգիս մեր», պատգամ, որմէ դուրս ամեն բան եսականութիւն է, անձնական տկարութիւն, հատւածականութիւն, կեղծիք եւ ստույթիւն:

* * *

Լծւած ենք կառուցողական աշխատանքի: Տաժանք է մեզ համար վէճը: Թո՛ղ ամեն հայ բարոյական կանոն դարձնէ նախ խորհուրդի նստիլ պատմութեան, հայրերու ոգիի հետ եւ ապա խօսիլ

ժողովուրդին: Մենք նայեցինք հայի մռայլ դէմքին, տեսանք, որ տարագրութիւնը ո՛չ միայն քաղաքական ճակատագիր է, այլ եւ ներքին տկարութեան նախապաշարում: Մենք տեսանք դաղութի բարոյական զարհուրանքը եւ հայրենագուրդի մարդու հոգիի չարչարանքով դիմեցինք մեր հայրերու աստուածներու խորհուրդին եւ գտանք տարօնականութիւնը: Կանգնած չենք այլեւս առեղծւածներու առջեւ, այլ կեանքի խորին իմացութեան: Գիտե՛նք, համոզուած ե՛նք, որ դարմանելի է ամեն տկարութիւն եւ փոփոխելի՝ ամեն ճակատագիր, եթէ կայ բարոյական վերանորոգում: Հայ կեանքի վերանորոգումը տարօնականութեան միջոցով «կուսակցական» գործ չէ, բայց դա պարտականութեան նոր լուծ է բոլորի համար եւ հրամայական է, հայկական դրօշ ունեցող ամեն կազմակերպութեան:

1. Կա՛յ մէկ ուղի եւ այդ՝ Հայաստանի ուղին է:

2. Կա՛յ մէկ առաջնորդ եւ այդ՝ Մամիկոնեան ոգին է:

3. Կա՛յ մէկ երջանկութիւն եւ այդ՝ ցեղի ու հայրենիքի համար մեռնելու վճռականութիւնն է:

Ո՛վ կեանքէն է, մեզ հետ է եւ նա կը հասկանայ, որ տարօնականութիւնը միայն հոգեւոր-բարոյական վերանորոգումի շարժում է, ուժաստան քաղաքական կազմակերպութիւններու համար եւ ինքը իր մէջ՝ երբե՛ք կուսակցութիւն:

«Տարօնի Արծիւ», Սոֆիա, 1938, ք. 5-6

ՏԱՐՕՆԱԿԱՆ ՀԱՅԻ ՎԵՐԱԿԵՐՏՈՒՄԸ

Լծուած ենք վերանորոգչական աշխատանքի եւ «վերանորոգում» ըսելով կը հասկնանք իւրայատուկ ոգիի մը, բարոյականի մը վերահաստատումը՝ մեր կեանքին մէջ:

Պատմական ճակատագրի առաջին որոշիչը պատմագործ ենթակայի խառնուածքն էր: Պատմութիւն կը ստեղծեն ա՛յն ազգերը, որոնց մէջ «սուրբը նոյնքան վճռական է, որքան մանրահոգի պղծագործը»: Ամեն ոք գիտէ, թէ տարբերութիւն կայ ցեղի եւ ժողովրդի, նուիրուածներու բանակի ու անոգի ամբօխի, յաւիտենազգաց մարդու եւ առօրեական մարդակերպի, ոգիի կրողներու եւ խելքի մանր հաշիւներով ղեկավարւողներու միջեւ:

Դարեր առաջ կար փառքի գծի վրայ հանճարի հերոսականով տքնող հայութիւն: Դարերէ ի վեր կայ ո՛չ միայն փառքի, այլ եւ բնականոն կեանքի գիծէն դուրս նետուած հայութիւն: Ի՞նչն է այս երեւոյթի, պատմական այս իրականութեան բուն պատճառը:

Հոգեգիտական խորքով դեռ նոր կը դրուի այս հարցը: Եւ անոր պատասխանը ճակատագիր մըն է, ոգիի, մտածումի, սրտի, կամքի վերածնունդ մը մշակութային տեսակէտով՝ արժէքներու գիտական վերազնահաստումի պահանջ, զուտ պատմական նկատումով՝ նոր ուղեգիծ:

Ոգին է հիմնական գործօնը պատմական կեանքի: Ոգիի գործեր են՝ կազմակերպութիւնը, ռազմաւարութիւնը, քաղաքական, ընկերային իդէալներու յղացումը, նպատակադրութեան կերպը եւ բովանդակութիւնը, իրական պայմաններու, արտաքին թշնամիներու մասին կազմուած իմացութիւնը:

Պատմական հակադիր ճակատագիրներ կը նախատեսեն ոգիի հակադիր բովանդակութիւններ: Հոգեգիտօրէն՝ մեր բոլոր դժբախտութիւններու պատճառները պիտի փնտռել այն տարբերութեան մէջ, որ ունի նոր ժամանակներու հայը՝ դասական հայէն:

Գտնել դասական հայի հոգեգծերը եւ դաստիարակչօրէն զանոնք հարազատել տալ ապրող հայ սերնդին, կերտել հոգեբանական, ցեղային խառնուածքով օժտուած հայը՝ ահա՛ ճակատագիրը փոխելու առաջին կամքը եւ հիմնական միջոցը:

Դասական այս հայը մենք անուանեցինք Տարօնական: Նախ այն պատճառով, որ Տարօնն է հայ ցեղի օրրանը եւ հոգեւոր խոռվարանը եւ ապա այն, որ տարօնածին հայերն են թողած համահայկական այն

արժէքները (գիր, հերոսական, ռազմական բարոյական), առանց որոց ազգութիւնը որպէս որակ եւ պատմական բովանդակութիւն չի կրնար դիմազծուիլ:

Ինչպէ՞ս կը տքնէին, ինչպէ՞ս կը գործէին Տարօնական Հայերը պատմութեան փառքի գծին վրայ, ի՞նչն էր անոնց գոյութեան իմաստի հրամայականը, ո՞ւր էր անոնց հզօրութեան գաղտնիքը:

Ազգի եւ Հայրենիքի համար մեռնելու բացարձակ կամք՝ ահա՛ տարրական բարոյականը Տարօնական Հայի, ինչ որ այսօր կը համարուի եզակի, բացառիկ առաքինութիւն:

Տարօնական հայը **մեռնելու կամք** ունէր եւ այդ հոգեգծի շնորհիւ կապրէր ու մշակոյթ, հերոսական կը ստեղծէր, ժամանակակից հայը **ապրելու բաղձանք** ունի եւ ատոր հետեւանքով իր ճակատագիրը կը կնքեն անիմաստ մահը, յարատեւ կոտորածը եւ անստեղծագործ պարտւողականութիւնը:

Վճռաբար որոշած ենք փոխել մեր ժողովրդի ճակատագիրը, այսինքն՝ գայն դնել հին հայրենատէր հայի պայմաններու մէջ:

Թո՛ղ մեզ չհասկնալ ուղղողները մեր այս խօսքը համարեն «քաղաքական գործ»: Մենք կըսնեք՝ սնանկ են քաղաքական բոլոր գործերը, եթէ անոնց մէջ ազգու չէ հայերու ոգին, անոնց կտակի բարոյական ոյժը:

«Դա՛րձ դէպի Երկիր»-ը կը նախապայմանէ **«դա՛րձ դէպի Տարօնական հոգեվիճակ»**-ը:

Գոյութեան հարցերը ողբերգաստեղծ սրտի տանջանքով եւ իմաստութեամբ շօշափել, գանոնք լուծող հարուածի մէջ որքան հերոսական ոգի, նոյնքան ե՛ւ բարոյական ծանրութիւն դնել, հայրենիքը ապրել արպէս յաւտենականութիւնը ամենախրական կերպով խորհրդանշող ոյժ եւ մահը անոր փառքի համար՝ ընդունել որպէս նուազագոյն տուրքը եւ բարոյական առաւելագոյն երջանկութեան իրէ՛սալը՝ ահա՛ Տարօնական Հայը դիմակերտող հոգեգիծերը:

Այդ հոգեգծերու շնորհիւ էր, որ կը մեռնէր Տարօնական Հայը, բայց մեր պատմութեան շեշտը կը մնար յազթողական:

Մեռնելու բացարձակ կամք եւ պատմութեան յաղթողական շեշտ՝ ահա՛ թէ որպիսի՛ բարոյական եւ ոգի կուզէ պարտադրել Տարօնականութիւնը՝ ապրելու բաղձանքով եւ պարտւողականութեամբ համակուած օրուայ հայութեան:

Դա ժխտումն է անիմաստ կեանքի, հոգեւոր ստրկականութեան, գաղութներու մէջ դանդաղօրէն փոշիանալու ճակատագրի: Դա նոր

բարոյական է եւ ճշմարտութիւն՝ ապրելու իրաւունք եւ ստեղծագործելու ընդունակութիւն ունին անոնք, որոնք յաւիտենականութեան գրոշմը կրող արժէքի մը համար՝ մի՛շտ մահապատրաստ են: Տարօնականութեան համար գերագոյն արժէքը, գոյութիւնը յաւիտենականութեան ձայնով քաղցրացնող եւ իմաստաւորող ոյժը՝ հայրենիքն է:

Ոգիի զարգացման տեսակէտով՝ էական հարց է սրբութեան եւ հզօրութեան զգացումներու փոխադարձ ազդեցութիւնը եւ կապը:

Եղած է, թերեւս, պատմական շրջան մը, երբ ոյժն ու բարոյականը՝ հզօրութեան եւ սրբութեան զգացումները՝ առնչակից էին:

Մենք մեր պատմութիւնը կը ճանչնանք նուիրագործուած երկու այս զգացումներու ներդաշնակութեամբ: Յատկապէս Մամիկոնեան հայի մէջ անբաժան են սրբութեան եւ հզօրութեան զգացումները: Անսուրբ հերոս չի ճանչնար հայոց պատմութիւնը եւ քաջութեան աստիճանաչափը նախ՝ խղճմտանքն է եւ ապա՝ հնարագիտութիւնը, ֆիզիքական ոյժը կամ յանդգնութիւնը:

Մամիկոնեաններէն յետոյ աստիճանաբար աղօտուեցաւ հզօրութեան զգացումը, ապա՝ անջատուեցաւ սրբութեան զգացումէն: Սրբութիւնը վերածուած խոնարհութեան՝ կծկուեցաւ կրաւորապէս տառապող հայի մէջ, հզօրութիւնը ալլափոխուելով՝ ստացաւ առեւտրական յանդգնութեան կերպարան եւ չափեց աշխարհի շուկաներն ու կարաւանային ուղիները: Հայրենիքի համար մեռնելու կամքը երկրի մէջ տեղի տուաւ աղօթքին, օտարութեան մէջ՝ անձի համար շահելու մոլուցքին:

Հայ ոգիի այս վատասերումէն, տկարութեան եւ եսականութեան, կրաւորականութեան եւ չարաշահումի այս բեւեռացումէն սնունդ առան նոր տիպեր՝ անզօր եւ անվճռական սուրբը եւ անսուրբ յանդուգնը:

Հակատարօնական, որով՝ ցեղի, հայրենիքի, քաղաքական նպատակի եւ գործի տեսակէտով թերակատար, անստեղծագործ են այս տիպերը: Այդպէս են իրենց հոգեւոր բովանդակութեան, իրենց «ես»ի մէջ պառակտուած, որպէս ընկերային ոյժ եւ քաղաքական կամք հատուածականացած, իրենց առաքինութիւններու մէջ կրաւորական եւ յանդգնութիւնը անձնանպատակ գործերու վրայ վատնող բոլոր ժողովուրդները:

Հայրենիքները դիպուածով չեն ստեղծուիր եւ անամբողջական ոգիով չեն պահպանուիր: Հայրենիքը տուեալ ցեղի հզօրութեան կամքի եւ սրբութեան զգացումի ներդաշնակութիւնն է:

Տարօնական հայի բոլոր մեծագործութիւնները կը պայմանաւորուէին իր նպատակի բացարձակութեամբ եւ իր էութեան ներգաշնակութեամբ: Հայրենիքը գերագոյն նպատակ էր եւ մարդը ցեղի զինուոր, ամբողջական՝ իր սրբութեան եւ հզօրութեան զգացումներու անհակամարտ կապակցութեամբ: Վճռական սուրբ եւ բարոյական հերոս՝ այդպէս էր Մամիկոնեան ամեն ասպետ:

Կրկին պիտի հոգեգծուի՞, պիտի վերակերտուի՞ այս հայր: Ահա՛, Տարօնականութեան հարցերու հարցը: Գերարժէք այդ հարցի լուծումէն կախուած է հայոց ոչ միայն քաղաքական, այլեւ բարոյական, հոգեբանական փրկութիւնը: Հոգեբանօրէն ամբողջական էակը ձախողանքի եւ ապերձանկութեան նահատակ մըն է: Հարց տուա՞ծ էք, թէ ինչն՞ վերջ չունին մեր ձախողանքները եւ նահատակութիւնը: Վերջ չեն ունենալու ատոնք, քանի դեռ վերանորոգչական հուժկու խոովքով, նոր ճակատագիր ստեղծելու կամքով չենք հարազատած Տարօնական Հայի հոգեբանութիւնը, չենք որոշած ղեկավարուիլ անոր ճշմարտութիւններով, բարոյականով:

Դեռ վաղաժամ է, որ բոլորը հասկանան մեզ. թերեւս պարտւողականները իրենց մոլորանքները իրենց հետ գերեզման տանին: Ե՞րբ պարտւողական հայը գոյարժէք ճշմարտութիւններու դէմ ճակատ չէ կազմած: Ոգին տեսանելի չէ եւ անոր ներգործութիւնը՝ պարզ ուղեղներու համար դժուարըմբռնելի: Ոգին յաւիտենագործ այն ոյժն է, որուն «խելք»ը կրնայ ուրանալ, բնագոյր, սակայն, երբեք ազատագրուել անկէ:

Ահա՛, «Խ. Հայաստանը»: Կարդացէ՛ք.- «...որոշուեց 1939թ. մայիսին տօնել «Սասունցի Դաւիթ»-ի հազարամեակն ... ուր բացառիկ պարզութեամբ արտայայտուած է ժողովրդի ազատասիրական ոգին եւ հերոսութիւնը, նրա պայքարը օտար նոստադոհների դէմ»:

Ո՛ւր Սասունը՝ ո՛ւր Երեւանը, ո՛ւր Տարօնական Ոգին՝ ո՛ւր խորհրդային իշխանութիւնը:

Խորհրդածեցէ՛ք քիչ մը կեանքի անգլիտակցական ոյժերու մասին՝ ա՛յն մասին, թէ ո՞ր աստիճան ներգործող է ոգին եւ թէ որպիսի՞ անպտուղ, անհանճար վատութիւն, խղճալի անձնականութիւն է առօրեան զինել տգիտութեան կտուցով եւ մարտնչել յաւիտենական ճշմարտութեանց դէմ:

Օրուայ «մշեցիներու» արժէքաւորո՞ւմն է Տարօնականութիւնը, հատուածականութի՞ւն:

Մշեցիներ^օր են Խ. Հայաստանի վարիչները, հատուածական նկատառումով է, որ անոնք կը ձգտին պանծացնել Տարօնական Ոգիի մէկ արտայայտութիւնը՝ «Սասունցի Դաւիթ»ի ականդավէպը:

«Ոգին մահ չունի»: Յենուած բարոյական մեծ այս իմացութեան՝ մենք ծնունդ տուինք Տարօնական Շարժման՝ դասական հայի հոգեգծերու վերարծարծումի եւ հարազատումի գործին: Դա հայ մարդը եւ հայ ժողովուրդը հոգեբանական ամբողջականութեան վերածելու պատմական առաջին տքնութիւնն է, եթէ կողէք՝ սկիզբը ո՛չ միայն հայոց բարոյական վերանորոգումի, այլ եւ ազգային բարոյագիտութեան եւ իմաստասիրութեան: Դա հայկականութեան գիտական ուսմունքն է, ցեղային դաւանանքը՝ ընդհանուր եւ անհրաժեշտ անխտիր բոլոր հայերու համար, որոնք կապրին այսօր եւ որոնք ժամանակի հոլովոյթի հետ պիտի գան եւ անցնին կեանքի եւ մահու գիծով, գալոց ամբողջ յաւիտենականին:

«Տարօնի Արծիւ», Սոֆիա, 1939, ք. 7, էջ 1-5

ՏԱՐՕՆԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ ՈՐՊԷՍ ԱԶԳԱՅԻՆ ՄԻՈՒԹԵԱՆ ԿԱՄՔ

Իրենց էությունը գծերը իմաստասիրաբար հասկնալու լուրջ փորձեր չկատարող ժողովուրդները գուրկ են պատմական կամքի պատճառն ու հետեւանքը կապակցաբար ապրելու, որով՝ իրենց նպատակն ու գործերը համադրաբար գծելու եւ վարելու ընդունակութենէ:

Նմանները կրնան ծով արիւն թափել, բայց կարօտ կամ անգէտ մնալ ազատութեան, քաջութեամբ կռուել, բայց ստեղծագործաբար չօգտուիլ անոնցմէ, կրօնաշունչ ըլլալ, բայց հազիւ թէ ընդունել Աստուծոյ այցելութիւնը, հայրենասիրական ոգորումներ ունենալ, արժէքներ ստեղծել, բայց չդառնալ հայրենատէր, արժէտէր, հարստութիւն դիզել, բայց չունենալ վայելելու վատահոլութիւն, գրի ծառայել, բայց մնալ տգէտ, ճշմարտութիւն որոնել, բայց չփրկուել մոլորանքի կապանքներէն, միութեան կամք ցուցադրել, բայց չյաղթահարել պառակտումը:

Ինչո՞ւ է այսպէս: Այսպէս է նախ անոր համար, որ յայտնութիւն ստացող ամեն երեւոյթ կենթադրէ պատճառի եւ հետեւանքի կապակցութիւն: Երկրորդ, որ պատմական կամքի բոլոր գործողութիւնները խտացումներ են դարերու կուտակած զգացումներու տրամաբանութեան: Երրորդ, որ այսորակ բոլոր կապակցութիւններու եւ խտացումներու ձեւաւորիչը, որով՝ պատճառի եւ հետեւանքի տրամաբանը՝ ոգին է: Եւ չորրորդ, որ ոգին է էութեան բացարձակ յայտնութիւնը, որով հաճանաչ կամ ոգեճանաչ չըլլալ՝ կը նշանակէ թէ՛ կապակցութիւնները չգիտակցիլ, թէ՛ պատմական կամքի ներգործութենէն նպատակայարմարօրէն օգտուել չկարենալ:

Մեր գիտակցութեան գործի կառուցուածքն այնպէս է, որ «պատճառ»-ի հիմքը յաճախ անմատչելի կը մնայ իմացութեան, եւ «հետեւանք»-ն է առաւելապէս շօշափելի: Կը նշանակէ, որ պատմական իրերու յղութեան եւ երկունքի մէջ դեր ունին նաեւ «անգիտակցական» ոյժեր, որոնք նոյնպէս յայտնութիւն կը ստանան պատմական կամքի միջոցով:

Հասկանալի է, որ պատմութեան յղացումը եւ յորինումը կը նախատեսէ գիտակցական եւ անգիտակցական գործօններու ներդաշնակումը՝ պատմական կամքի մէջ: Պատմութիւնը նախ եւ առաջ էութեան երկունք է, եւ ստեղծագործ է միայն ներդաշնակ էութիւնը:

Ո՞վ մինչեւ այսօր ուզեց լրջօրէն հասկնալ հայ էութեան խորհուրդը, ո՞վ պատճառագիտօրէն շօշափեց, վերծանեց հետեւեալ հարցերը.

Ա. Ինչո՞ւ առաջին անգամ Տարօնի մէջ բարձրացաւ հայոց ազգային էութեան եւ քաղաքական կամքի դրօշը:

Բ. Ինչո՞ւ Տարօնական Հայերը կազմաւորեցին ու կերտեցին հայութիւնը, անոնք սկսան ու վերջացուցին Հայաստանի ամբողջացումի գործը, հայութեան ազգային միութիւնը:

Գ. Ինչո՞ւ Տարօնը երբեք չխզեց զինակցութեան ուխտը՝ Այրարատի հետ եւ հանդիսացաւ համահայկականութեան դրօշակիրը եւ Այրարատի նախաթոռութեան երկաթէ բռունցքը:

Դ. Ինչո՞ւ Տարօնը երբե՛ք անջատ իշխանութիւն, տեղական «Թագաւորութիւն» չստեղծեց:

Ե. Ինչո՞ւ Տարօնը տուաւ ա՛յն ամենը, որ անհրաժեշտ է անջատական բնութիւն ունեցող երկրի մը հատուածասէր բնակիչները երեւակայութեամբ, զգացումով, պատմական ճակատագրով, հոգեպէս, բարոյապէս միացնելու՝ ազգային կորովի աստուած եւ դիցաբանական տիեզերածնութիւն (Վահագն եւ իր պաշտամունքը), համահայկական կրօն (Լուսաւորչի գործը), ազգային բանակի ղեկաւարութիւն (Մամիկոնեան տուն), զիր եւ զրականութիւն (Մեսրոպ), դիւցազներգութիւն (Խորենացի, Եղիշէ, «Սասնայ Մուր»):

* * *

Վերցուցէք Տարօնական Ոգիի վաստակը մեր պատմութենէն եւ դուք պիտի տեսնէք, որ մնացեալը աւելի քաղաքական անհատապաշտութիւն է, նախանձ, դաւ, դաւաճանութիւն, պառակտում, ցրում եւ աստիճանական տարրալուծում՝ քաղաքական ու բարոյական կորովի: Մամիկոնեաններէն յետոյ խորտակեցաւ ազգային միութիւնը՝ որպէս կեանքի կենսաբանական եւ բարոյական պահանջ: Ստեղծուեցան հայկական Թագաւորութիւններ, բայց այլեւս չեղաւ Հայաստանի Թագաւորութիւն: Միջին դարը իր հետ բերաւ աւատապետական ոգի, բայց Մամիկոնեան Տիրանը մեռաւ կրկին միութեան կանչով: Որպիսի՜ ապրումներով Գրգուռի տակ նահատակութեան պսակ ստացաւ համահայկականութեան վերջին այս ախոյեանը՝ իր կոչի անարձագանք մնալէն:

Արաբները անճիտեցին մինակ մնացած, այլ Հայաստանի եւ Հայութեան միութեան խորհուրդը մարմնացնող Մամիկոնեանները եւ անջատասեր իշխանական տուներուն «Թագաւորութիւն» տուին:

Հայաստանը կորսնցուց օրգանական միութեան իր գործօնը: Անյաղթահարելի դարձած քաղաքական հատուածականութիւնը եւ արտաքին թշնամիներու դաժանութիւնը հազիւ թէ հետք թողնէին Հայութենէն, եթէ անխաթար չմնային Տարօնական Հայերու խորին նախահոգութեամբ ստեղծած եւ ազգի հոգեւոր եւ բարոյական միութիւնը պահող երեք անյաղթահարելի ազգականեր՝ Լուսաւորչի կրօնը, Մեսրոպի գիրը եւ Վարդանի պաշտամունքը:

Սուրբի տքնութիւնը, հանճարի յղացումը եւ առաքինութեան մեծագոր սասպետի նահատակութիւնը ոգիի հետքեր կը թողուն, իսկ ոգիի հետքը յաւիտենականութեան առաջնորդող ուղի է: Հայոց պատմութեան մէջ յաւիտենականութեան այս ուղին լուսագծած է Տարօնական Ոգին:

Այդ ոգին ո՛չ միայն դիմակերտեց Հայութիւնը որպէս ազգային հաւաքականութիւն, այլեւ իր ստեղծած արժէքներով հանդիսացաւ անոր ներքին միութիւնը պահող ազգակիր: Պատմութեան մէջ ոգիի գործունէութիւնը չտեսնողներու համար կեանքն ընդհանրապէս խորհուրդ չունի եւ նմանները հազիւ թէ կարենան ապրիլ եւ ապրումով բացատրել էութեան կնճիռները, առեղծուածները: Ինչո՞ւ եւ ինչպէ՞ս սիւնեցիք ո՛չ միայն լքեցին, այլ եւ դաւաճան հոչակեցին իրենց Վասակը, Արծրունիք՝ Մեհրուժանը եւ նուիրուեցան Մամիկոնեաններու պաշտամունքին: Առանց բարոյական այդ աթիլ՝ հնարաւոր էր պահել ազգային միութիւն:

Որեւէ միութիւն հնարաւոր է, երբ կայ սրբութեան մը, արժէքի մը, գաղափարի մը ընդհանուր ճանաչումը: Այդպիսի միութիւնն է միայն օրգանական, որով՝ պատմաստեղծ: Ազգի ներսը չկան գինակցութիւններ, պայմանագրութիւններ, պայմանադրական գործակցութիւններ:

Ազգային միութիւնը կախումի զգացում է եւ ո՛չ թէ հատուածներու իրաւախոհութիւն, էութեան պահանջ եւ ո՛չ թէ առօրեայով պայմանաւորող քաղաքական հաշիւ:

Ազգային անճնաւորութիւնը անբաժանելի է՝ այս գիտակցութեամբ միայն հնարավոր է աշխատիլ հաւաքական ճակատագրի համար: Մնացեալը անճնականութիւն է, անճնանպատակ հատուածապաշտութիւն, դասային-դասակարգային նախապաշարում եւ ազգային

օրգանիզմի աստիճանական քայքայում: Այստեղ կայ ներքին պայքար, նպատակներու խաչաձեւում, ոյժերու ներքին սպառում եւ վերջին արգիւնքով՝ քաղաքական ձախողանք, անկում, կոտորակում: Ազգութեան օրգանական միութեան զգացումը եւ գիտակցութիւնը հայոց պատմութիւնը պարտական է Տարօնական Ոգիին եւ ասոր ստեղծած համահայկական արժէքներուն:

* * *

Այսօր գերազանցապէս պառակտուած է հայութիւնը: Անթիւ հատուածներ, որոնցմէ իւրաքանչիւրը կը ներկայացնէ «ազգ»ը: Ո՛ւր ազգի մասին այսպիսի ըմբռնում կայ, հոն չկայ օրգանապէս ստեղծագործ ազգութիւն, որով՝ պատմութիւն կառուցելու լուրջ ճիգ եւ ապագայի բարձր մտահոգութիւն: Հատուածապաշտութիւնը հաւաքական գիտակցութեան այլասերում է եւ բարոյական թէ՛ քաղաքական տեսակէտով՝ նպատակասպանութիւն: Ազգերը կը մեռնին ներքին սպառումէն, քան արտաքին հարուածներէն, աւելի քաղաքական անհատապաշտութենէն, քան արտաքին թշնամիներու զօրութենէն:

Սպառուած ամեն ժողովուրդ հատուածապաշտ է: Բոլոր պառակտումները հետեւանք են ներքին տկարութեան զգացումի: Անդարմանելի է որեւէ ճակատագիր, եթէ չկայ վերածնութեան կամք, կազդուրումի մղում: Իմաստալից երկու խօսքերու մէջ Գէորգի խտացուցած է կեանքի երկու կանոն ճշմարտութիւններ. 1. «Կազդուրում չունիս դու, եթէ այդ չի բղխիր սեփական ոգիէդ», 2. «Դու հաւասար ես ա՛յն ոգիին, զոր կըմբռնես»: Այդ ըսել է, որ առանց վերածնունդի չկայ ինքնափրկութիւն, որ «վերածնունդ» իր խորքին մէջ դարձ մըն է դէպի սեփական էութիւնը, որ հատուածապաշտ ամեն հայ չունի Տարօնական-Մամիկոնեան խառնուածք եւ որ նմանը ի՛նչ սկզբունքէ, գաղափարէ ալ որ ճառէ, վերջին հաշուով, գերեզմանափոր մըն է հայոց ամբողջականութեան ուխտի, եւ խոչընդոտ մը՝ համահայկականութեան դատի եւ նպատակի ճանապարհին:

Դարձ դէպի էութիւնը՝ հոգեւոր ծուլութենէ տառապողներուն ուղղուած չէ մեր այս կոչը:

Միութեան կամքը ստացիր Մամիկոնեան հայէն՝ հատուածապաշտութեան ախտէն հիւժածներու, ոգիի լեզուն չհասկցողներու համար չէ նաեւ այս խօսքը:

«Ազգութիւն» հասկացողութիւնը կենթադրէ բարոյական եւ ցեղային արթնութիւն, իսկ արթուն էակը կը քալէ պատմութեան առջեւէն: Այդպէս էին հայոց պատմութեան Մամիկոնեանները: Այդպէս պիտի ըլլայ ե՛լ ապրող հայութիւնը:

Պատմութեան առջեւէն քալողի մէջ միայն կը խօսի զօրութեան զգացումը, իսկ միութեան կամք ունի միայն զօրաւորը: Այստեղ՝ Մամիկոնեաններու համահայկական ոգիի գաղտնիքը: Պարզ է այլեւս, թէ ի՛նչ կը հետապնդենք Տարօնականութեամբ՝ մենք կը ձգտինք հզօրութեան զգացումով եւ միութեան կամքով օժտուած հայութեան վերակերտումին:

* * *

Տարօնականութիւնը մտածում մըն է՝ յղացուած ոգիի եւ արիւնի, ազգի եւ հայրենիքի, էութեան եւ գիտակցութեան բաժանումի, պառակտումի ցաւէն: Կրակի շուրջը, երբ կը դիտէինք ճարճատահար կայծերու մոխրացումը, ուղեղային մորմոքով մեր առջեւ դրուեցաւ սա այրող հարցը՝ ինչպէ՞ս եղաւ, որ Մուսասիրի աւերակներու վրայ ազգային էութեան եւ քաղաքական կամքի իր դրօշը բարձրացնող, Լուսաւորչի, Մեսրոպի, Վարդանի նման միութեան կամքով օժտուած հզօր սուրբեր ծնող ժողովուրդը օր մը զինքը պիտի գտնէր օտարութեան մէջ՝ որպէս կոտորակի կոտորակ եւ մասնիկի մասնիկ, որպէս «խլեակ»ի ճակատագիրը եղբերգող ցրւածութիւն, որպէս արժէթափ, հաւատաթափ ամբոխ, Ոգիի անկո՛ւմ:

Այո՛, նախ՝ ոգիի անկում: «Հոգով ու մարմնով կորա՛նք»՝ կը բացականչէ տազնապահար հայը: Որպէս ոգիի ժողովուրդ՝ անոր համար անկումը, խորտակումը նախ հոգիի կորուստ է եւ ապա՝ մարմնի:

Ոգեպաշտ էակի համար մարմինը միայն հոգիի ստուեր է:

Ոգեպաշտ է հայը եւ անոր բոլոր դժբախտութեանց պատճառը պիտի որոնել նախ ոգիի անկումի մէջ: Կապրէր հայը՝ հաւատարմօրէն կառչած մնալով իր Լուսաւորչի դաւանանքին, ծառայելով՝ իր Մեսրոպի գրին, բայց եւ այնպէս ան՝ ենթագիտակցօրէն իր ոգին աղօտուած կը համարէր եւ ինքզինքը՝ մեղաւոր:

Հոգեւոր պակասաւորութեան զգացում ունէր հայը, իսկ ո՛ւր այս զգացումը կայ՝ հոն անխուսափելի է ներքին փերումը:

Ի՞նչն էր պակաս: Պակաս էր հզորանքի զգացումը՝ ա՛յն, որ մշակեցին Մամիկոնեանները, որպէսզի լիագումար դարձնեն հայութեան ազգային էութիւնը: Ատոր հետեւանքով խորտակուած էր միութեան կամքը եւ աղարտուած՝ քաղաքական մտածումը: Եւ հասկնալի է, որ դուր պիտի անցնէին սրտաճմրիկ հերոսականները՝ թափուած արիւնը:

Այսօր մենք ունինք իրենց բնավայրէն, էութենէն, ամբողջականութենէն գատուած տարագիրներու խմբակներ, որոնք մոխիր պիտի դառնան, ինչպէս հնոցէն դուրս նետուած կայծերը:

Հայութեան առջեւ դրուած է իր բնավայրը վերանուաճելու պատմական խնդիրը: Պատմութեան բոլոր լուծումները նախ եւ առաջ ոգիի քթեր են: Իսկ ոգին ստեղծագործ է, երբ կայ էութեան ներդաշնակութիւն, այսինքն՝ ամբողջականութեան զգացում: Անցեալի մէջ այդ զգացումը մեզ պարզեցին Տարօնի առաջնորդող ոգիները: Բնազգներու ոյժով կը գործէր հանճարը, թէպէտեւ՝ չկար գիտակցութիւնը:

«Տարօնականութիւն»՝ ըսել է դառնալ էաճանաչ:

Ոգիի աղբիւրը էութիւնն է եւ իր էութեան ձայնով դեկավարող Յեղատիպ ամեն Հայ՝ Տարօնական:

Դառնալ էաճանաչ՝ կը նշանակէ հասկնալ Հայոց պատմութեան խորհուրդը, կը նշանակէ՝ յանգիլ ցեղին եւ նմանիլ Մամիկոնեան հայուն, այսինքն՝ օժտուիլ հզորանքի զգացումով եւ միութեան կամքով: Ազգային միութիւն ստեղծելու մնացեալ բոլոր ձեւերը բարոյական կարկատաններն են, արուեստական շարժուձեւեր, հատուածական սակարկութիւններ:

Տարօնականութիւնն է Հայոց պատմութիւնը իմաստաւորող, հայութիւնը որպէս ազգային անձնաւորութիւն դիմակերտող ոյժը, որով եւ՝ Հայոց օրգանական միութեան բնական գործօնը: Ամեն խօսք եւ ձեւ միութեան մասին կեանքի համար արժէք եւ իմաստ չունի: Էականը բովանդակութիւնն է եւ միացուցիչ ազդակի ներքին խառնուածքը, բարոյական կշիռը, պատմական վաւերականութիւնը:

Քանի դեռ Հայը չէ յանգած ցեղային խոր գիտակցութեան, քանի դեռ չէ վերադարձած տարօնական իր էութեան, քանի դեռ կը շարունակէ իր պատմութեան եզրէն քալել՝ առանց հասկնալու անոր խորհուրդը, միութիւնը պիտի մնայ դատարկ հնչիւն, իսկ իր բարոյական աստիճանը եւ քաղաքական ճակատագիրը՝ անփոփոխ: Սպիտոզայի հետ բաժնելով իր մէկ խօսքի խոր ճշմարտութիւնը՝ կը կրկնենք, «Իրերու կարգը եւ կապակցութիւնը կը համապատասխանեն

գաղափարներու կարգին եւ կապակցութեան»: Այս ճշմարտութիւնը կանոնի ոյժ ունի յատկապէս այն խնդիրներու նկատմամբ, որոնք կը վերաբերին բարոյագիտութեան եւ պատմութեան:

Պատմութիւնը նախ հոգեվիճակի մը դրսեւորում է: Կը ստեղծես այնպիսի պատմութիւն, որպիսի հոգեկան բովանդակութիւն «գաղափարներու կարգ ու կապակցութիւն» ունիս:

Առանց Տարօնական Վերածնունդի Հնարաւոր չէ Համահայկական միութիւն եւ Հայոց ճակատագիրը փոխելու կամք:

Տարօնականութիւնն է Հայոց պատմութեան իմաստը:

Նա է միաժամանակ Հայոց օրգանական միութեան բացարձակ կամքը:

«Տարօնի Արծիւ», Սոֆիա, 1939, ք. 9, էջ 1-7

ՏԱՐՕՆԱԿԱՆ ՈՒԹԵԱՆ ԳՈՂԳՈԹԱՆ

«Տարօնի Արծիւ»-ի 12-րդ թուի հրատարակումը կը զուգահեռի պատմական նոր ցնցումի մը շղթայագերծումին, որ շատ բաներու կարգին՝ անորոշութեան կը մատնէ նաեւ մեր ձեռնարկի ճակատագիրը: Սկիզբէն կանոնաւոր չընթացաւ մեր գործը եւ հազիւ օժտուած սեփական գրաշարանոցով՝ ահա՛ կը պայթի պատերազմը:

Մենք ճանապարհ ինկանք հայութիւնը գալոցի համար հոգեբանօրէն նախապատրաստելու նպատակով: Ելակէտ ունեցանք վտանգը, միջոց՝ Մեռնելու Կամքը, տեսիլք՝ Հայրենատիրութիւնը: Զննաբար մօտեցանք պատմական իրերու եռքին, կռահեցինք այսօրը, մատնանշեցինք կարելիութիւնները, ուղեցինք նոր բարոյականով եւ կենսագործ ներքին-հոգեբանական սպառազինումով օժտել հայ մարդը, որպէսզի արտաքին-տեխնիկական սպառազինումի հետ՝ նուաճելի դառնան նաեւ ազգի օրգանական կազմակերպութիւնը եւ քաղաքական ապագայայորդոր եւ նպատակագործ աշխատանքը:

Պարտականութեան զգացումի չարաշահումէն եւ գիտակցութեան պակասէն աւելի՝ մեր դէմ գործեց սրտի ապականութիւնը: Տարօնականութեան վիճակուեցաւ ա՛յն, ինչ եղած է յաւիտենականութեան սիրտը շօշափող բոլոր մեծ շարժումներու եւ գաղափարներու ճակատագիրը՝ յաղթանակէն առաջ ապրիլ Գողգոթայի տաժանքը: Առանց ողբերգականութեան չկայ յաղթանակ: Ողբերգականութիւնները ծնունդ են կեանքի երկխոսութեան: Սրբի եւ սինլքորի պայքարը հաւիտենական է: Բոլոր ժամանակներն ունեցած են իրենց փարիսեցիները, հացկատակները, վատագործները: Բայց անցաւորը կանցնի՝ մահուամբ վճարելով իր վատութիւններու տուրքը եւ պատմութեան մէջ թողնելով միայն սեւ գծի հետքեր: Մեզ ծանօթ է Յիսուսի պատմութիւնը, իսկ Յիսուսին ծանօթ էր մարդկային բնութեան «խաւար»ը. «գայ գիշեր, յորժամ ո՛չ ոք կարէ գործել»: Խաչելիութի՛ւն, բայց եւ յաւերժօրէն կենսիմաստ բարոյական ճշմարտութիւններ: Դասական օրինակ մը չէ միայն ասիկա, այլեւ կեանքի ընդհանուր կանոն: Աստուածային կատակերգութեամբ, պատմականօրէն տուեալ վայրկեանին՝ ոչնչութիւնները աւելի են յաջողակ, քան բարոյական տանջանքի մեծութիւնները: Ոչնչութիւնն է մեծ ճշմարտութիւններու դահիճը: Ան կը յաղթանակէ ապրելով, ճշմարտութիւնները՝ թաղուելէ յետոյ յարութիւն առնելով: Վերջին հաշուով ներկան շատ վաղանցիկ

նախապաշարում է եւ յաւիտենականութեան ուղին միշտ ալ խաչափայտի մը՝ մեծ գաղափարի մը նշանաքարի, մօտէն կանցնի:

Տարօնականութիւնը եկաւ նախ՝ ճշմարտութեան մասին բարոյական իմացութիւն ընծայելու հայ մարդուն եւ ապա՝ կեանքի ճշմարտութիւններու սիւստեմ: Մեր ժամանակի հայը պարտաւորական կը մնայ նաեւ ա՛յն պատճառով, որ բարոյապէս յաւիտենարժէքի հանդէպ ճշմարտագանց է եւ օգտապաշտ՝ առաւելապէս նիւթօրէն անցաւորի չափանիշով: Ներկայապաշտ է դա եւ խուլ՝ անցեալի, կոյր՝ ապագայի նկատմամբ: Այդպէս ըլլալով՝ հիւանդագին եսականութիւն ունի դա նորին ճշմարտութիւն նիւթեղէն անցաւորի հանդէպ եւ անգիտակցական թշնամին է երէկը եւ վաղը իմաստաւորող բարոյական ոյժերուն: Խօսի՛ր անցեալի, ապագայի, յաւիտենականի մասին՝ ծուռ իր խղճմտանքով ան կընդունէ, որ դու եկած ես իր աննախանձելի, անփայլ ներկան խլելու, իր աղքատիկ գոհունակութիւնը, աւօրեական երջանկութիւնը խանգարելու:

Դի՛ր պատմութեամբ, հոգեգիտութեամբ, բարոյագիտութեամբ եւ առհասարակ կեանքի կանոնով հաստատուած անճառելի ճշմարտութիւնը, թէ **մեռնելու կամքն է չափանիշը** գոյութեան «այո՛»ի եւ «ո՛չ»ի, թէ դա է մեր երկունքներու, գործերու բախտը որոշող ներքին ապրումը, ոյժը՝ մտքի ծուլթեամբ ան մոլորանք կը ստեղծէ, որ դու կը ձգտիս «քաղաքական կուսակցութիւն» ստեղծել:

Ծուռ խղճմտանքէ բղխած ամեն խօսք ունի երկու լեզու՝ **բարբառող եւ համբ**: Առաջինով հեղինակը մոլորանք, խաւարի եւ կեղծիքի շունչ կը տարածէ, երկրորդով՝ կը ճգնի վարագուրել իր «ես»-ի մանր հաշիւները, սարսափը, պարտաւորական կեղծարարութիւնը:

Որ **մեռնելու կամքը** բարոյական պոստուլատ է եւ ոչ «քաղաքական կուսակցութիւն»՝ այդ կրնան չհասկնալ գիտականութենէ գուրկ եւ խաւարի եօթը վարագոյրներով հեռու «գրչի մշակները», որոնց արհեստն է՝ մտքի ժեխահաւաքութեամբ մտաւորականի համբաւ ձեռք բերել եւ ժողովուրդը օրօրել ներկայի մանր հոգերու երգով:

Որ **մեռնելու կամքը** «քաղաքական կուսակցութիւն» համարել եւ եզրակացնել, թէ ատով Տարօնականութիւնը «անխուսափելիօրէն» բաշխումի մէջ պիտի մտնէ հայկական «միւս կուսակցութիւններու» դէմ, կը նշանակէ՝ լուելեայն ընդունել եւ խոստովանիլ, որ այդ «միւս»-ներու մէջ չկայ մեռնելու կամք՝ այդ կրնան չհասկնալ միայն օրուայ հացի մտահօգութենէն երեւոյթներու բարոյական խորքի մասին դատելու ընդունակութիւն կորսնցուցածները:

Ահա՛, տրամաբանական երեք ֆորմուլներ.

Ա. Քաղաքական կուսակցությունները կը դաւանին մեռնելու կամք, Տարօնականությունը կը քարոզէ մեռնելու կամք: Որով՝ Տարօնականությունը քաղաքական կուսակցություն է:

Բ. Իրարու դէմ պայքարի կը մտնեն էություններ հակամարտ ոյժերը: Տարօնականությունը դաւանելով մեռնելու կամք՝ «անխուսափելիորէն» պայքարի պիտի մտնէ հայ քաղաքական կուսակցություններու դէմ: Որով՝ հայ քաղաքական կուսակցությունները չեն դաւանիր մեռնելու կամքը, անոնց մէջ չկայ կամ սպառած է այդ (Բարբառողը):

Գ. Մենք թշնամի ենք եւ կը ժխտենք բոլոր այն ճշմարտությունները, որոնք կը հակասեն մեր համոզումներուն, մեր «ես»ի ներքին զգացումներուն: Տարօնականությունը՝ իր դաւանած մեռնելու կամքով, հայոց պատմութեան մեծագոյն ստեղծագործ ճշմարտությունն է: Մենք թշնամի ենք եւ կը ժխտենք Տարօնականությունը: Որով՝ կը ժխտենք որեւէ ստեղծագործ ճշմարտություն հայոց անցեալի, ներկայի եւ ապագայի վերաբերեալ (Համբը):

Կը խնայենք հարց տալ՝ կարելի՞ է նման հակասություններով ծառայել ճշմարտութեան, ժողովուրդի մտաւոր զարգացման, բարոյական վերաոյժաւորման, դաստիարակութեան, վերջապէս՝ ազգին, ցեղին, հայրենիքին: Կարելի՞ է ո՛չ միայն չհասկնալ, այլեւ սնասարսափ սնուցել հայկական բարոյական շարժումի մը հանդէպ, որմէ դեռ առաջին վայրկեանէն անհանգստացաւ մեր ցեղի արտաքին թշնամին:

Բայց պարտողականը տկարութեան պատեհապաշտ է եւ անոր համար **կարելի է** ամեն բան, որ կը ծառայէ ներկայի օգտին՝ յաւիտենականը, նիւթի օգտին՝ կենսաբանականը, անձի օգտին՝ հասարակականը գոհելու գործին:

Մենք վաղուց ենք նկատած, որ ներկայապաշտությունը հետեւանք է զգացումներու կենսաբանական խաթարումին: Ներկայապաշտին տրուած չէ անգամ գերեզմանի եզրին ընդունել, թէ «**ի զարմանալ իմում ամենայն մարդ սուտ է**»: Նա կաշուեպաշտական ագահություն է, մանր հաճոյքներու ծարաւ եւ թշնամի՝ ամեն ճշմարտութեան, դաւանանքի, ուսմունքի, որ անցաւորը կը ստորադասէ յաւիտենականին, «ամեն գնով գլուխ պահել»-ու երանությունը՝ մեռնելու կամքի բարոյական պահանջին: Այդպէս նկատելով՝ մենք հէնց սկիզբէն ընդունած ենք, որ Տարօնականութեան դէմ եղածը քաղաքական չէ, այլ հոգեբանական, կուսակցական չէ, այլ՝ անձնական: Այդ է պատճառը, որ ցեղային մեծ այդ շարժումի դէմ որպէս գործիք

ծառայեցուեցան այնպիսի մարդիկ, որոնք մեր անցեալէն որպէս լաւագոյն յուշ մինչեւ այսօր պահած են նաեւ Հետեւեալը. «**Կերանք, խմեցինք, փառք տուինք կուսակցութեան**»:

Հասկանալի է, որ նման ապրումներ ունեցող մարդիկ պիտի դժուարանան մօտենալ կեանքի լուրջ հարցերու սրտին կամ ըմբռնել պատմական իրերու, ոգիի մետաֆիզիկական խորքը: Նմաններուն Տարօնականութիւնը ա՛յնքան է խորթ, որքան քրիստոնեութիւնը՝ մարդակերներուն:

Որ ներկայապաշտի բարոյական իդէալը հաճոյական երջանկութիւնն է, հասարակական ցաւը՝ հացը, մտաւոր տարողութիւնը՝ տէրողորմեան, իշխանութիւնը՝ անձնական դիրքի եւ վիճակի բարելաւման մտահոգութիւնը, քաղաքականութիւնը՝ ինքնա-եւալլախաբէութեան մեթոդը, քաջութիւնը՝ սարսափներ վիժող սպասողական յօրանջողականութիւնը, գաղափարականութիւնը՝ մանրաժխոր ունայնագործութիւնը, մշակութաստեղծութիւնը՝ դանդաղ աճպարանքով ուրիշներու մտքի փշրանքներով ոչնչաբանութիւններ կարկատելու արհեստը, հզօրանքը՝ յուշական մոխրապաշտութիւնը՝ մենք գիտենք այդ եւ վաղուց է, որ այդ բոլորը հոչակած ենք՝ սուտ եւ սնանկ:

Տարօնականութիւնը առաջ եկաւ նո՛ր բարոյականի կարօտէն, հայ մարդուն մտքի նո՛ր բովանդակութիւն, սրտի եւ ոգիի նո՛ր տարողութիւն ընծայելու բաղձանքէն: Մենք չուզեցինք հայ իրականութեան քաղաքական խմբակցութիւններու դաւանանքները, կառոյցները խորտակել: Մենք ուզեցինք բարոյափոխել հայ մարդու զգացումները, ոգեկան ոյժերը, որպէսզի մեր կազմակերպութիւնները եւ գործիչները քաղաքական ճշմարիտ գործ կատարեն եւ նպատակի ճանապարհը կտրելու իրական կամք, վճռականութիւն եւ հաւատ ունենան:

Մեր օրերու հայը չունի ներցեղային բարոյական, այլ միայն նախանձի, հաշուի վրայ յենուած ներկուսակցական բարոյական: Երեք միլիոն ժողովուրդ եւ չորս իրարամերժ կուսակցութիւններ՝ այս քառանկիւնի անիւր չի՛ կրնար մեր կեանքի սայլակը պարտութեան ցեխէն հանել: Եղի՛ր դաշնակցական, սիրելի՛ս, մնա՛՛ ուսմկալար, բոլշեւիկ, հնչակեան, բայց տաշէ՛ տգիտութեանդ կոտորները՝ հայ մարդու էութեան հիմքը յաւիտենական հայկականութիւնն է:

Այդ յաւիտենականը պատմականօրէն շօշափելի արտայայտութիւն ստացաւ Մամիկոնեան հայի մէջ՝ նամուէ՛ անոր, որպէսզի Հայաստանի համար կրկին փառքի գործ կատարուի: Մենք գործը չէնք

խլեր քո ձեռքէն, մենք քո գործելու կամքը ներհօրեյլու համար մտածումներ, բարոյական չափանիշներ կուտանք՝ Մամիկոնեան ոգիին յղութիւն տւող ցեղը չի կրնար ստեղծագործել եւ արժէքաւորել՝ առանց մեռնելու կամքի: Ան չի կրնար եւ պէտք չէ հաշտուի տարագրական ճակատագրին: Քեզ մտածումներ տալով՝ մենք կը մնանք քո քաղաքական բանակի զինուորը՝ միայն թէ ցեղի անունէն հրամայելու վստահութիւն ունեցիր:

Յեղի անունէն հրամայելու վստահութի՛ւն ... քաջութեան այս առաքինութիւնը վայել է անոնց, որոնք ունին:

Ա. Յեղի եւ Հայրենիքի համար մեռնելու բացարձակ կամք:

Բ. Յեղային յաւիտեանականի խոր զգացում:

Գ. Ներցեղային բարոյական:

Դ. Յաղթողական ոգի:

Ե. Պատմական ճակատագրի խոր ճանաչողութիւն:

Զ. Հայրերու գործի եւ նպատակի հաղորդութիւն:

Է. Հայրենագգացութիւն:

Ը. Օտարութիւնը որպէս գերագոյն ապերձանկութիւն ապրելու առաքինութիւն:

Թ. Մեծագործութեան կամք եւ բարոյական:

Ժ. Կրկին Յեղի եւ Հայրենիքի համար մեռնելու բացարձակ կամք:

Ասոնք բարոյագիտական-դաստիարակչական որակներ են եւ ո՛չ թէ քաղաքական նշանախօսքեր, ապրումի խնդիրներ եւ ո՛չ թէ կանոնադրական կէտեր, բարոյական ընդհանուր պահանջներ եւ ո՛չ թէ կուսակցական մասնաւոր պարտականութիւններ, սիրտը մշակող բովանդակութիւններ եւ ո՛չ թէ կարգապահական ձեւեր: Բայց առանց ասոնց ո՛չ քաղաքական ճշմարիտ գործն ու նպատակն են հնարաւոր, ո՛չ ժողովուրդի ցեղային տարերքին համապատասխանող կանոնադրութիւն, ո՛չ նուիրումի պարտականութեան զգացում, ո՛չ կարգապահական բարոյականութիւն:

Առանց Տարօնականութեան կարելի չէ բարոյագիտական սխտեմ ստեղծել որեւէ ժամանակի հայութեան համար: Մեր պատմութեան լաւը, լուսաւորը, հերոսականը, յաղթողականը դասականօրէն կապուած է Մամիկոնեաններուն, իսկ մեր ազգի սկիզբը՝ նախամամիկոնեան հնագոյն տարօնական հայութեան: «Որտեղի՞ց եկանք եւ ո՞ր ենք գնում»՝ հայ ազգի ծագումը եւ նպատակը շօշափող այս

հարցումին կարելի է պատասխանել առանց Տարօնական Հայի մասին խորքոտ իմացութիւն կազմելու:

Քաղաքական կուսակցութիւնները «զնուժ են», բայց առանց պատմական իմաստութեան հնարաւոր է նպատակի ճշմարիտ ուղին գտնել: Մենք այլ բան կուզէինք, բայց պատմական իրերը այլ բան կամեցան: Մենք Հայաստանի վերականգնումը կը պատկերէինք «վեց նահանգներ»-ու մարզին մէջ, դէպքերը՝ մեզ տուին Այրարատը: Մենք կերպէինք «Միացեալ եւ Անկախ Հայաստան»ը, բայց իրականութիւնը՝ մեզ քեց դէպի տարագրական նուաստութիւնը: Քաղաքականութեան մէջ ճշմարիտ ուղին գտանելի եւ նպատակը հասանելի է, երբ դործող ոյժերը իրենց ցեղի պատմութեան բոլոր դարերու ձայնով առաջնորդուելու փոխարէն՝ կը նախընտրեն վայրկեանի պահանջը, քաղաքական պատեհապաշտութիւնը կամ մարդկային-համամարդկային մոլորանքները: Որ ցեղն է միայն իրատես, վճռադատ, նպատակայորդոր՝ այդ կարելի է հասկանալ եւ հարազատել միմիայն Տարօնականութեամբ: Այսպիսի ջարդեր եւ նուաստութիւն հին հայերը պիտի չկրնային ընդունել որպէս ճակատագիր: Առանց Տարօնական Հայերու բարոյականը եւ կենսագագացութիւնը վերամարմնաւորելու՝ այդ ճակատագիրը չի փոխուելու, որքան ալ մենք քաղաքական բազմանդամ կազմակերպութիւններ ունենանք: Որեւէ կազմակերպութիւն որ կուզէ քաղաքական իրական ոյժ դառնալ՝ նախ եւ առաջ պարտաւոր է ներկայանալ որպէս բարոյական որակ, իսկ բարոյական բոլոր որակներու հոգեւոր աղբիւրը՝ Յեղն է:

Աւելի քան կէս դար է, որ հայ կեանքը կլանուած է քաղաքական խնդիրներով, գործունէութեամբ, կուսակցութիւններով, բայց քաղաքական արդիւնք դեռ չկայ: Մեծ դէպքեր անցան մեր երկրով եւ մեծութիւններու ալ ծնունդ տուաւ հայ հողը, բայց մենք երբեք չունեցանք թէկուզ միջակէն վար երջանկութիւն: Ի՞նչն է պատճառը: Առարկայական պատճառները կրնան անթիւ ըլլալ, բայց ատոնք յաղթահարելի են, երբ կայ պատմաստեղծութեան գերապատճառը՝ ոգին: Ոգիի տեսակէտով ողբալիորէն աղքատ էր մեր մտածումը, ապրումը, իմացութիւնը՝ ցեղային յաւիտենականի մասին: Նուազ էր նաեւ մեռնելու կամքը եւ Վարանդեանի խօսքով՝ «Հայդուկները ճրագով կը փնտռուէին»:

Այսօր մեզ քաղաքակրթուած եւ աւանդապահ ժողովուրդ կը համարենք, բայց դեռ չկան, գրուած չեն «ՀԱՅՈՑ ՅԵՂԱՅԻՆ ԲԱՐՈՅԱ ԳԻՏՈՒԹԻՒՆ»-ը եւ «ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ

ՓԻԼԻՍՈՓԱՅՈՒԹԻՒՆ»-ը: Հայ քաղաքական կուսակցութիւնները իրենց սնունդը ստացան առաւելապէս ընկերային թարգմանական գրքոյկներէ, հայ ժողովուրդը՝ «միջազգային» ուսմաններէ եւ «ազգային» լրաթերթերէ: Մեր պատմութեան դէպքերու մակերեսը դարձաւ թուժակային հէքեաթ, խորքը մնաց՝ անծանօթ ծով: Խորքի երկերն են միայն ընդունակ հոգեպէս, բարոյապէս, իմացապէս յեղաշրջել կեանքը եւ ազգի մտաւորականութեան տեսանելի դարձնել ցեղի պատմութիւնը վարող հոգեկան եւ ենթագիտակցական ոյժերը, առանց որոնց իշխանութեան ո՛չ պարտականութեան քաղցրութիւն կայ, ո՛չ մեռնելու կամքի բարոյական, ո՛չ կենսաբանօրէն առողջ նպատակատեսութիւն, ո՛չ նուիրումի վարակ, ո՛չ ձգտումի եւ գործի իմաստ:

Տարօնականութիւնը կոչուած է օրուայ հային տալ մեր ցեղի եւ պատմութեան խորքը, ո՛չ թէ որպէսզի քաղաքական կուսակցութիւն դառնայ, այլ որպէսզի նո՛ր բարոյականով, հզօրանքի զգացումով եւ նպատակի ուղին գտնելու իմաստութեամբ օժտէ հայ մարդը եւ ասոր միջոցով՝ հայկական քաղաքական կազմակերպութիւնները: Տարօնականութիւնը այնքան է «կուսակցութիւն», որքան այդպիսին կրնան ըլլալ բարոյական, կրօնական, գիտական ընկերակցութիւնները, եւ այնքան է «թշնամի» հայկական գոյ կուսակցութիւններուն, որքան լոյսը՝ աշխարհին, գիտութիւնը՝ կեանքին, կարեկցանքը՝ տառապողին, բժշկութիւնը՝ հիւանդին, ճշմարտութիւնը՝ մոլորանքի ցանցին մէջ խարխափողին:

Մեր ամսաթերթի 12 թիւերով կարելի չէր տալ եւ մենք դեռ չտուինք Տարօնականութիւնը, այլ միայն Տարօնականութեան նախապատրաստութիւնը, ազգային հզօրադաւան այդ ուսմունքի պրոպեգեւտիկան: Հեշտ չէ խորտակել մտքի քարացած մակերեսայնութիւնը, ցրել արմատացած նախապաշարումներու խաւարը եւ մանաւանդ բարոյապէս դարձի բերել պարտւողական ինքնահաւանութիւնը, տկարապաշտական ինքնագոհութիւնը, հոգեւոր աղքատութեան հաճոյապաշտութիւնը եւ գաղափարավախական եթէականութիւնը:

Ատեն մը հայ լրագրողները շատ խօսեցան Ցեղակրօնութեան մասին, բայց քի՛չ բացառութեամբ ճիգ եղաւ հասկնալ շարժման դաւանաբանական բովանդակութիւնը, էութիւնը, խորքը: Մինչդեռ, ծուռ խղճմտանքով բաւական «մտահոգութիւն» ցուցադրուեցաւ այն մասին, թէ արդե՞օք «ցեղակրօն բարդ բառը քրեականօրէն ճի՞շտ կազմուած է»: Եւ ահա՛, քերականական զազրելի նենգողականութիւն՝ «երկու գոյականներէ բարդ բառ չի կազմուիր», երբ այբուբենի այդ

սոֆիստները գիտէին, որ Հայ լեզուն հազարաւոր նման բարդ բառեր ունի, առնուազն **նիւթակրօն, լեռնադաշտ, դաշտագետին, մեղրագետ բառերը**: Օրուայ Հայ «մտաւորական»ը ընդունակ է բառախաղերով լղրճել գաղափարներու իմաստը, անբովանդակութեամբ պղծել շարժումներու նպատակը: Քանի դեռ կը հանդուրժուի հոգեւոր այս իպիշականութիւնը, բարոյական այս սոփեստութիւնը՝ Հայ իրականութեան մէջ լուրջ գաղափարներու տիրապետութիւն, որով եւ գործի լրջութիւն՝ մի՛ սպասէք:

Տարօնականութեան հանդէպ Հայ լրագրողները առհասարակ հետեւեցան «բերան բռնելու մեթոդ»ին, իսկ քիչերը, որ փորձեցին բան ըսել, ըսին հետեւեալը՝ «Տարօնականութիւնը, **եթէ կայ նման բան**» (ինչ^{ու} միշտ «**երկու ոչ**» եւ «**մէկ այո՛**»): Տարակուսական ժխտողականութեան ի^ոնչ ձեւ է այդ, երբ դեռ Յիսուսէն կը մնայ բարոյական յստակակամութիւնը՝ վճռական «ո՛չ»ը կամ վճռական «այո՛»ն: «Տ. Ա.» «**չի կարող փոխարինել հայութիւնը, որովհետեւ հայութիւնը ամբողջութիւն է, իսկ Տարօնականութիւնը՝ մասնիկ**» («ՎէՄ», թ. ԻԲ.): «Ամբողջութեան» եւ «մասնիկ»ի մասին նման կարծիք ունեցողները կատարեալ իրաւունք ունին ապաւինած մնալ «գիտական» շփոթին: Ե՛րբ, ե՛րբ Հայ իրականութեան մէջ եզն ու մարգարէն իրարու չեն շփոթուած: Շփոթումի այդ տկարութենէն առաջ չեկա՞ւ նաեւ ա՛յն մոլորանքը, թէ Տարօնականութիւնը քաղաքական կուսակցութիւն է: Յեղակրօնութի՞ւնն ալ քաղաքական կուսակցութիւն էր, որու դէմ սակայն կրկին դաւ նիւթուեցաւ:

Վատթարագոյն սխալները առաջ կուգան անէակից գաղափարներու, որակի եւ քանակի, ոգիի եւ նիւթի շփոթաբար համեմատութենէն: Աստուածն ու նիւթը, որակն ու քանակը անհամաչափելի են: Ի^ոնչ կարծիք պիտի կազմէին մէկի բանական կարողութեան, խելքի եւ մտքի առողջութեան մասին, եթէ դա մեզ համար հարց տար՝ «**Մեղրագետն է մեծ, թէ՛ Ս. Կարապետի վանքը, քրիստոնէական հաւա՞տն է ուղիղ, թէ՛ Վանայ լիճը**»: Մեղրագետը կարելի է համեմատել էակից երեւոյթներու՝ ուրիշ գետերու հետ, Ս. Կարապետը՝ ուրիշ վանքերու, քրիստոնէական հաւատը՝ կրօնական այլ հաւատներու, Վանայ լիճը՝ այլ լճերու:

Համեմատողական ի^ոնչ կապ ունի Տարօնականութիւնը հայութեան հետ, երբ մէկը պատմական-բարոյագիտական ուսմունք է, գաղափար, հայեցողութիւն՝ ոգեկան որոշ որակի մասին, միւսը՝ մարդկային խմբաւորումի, ազգային հաւաքականաւորութեան, քանակութեան

ըմբռնում է: Հայութեան մասնիկը **Տարօնցիութիւնն է**, որ նոյնպէս քանակական ըմբռնում է, իսկ Տարօնականութեան կարելի է համեմատել, համա-կամ հակադրել Հայկականութիւնը, որ նոյնպէս որակային հասկացողութիւն է:

Խօսք կրնար ըլլալ միայն այն մասին, թէ որակային ի՞նչ տարբերութիւններ կան Տարօնականութեան եւ Հայկականութեան միջեւ: Հայոց ցեղաբանութեան, բարոյագիտութեան, պատմափիլիսոփայութեան մեծագոյն կնճիռն է՝ գիտականօրէն պատասխանել այն հարցին, թէ ինչո՞ւ Հայ ժողովրդի հոգեգծային միատարրութիւնը, բարոյական նոյնորակութիւնը, քաղաքական միազգացողութիւնը, նպատակի նոյնադրուածիւնը այնքան պակասաւոր է: Ի՞նչ է արմենականութիւնը, ի՞նչ է Հայկականութիւնը՝ միեւնոյն որակնե՞րն են ատոնք: Ինչո՞ւ աններդաշնակելի հակասութիւն կայ յետ-Մամիկոնեան Հայոց մշակոյթի եւ ռազմապաշտութեան միջեւ: Ինչո՞ւ 2000 տարիէ իվեր վերջ չի գտներ Հայոց քաղաքական դիմահակումի (օրիէնտացիա) ներքին պայքարը: Ինչո՞ւ իդէալիստ Հայը քաղաքականապէս անգործնական է, իսկ ռէալիստը՝ նպատակի մեծութենէ եւ կամքի մաքրութենէ զուրկ:

Այս կարգի անթիւ հարցեր, որոնք դեռ իրենց հոգեգիտական պատասխանին կը սպասեն, Հայ մտածողին պիտի մղեն ընդունել, թէ Հայկականութիւնը կամ արմենականութիւնը էութեան ընդհանուր որակներ չեն, եւ որ պատմական մեր դժբախտութիւններու ենթակայական պատճառը ա՛յն իրողութիւնն է, որ Հայոց պատմութեան մէջ բարին ու չարը, լաւն ու վատը, տկարն ու հզօրը, հայրենազգացն ու օտարատենչը, սուրբն ու սինլքորը կողք կողքի կը քալեն, հաւասար իրաւունքով:

Պատմական մեր գննութիւնը մղեց եզրակացնել, թէ Հայ կեանքի եւ Հայոց պատմութեան դրական բոլոր որակներու կրողը ա՛յն տարրն է, որ դիմագծուեցաւ Տարօնի մէջ եւ այստեղէն ներխուժելով Այրաբատ՝ աստիճանաբար թափանցեց Հայկական Բարձրաւանդակի միւս մարզերը, ստեղծելով Հայաստան եւ կազմաւորելով Հայ ազգը:

Վերագիւնո՞ւմ այդ որակներով՝ ահա՛ Տարօնականութիւնը:

Կենսաբանօրէն առողջ ամեն ժողովուրդ ունի վտանգի զգացում: Այդ զգացումով կը պայմանաւորուի վտանգի բարոյականը:

Ազէտուած ամեն ժողովուրդ կարիք ունի նո՛ր բարոյականի: Պատմութեան համար մեռած են բոլոր անոնք, որոնք **եղած** կը համարեն բաւարար եւ կատարեալ: Բայց մեր «եղած»-ը պակասաւոր է, կիսանպատակային: Փա՞ստ կուզէք՝ փաստը ա՛յն է, որ անասելի երկունքներ վիժեց Հայ կեանքը, բայց պտղաւորումի չյանգեցաւ, որ

մենք տարագիր կը մնանք եւ մեր գործերն են՝ պառակտումը, նախանձը եւ հանդէսը, պարը, հակթախաղը: Այս հոգեվիճակով եւ սին գործերով մենք դանդաղօրէն կը քալենք դէպի վախճանի անխմաստութիւնը, դէպի աննպատակ վերջը:

Բաւական չէ «քաղաքական» անունով կազմակերպութիւններ ունենալ՝ էականը անոնց ազգային բովանդակութիւնն է եւ գործունէութեան նպատակաւորութիւնը: Ազգային բովանդակութեան չափանիշը՝ ոգիի լեզուով ցեղի անցեալ յաւիտենականի հետ խօսելու ընդունակութիւնն է: Գործունէութեան նպատակաւորութիւնը պայմանաւորուած է ապագայի ուղին իմաստաւորող ա՛յն ոյժերու կիրարկումով, որոնց յատուկ է պատմական վաւերականութիւն, ոգեկան վարակչութիւն եւ բարոյական անսահմանութիւն:

Հակթախաղը աւելի՛ է հաճելի, քան՝ մեռնելու կամքի բարոյականը: Այս այսպէս ըլլալով՝ մենք գիտենք, որ հայութեան ներկայ հոգեվիճակի շահագործումը աւելի՛ է հեշտ, քան նոր բարոյականի պարտադրումը: Առանց Գողգոթայի չկայ մեծ գաղափարներու յաղթանակ, իսկ Գողգոթա ըսել է երեք օր՝ խաչում, թաղում եւ յարութիւն: Այդ օրերէն միայն երկուքն է հացի եւ հաճոյքի ամբոխին: Յաւիտենականը մի՛շտ ալ ողբերգութիւն ապրած բարձր բարոյականին է: Մեր ցեղի բարձր այդ բարոյականը պատմականօրէն արտայայտութիւն ստացաւ Մամիկոնեան հայի մէջ: Այդ բարոյականով վերագինուելու կամքը մենք անուանեցինք – **ՏԱՐՕՆԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ**:

Տարօնական կը նշանակէ Մամիկոնեան բարոյականով հայրենիքի համար գործող ու մեռնող ամեն հայ եւ ո՛չ թէ՛ պատահական ամեն տարօնցի: Դա համացեղային շարժում է եւ բարոյական:

Հայանպատակ չէ որեւէ կազմակերպութիւն, միութիւն, ընկերակցութիւն, կուսակցութիւն, որու մէջ կենդանի չէ այս բարոյականը, որովհետեւ ուր սարսափ կայ մեռնելու կամքի բարոյականէն՝ այնտեղ չկայ նպատակի սրբութիւն, չկայ ազգօրէն եւ հայրենօրէն նպատակագիր քաղաքական գործ:

Քաղաքական ծրագիրներէ խօսիլ, կազմակերպութիւններ պահել, բայց չհասկնալ, որ ապրած աղէտներէն յետոյ հայութեան նո՛ր, կենսաշէտ բարոյական է պէտք, կը նշանակէ՝ **գիտակցաբար** բովանդակագործի եւ աննպատակ դարձնել այդ կազմակերպութիւնները, դէմ ըլլալ ճակատագիրը փոխելու ամեն լուրջ փորձի, գոհունակօրէն զանգուածները օրօրել սուտ յոյսերով եւ վերջին հաշուով՝

*Հանդիսանալ ներքին թշնամի տուեալ կուսակցութեան եւ չարիք՝
ժողովուրդի համար:*

«Տարօնի Արծիւ», Սոփիա, 1939, ք. 12, էջ 1-11

ԱԶԳԱՅԻՆ ԳԻՏԱԿՑՈՒԹԻՒՆ

Ընկերային հոգեբանությունը մեզ կուսուցանէ, թէ գանգ-լածային շարժման ամենէն նպաստաւոր հիմքը բնագոյններու ոգին է, վասնզի գատ-գատ գիտակցութիւններու միաւորման եւ ամբողջացման պայմանները առաւելապէս հոս է, որ երեւան կուգան: Այդ հիմքին ամենահարազատ կերպով մօտ է ազգային զգացումը: Այդ պատճառով ալ այդ զգացումը յաճախ յենարան հանդիսացած է ամենախոր եւ տարերային թելադրանքներու, որոնք միացուցած եւ բազմացուցած են ժողովուրդները՝ զանոնք մղելով յամառ եւ երկարատեւ պայքարներու: Էական նշանակութիւն չունի այն պարագան, թէ այդ բաղխումները առաջադիմակա՞ն են, թէ՞ ոչ կամ թէ ի՞նչ եղած է ատոնց արդիւնքը: Էականը ա՛յն է, որ այդ կոիւններուն մէջ արտայայտուած է նիւթական եւ հոգեկան վիթխարի ոյժ՝ բղխած ազգային կենդանի զգացումէն: Այս զգացումի գորութեանականութիւնն է, որ ժողովուրդները կը մղէ դէպի վերածնունդը, յաղթանակը: Նոյն այդ զգացումի տկարացումն է, որ կը նախապատրաստէ անոնց անկումը, պարտութիւնը:

Նոր ժամանակը վերստին առաջին գծի վրայ դրաւ ազգայնական գաղափարը: Ըլլայ կեանքի ընդհանուր կազմալուծման առաջընթացը, որ վախ կը պատճառէ ո՛չ միայն անջատ անհատներուն, այլեւ ժողովուրդներուն, ըլլայ կեանքը հաստատուն հիմքի վրայ կառուցելու պահանջը, որ զգալի է հակառակ բոլոր հակասութիւններու եւ անջատողական ոյժերու - այսօր կը մղէն ժողովուրդները վերադառնալու ազգային գաղափարին, ասոր մէջ փնտռելով ելք մը՝ դժարութիւններէն եւ միջոց մը՝ հակասութիւնները յաղթահարելու: Չկայ աւելի հաստատուն եւ ապահով յենակէտ ա՛յն լծակի համար, որով կուզի կատարել անցեալի աւերներու դարմանումը եւ ապագայի ճանապարհին բացումը, քան ազգային գիտակցութիւնը: Զուտ ընկերային յեղափոխութիւններն անգամ, որոնց մէջ կարծէք թէ ազգային պարագան դեր չի խաղար - ա՛յս անգամ նման յեղափոխութիւնները, վերջին հաշուով կը դեկավարուին ո՛չ թէ յանուն վարդապետութեան մը, այլ յանուն կեանքի կազմակերպութեան, որու պահանջը կառաջադրելի ազգային հաւաքականութեան կողմէ: Ատոր համար պատմութիւնը չի ճանչնար որեւէ ընկերային յեղափոխութիւն, որ վերջնական յաղթանակ տարած ըլլայ ազգային գաղափարի վրայ եւ որ վերջ ի վերջոյ հպատակած չըլլայ նոյն այդ գաղափարին: Այս տեսակէտով ամենաթարմ օրինակը ռուս ընկերային յեղափոխութիւնն

է, որու ազգայնացումը դանդաղորէն, բայց ապահով կերպով առաջ կրնթանայ:

Որչափ ալ ռուսական եւ գերմանական յեղափոխութեանց մղիչ ոյժերը տարբեր ըլլան՝ անոնց հետապնդած վերջնական նպատակը միեւնոյնն է - հին անհատականութեան յաղթահարումը՝ նոր հաւաքականութեամբ: Հաւաքականութիւնը, սակայն, անգամ մը ստեղծուած՝ չի կրնար թէ հոս թէ հոն չամրապնդուել ազգային ոգիի ձեւով, եթէ այդ ժողովուրդները կուզեն ստեղծագործել:

Քանի դեռ մարդոց երակներուն մէջ արիւն կը հոսի եւ այդ արիւնը կը պարունակէ ցեղային տարր, քանի դեռ աշխարհի վրայ արեւ կայ եւ անիկա հաւասարապէս չի տաքցներ բոլորին, քանի դեռ ժողովուրդներու հոգե ֆիզիքական առանձնայատկութիւնները կան, եւ անոնց ոյժերը, զարգացման եւ մտածման չափանիշները կը տարբերին, քանի դեռ այդ ժողովուրդները տարբեր լեզուներ կը խօսին եւ անհամահաւասարօրէն կը տեսնեն ու կապրին երկինքն ու երկիրը, քանի դեռ անոնք իրենց գիտակցութեան խորքին մէջ պատմական տարբեր յիշողութիւններ ունին՝ այնքան ատեն, որչափ ալ ընկերային վարդապետութիւնները ճգնին զանոնք իրարու մօտեցնել, անոնց անցեալը պիտի բաժնէ զանոնք իրարմէ եւ ազգային զգացումն ու սկզբունքը պիտի չկորսի:

Մեր ժողովուրդի նոր վերածնունդն ալ կը հիմնուի նոյն սկզբունքի վրայ: Մենք ալ կը խօսինք ազգային միութեան, ազգային լուսաւորութեան, ազգային մշակոյթի, ազգային պետութեան մասին եւ ջանքեր կը թափենք արթնցնելու ժողովուրդի հոգեկան ոյժը, անոր ստեղծագործ աշխատանքի կամքը եւ ազգային գիտակցութիւնը: Մեր ջանքերը, սակայն, արդիւնաւոր եւ գործունէութիւնը նպատակայարմար ըլլալու համար, պէտք է նախ բացատրենք ազգային գիտակցութեան էութիւնը, անոր հոգեբանական եւ բարոյական բովանդակութիւնը:

Ազգային գիտակցութիւնը յարատեւ քանակութիւն մը չէ: Իր զարգացման ընթացքին անիկա կանցնի քանի մը փուլերէ, որոնք շատ կը յիշեցնեն անհատական զարգացման աստիճանները: Անհատը կը գիտակցի իր գոյութիւնը իբր առանձին բան գիւնքը շրջապատող աշխարհէն, որ կը պարփակէ նաեւ ուրիշ անհատականութիւններ: Այս է «ես»-ին նախնական բովանդակութիւնը: Աւելի ուշ անիկա կը գիտակցի իր անհատական առանձնայատկութիւնները, որոնցմով կը զանազանուի ուրիշ անհատներէ, հոս էականը կը դառնայ ինքնարժէք

անհատականութիւնը: Վերջապէս այս անհատականութիւնը կը կազմակերպուի իբր գեղակերտ միութիւն, ուր հոգեկան ընդունակութիւնները լիովին ներդաշնակած են, իսկ հոգեւոր արժէքները ստորադասած են աշխարհայեցողութեան մը: Հոս գիտակցած անհատականութիւնը կը վերածուի անձնաւորութեան:

Ամեն անհատ չի հասնիր զարգացման այս աստիճանին: Ազգային գիտակցութեան տարրական ձեւը կը համապատասխանէ առաջին փուլին: Անիկա ունի բնագրական եւ անբանական բնոյթ եւ անուղղակիօրէն կը վերածուի, այսպէս ըսած, ազգային զգացումի: Քանի դեռ ժողովուրդը նահապետական վիճակի մէջ է եւ իր գոյութեան հետ իր բնաւորութիւնը, սովորութիւնները անպաճոյճ կերպով կարտայայտէ՝ անոր ազգային գիտակցութիւնը դեռ բաւական հեռու է այս զգացումէն: Ան ունի իր մտածելակերպը եւ զգացումը, իր ոճը, նիւթական եւ հոգեկան բոլոր արտայայտութեանց մէջ, բայց դեռ չունի այս ոճի եւ կերպի գիտակցութիւնը: Ասոր փոխարէն ան ունի լոկ զգացում մը՝ իր ցեղին հանդէպ, չնայած որ կապրի կենցաղային իր ոճով տակաւին չի գիտեր, թէ ինչի մէջ կը կայանայ անոր էութիւնը, ո՛չ ալ կը գիտակցի թէ ի՞նչ բանի է պէտք ատրկա: Հոս ինքնապահպանումի ձգտումները նախատեսել եւ գործօն չեն, այլ աւելի շատ կրաւորական ընդգիմութիւն մը, տեսակ մը առհասարակ մղում կայ: Հոս, կարծես ժողովուրդը կը զգայ, որ իր ոգին միասնական կենցաղավարութեան մէջ է, որուն եթէ դաւաճանէ՝ դաւաճանած կըլլայ իր «հաւատք»-ին:

Ազգային զգացումը արդիւնք է հաւաքականութեան, որմէ դուրս անջատ անհատին մէջ ան չի կրնար երեւան գալ: Ազգային զգացումը կը բղխի ժողովուրդի ազգակցութենէն, տոհմային կապէն, հայրենիքի աշխարհագրական եւ կլիմայական պայմաններէն, անոր լեզուի ոգիէն, աշխատանքի բնոյթէն, դաւանութենէն, սովորութիւններէն, կարճ, անոր կեանքի ընդհանուր պայմաններէն: Հոգեւոր այս հաւաքականութեան ամենահարազատ բովանդակութիւնը ազգային զգացումն է: Դա է ամենասերտ կապը հասարակութեան տարրերու եւ ասոնց անջատ-անջատ գիտակցութիւններու միջեւ: Ազգային զգացումը կը հանդիսանայ ժողովուրդի ամենախոր եւ ամենատեւական ոյժը:

Աւելի մեծ հետաքրքրութիւն կը ներկայացնէ ազգային գիտակցութեան զարգացման երկրորդ փուլը: Մինչդեռ առաջին փուլը կը կազմէ այս գիտակցութեան միամիտ, պարզունակ ձեւը, երկրորդը՝

կը ներկայացնէ անոր քննադատական ձեւը: Հոս ալ ազգային գիտակցութիւնը կը հիմնուի ազգային զգացումի վրայ, բայց հոգեբանական կառուցւածքը բոլորովին տարբեր է: Անիկա լոկ զգացում եւ բնագոյն է, այլ բաւական բարդ, բազմամասն գաղափար: Ազգային առանձնայատկութիւնները այլեւս գիտակցւած են, հոս հասած ենք այլեւս ազգային անհատականութեան գաղափարին: Այս եւ ուրիշ ժողովուրդներու անհատականութեանց միջեւ բոլոր անջրպետները ստեղծւած են: Առանձնայատկութեանց պահպանումը գործօն եւ գիտակցւած բնոյթ ստացած է. հոս բոլոր ստեղծագործ ջանքերու եւ ժողովուրդի զարգացման հիմքը ցեղն է: Ազգային գիտակցութեան մասին խօսելու պարագային՝ ընդհանրապէս նկատի կառնենք գիտակցութեան քննադատական ձեւը: Այդ պատճառաւ ալ աւելի մանրամասնօրէն կանգ պիտի առնենք անոր վրայ:

Քննադատական ազգային գիտակցութեան բովանդակութեան մէջ առաջին գծի վրայ ի յայտ կուգայ ժողովրդի հոգեւոր միութեան գաղափարը: Այս միութեան ակերը բազմաթիւ են, հոս մենք պիտի յիշենք միայն կարեւորագոյնները:

Ամենախորին եւ ամենահիմնական աղբիւրը արեան ազգականութիւնն է, այսինքն՝ միատեսակ ցեղային ծագումը: Երբեմն ազգային միութեան գաղափարը կապւած էր գերազանցապէս ծագումին: Աւելի յետոյ, սակայն, կենսաբանական այս ըմբռնումը տեղի տւաւ հոգեկանին եւ հազիւ այսօր, մանաւանդ Գերմանիոյ մէջ, անիկա վերստին ստացաւ իր հին նշանակութիւնը: Ըստ էութեան, որքան ալ հոգեկան կապերը եւ յարաբերութիւնները մարդկային հասարակութեան համար կարեւոր ըլլան՝ արեան ազգականութիւնն է, որ հիմնական նշանակութիւն ունի ազգային հաւաքականութեան եւ ազգային գիտակցութեան համար: Անկէ կախում ունին ժողովուրդի խառնւածքը, հոգե-ֆիզիքական հակազդեցութեան բնոյթը, անոր կրաւորականութիւնը կամ ներգործօնութիւնը, անոր տոկունութեան եւ գիտակցութեան աստիճանաչափը, գննողական կարողութիւնը եւ այլն:

Ճիշդ է, կան ժողովուրդներ, որոնք տարբեր ցեղային բաղկացութիւն ունենալով հանդերձ՝ զօրաւորապէս կարտայայտեն ազգային գիտակցութիւնը, ասիկա կը ցուցանէ, թէ արեան ազգականութիւնը միակ ազգակը չէ, որմէ կախում ունի այս գիտակցութիւնը, ասիկա սակայն, չի կրնար ծառայել իբր հակապայացոյց ընդդէմ արեան ազգականութեան, որ կը կազմէ ազգային գիտակցութեան կենսաբանական հիմքը:

Ֆիզիքական ուրիշ ազդակ մը, որմէ կախում ունի ազգի մը հոգեկան միութիւնը հայրենի երկիրն է, աշխարհագրական ընդհանուր պայմաններն են - կլիման, տեսարանները, դաշտավայրերը, լեռները, ջրերը: Ռուսաստանի կլիմայական պայմաններու ընդարձակ վեամետումներով կը բացատրուին ռուս ժողովրդի նկարագրի ծայրայեղութիւնները, անոր հակումը դէպի ջանասիրութիւնը եւ միաժամանակ դէպի անտոկունութիւնը: Անգլիոյ խոնաւ եւ մառախլապատ կլիմայով, որ տպաւորութիւնները անյստակ եւ անգոյն կընէ, կը բացատրուի անգլիացիներու ձեւի եւ գոյնի զգացողութեան պակասը: Ռուսաստանի անծայրածիր տափաստաններով կը բացատրուի ռուս հոգիի ընդարձակութիւնը, անոր հակումը կրօնականութեան եւ խորհրդապաշտութեան:

Ազգային միութեան գաղափարը կը պայմանաւորուի նաեւ լեզուի ընդհանրականութեամբ: Հոս ալ կրնանք օրինակներ ցոյց տալ, որոնք կարծէք կը հակասեն վերի տեսակէտին - օրինակ, Միացեալ Նահանգներ, Զւիցերիա, նախկին Աւստրեւհունգար կայսրութիւնը: Բայց հոս, լեզուի դերը այս ժողովուրդներու հոգեկան միութեան տեսակէտով, կը կայանայ միայն պաշտօնական լեզուն սովորելու ձգտումին մէջ, քանի որ ան պարտադրական է կեանքի եւ բանակի մէջ: Հոն, ուր ժողովուրդները կը գործածեն մէկէ աւելի լեզուներ եւ կը մնան իրենց տոհմային գանազանութիւններով՝ ազգային միութեան գիտակցութիւնը շատ կը դժվարանայ: Լեզուի նոյնութիւնը, անոր գործածութիւնը իբր ընդհանրացման միջոց, անուղղակի կերպով, հոգեկան բոլոր արժէքները կը յանձնէ ժողովուրդին: Առաջին պարագային լեզուն ժողովուրդի գիտակցութեան վրայ կազդէ մեքենայական կապով, երկրորդ պարագային՝ առանձնայատուկ արժէքով եւ ուրոյն գեղեցկութեամբ: Թէ առաջին եւ թէ երկրորդ պարագաներուն լեզուն ամենէն շատ կազդէ ազգային ոգիի յատկանշական յուզմունքով, իր զգացողական եւ արտաքին երանգով, կլիմայի եւ հայրենի տեսարաններու արտացոլումով եւ մտքի ու գաղափարներու բովանդակութեամբ, ուր պարփակւած են անցեալ սերունդներու, մեր նախահայրերու եւ հայրերու դարաւոր կեանքի փորձառութիւնները:

Ժողովուրդի մը հոգեւոր միութիւնը կախում ունի նաեւ անոր ընդհանուր պատմութենէն: Ինչպէս նոյնատեսակ վերապրումները անշատ անձնաւորութիւններ իրարու կը մօտեցնէ՝ այդպէս ալ պատմական ընդհանուր դէպքերը հոգեպէս իրարու կը կապէ ազգակիցները: Պատմական ընդհանուր փորձառութիւնը

միատեսակօրէն կը մշակէ անջատ գիտակցութիւնները եւ զանօնք նոյնատեսակ յարաբերութեան մէջ կը դնէ աշխարհի եւ կեանքի հանդէպ: Այսպէս, սերունդներու վրայ կազդեն ո՛չ միայն անոնց անձնական վերապրումները, այլ եւ անցեալի պատմութիւնը եւ պատմական ականգութիւնները: Ժողովուրդի պատմական յիշողութիւններն են, որ անցեալը կը կապեն ներկային՝ յանձնելով ապագային:

* * *

Ազգային գիտակցութեան, ժողովուրդի մը հոգեւոր միութեան համար էական գործօն է ե՛լ կրօնը: Կար ժամանակ, որ կրօնի նշանակութիւնը շա՛տ աւելի մեծ էր, որովհետեւ ան իր մէջ կամփոփէր ժողովուրդի հոգեւոր բովանդակութեան ամբողջութիւնը - իմացական-ապրումնային բոլոր ա՛յն ոգորումները, որոնք այսօր անջատօրէն կարտայայտւին իմաստասիրութեան, գեղարւեստի եւ գիտութեան մէջ:

Վերոյիշեալ ազգակները որպէս ժողովուրդի հոգեկան միութեան տարրեր՝ իրենց արտացոլումն ունեցած են անոր կենցաղավարութեան, բարոյական եւ կրօնական զգացումի, գեղարւեստի, իմաստասիրութեան, ընկերային եւ քաղաքական կեանքի, երգ ու երաժշտութեան, կարճ՝ բովանդակ ստեղծագործութեան մէջ: Ահա՛ թէ ինչու՞ ազգային գիտակցութեան քննադատական ձեւը կենթադրէ ո՛չ միայն ազգային ոգիի եւ ասոր բոլոր առանձնայատկութիւններու գիտակցումը, այլեւ անոնց պահպանումի եւ մշակումի կամքը՝ որպէս օրգանական զարգացման հիմք, ոգիէն դէպի ազգը, ներսէն, էութենէն դէպի դուրսը, դրսերեւոյթը: Այսպիսի զարգացումն է միայն ստեղծագործական եւ առողջ: Մարդկութեան ընդհանրութեան գաղափարը, որու կրողը հանդիսացաւ աշխարհաքաղաքացիութիւնը, չունի զարգացման հիմք: Բարդատմամբ ազգային ֆիզիքական եւ հոգեկան բնիմաստ եւ իւրարժէք ընդհանրութեան՝ աշխարհաքաղաքացիութիւնը կը մնայ վերացական գաղափար մը: Այս գաղափարը չի կրնար ջնջել ազգային զգացումի կենսաբանական հիմքը, ո՛չ ալ ազգային ոգիէն դատարկել այն բովանդակութիւնը, որ դիզուած է դարերու փորձառութիւններով եւ պատմական ճակատագրի նոյնութեամբ: Աշխարհաքաղաքացիական միութիւնը ստեղծած է մտայնօրէն, ան մտացածին է եւ ո՛չ թէ գոյզացական, ուստի եւ չի կրնար հանդիսանալ ստեղծագործական ազգակ, որովհետեւ ստեղծագործութիւնը կենթադրէ բնա-հոգեբանական որակ մը, այո՛,

սուբստանցիէլ ոյժ մը եւ ո՛չ լոկ գաղափարական ընդհանրութեան ըմբռնում մը: Պատահականութիւնն է, որ գրական, գեղարւեստական թէ՛ այլ կարգի ամեն կարեւոր ստեղծագործութիւն, մի՛շտ ալ ազգային եղած է:

Ազգային գիտակցութեան աւելի՛ բարձր ձեւը ժողովուրդի անհատականութեան գաղափարն է, անոր ինքնարժէքութեան զգացումը: Ինչպէս որ անջատ մարդը աստիճանական զարգացումով կը յանգի այն հասկացողութեան, թէ՛ ինքն առանձնայատկութիւններ ունի, որոնցով կը տարբերի ուրիշ անհատներէ եւ որոնք կը սահմանեն իր ինքնարժողութիւնը, այդպէս ալ ոգիի արթնութեան եւ մշակեալ ըմբռնումներու տէր ժողովուրդները ունին ազգային գիտակցութիւնը՝ իրենց անփոխարինելիութեան, անկրկնելիութեան: Եւ ճիշդ ազգի մը ինքնարժէքութիւնը սահմանող այդ առանձնայատկութիւններն են, որոնք իբր ընդունակութիւն-արժէքներ ի պահ կը դրւին մարդկութեան ընդհանուր գանձարանին մէջ՝ որպէս տւեալ ազգի բաժինը: Ի հարկէ ազգային ամէն ընդունակութիւնն չունի իր մեծ նշանակութիւնը եւ չի կրնար սահմանել ինքնարժէքութեան գիտակցութիւնը: Ինչպէս անհատը բնագրաբար կը զգայ, որ միայն ինքն ունի արժանաւոր այն ընդունակութիւնները, որոնցմէ հասարակութիւնը շահ ունի, այդպէս ալ ազգը ինքը կը զգայ ու կը գնահատէ ա՛յն, ինչ որ կը շեշտէ իր արժանիքը եւ կը գրաւէ ուրիշ ժողովուրդներու ուշադրութիւնը: Ասկէ առաջ կու գայ բարոյական բնոյթագծի ինքնարժէքութեան գիտակցութիւնը: Այս գիտակցութիւնը իր մէջ կը պարփակէ ինքնայարգանքի զգացումը, առանց որու բարոյական չկայ: Միայն ինքնայարգանքի զգացում ունեցողը մաքուր կը պահէ իր խիղճը եւ չի գործեր ասոր հակասող քայլեր. նմանը միայն կրնայ ուրիշներէն յարգանք սպասել: Այսպիսով՝ ազգային ինքնարժէքութեան զգացումը կը դադարի զուտ ցեղային-հոգեբանական գաղափար ըլլալէ եւ կը վերածուի բարոյական որակի: Աւելորդ է բացատրել, թէ՛ ի՛նչ մեծ նշանակութիւն կունենայ բարոյական նման բովանդակութեամբ ազգային գիտակցութիւնը՝ ազգի մը ներքին կեանքի եւ անոր միջազգային յարաբերութիւններու տեսակէտով:

Ազգային ինքնարժէքութեան, որով եւ ինքնայարգանքի զգացումը կենթադրէ ազգային անկախութեան պահանջ: Այս անկախութիւնը նոյնպէս ազգային գիտակցութեան բաղկացուցիչ մէկ մասն է: Բաղկացուցիչ ա՛յն իմաստով, որ ազգային առողջ գիտակցութիւնը միշտ ի յայտ կուգայ որպէս հոգեբանական եւ

բարոյական պայման նւաճումի կամ ազգային հոգեւոր թէ քաղաքական անկախութեան պահպանման: Պէտք է, ի հարկէ, մտածել, թէ անկախութեան ձգտումը կը յենւի բացառաբար ինքնարժէքութեան գիտակցութեան եւ ինքնայարգանքի զգացումի վրայ: Այս վերջինները աւելի յենարաններ են անկախութեան ձգտումի, որ աւելի՛ խոր կերպով արմատացած է ինքնապահպանումի բնագրի մէջ: Այդ պատճառով ալ ժողովուրդի մը ինքնարժէքութեան զգացումի տկարացումը, անոր անտարբերութիւնը՝ անկախութեան պրոբլեմի հանդէպ կամ անոր հակումը իր անկախութիւնը մասամբ կամ ամբողջութեամբ զոհելու՝ հիւանդութեան կամ այլասերումի նշան է: Միեւնոյն պատճառով պատմական որեւէ ցնցում, որ կասկածել կը մղէ ենթակային՝ սեփական ոյժերու վրայ կամ յուսալքում յառաջ կը բերէ - նման ցնցումներու պատճառած ապրումները կը հարւածեն ազգային գոյութեան կենսաբանական ջիղը:

Ինչպէս անհատի, նոյնպէս եւ ժողովուրդներու համար ինքնապահպանման ձգտումը ո՛չ միայն բնական մղում է, այլեւ բարոյական պահանջ: Իւրաքանչիւր ազգ, շնորհիւ իր անհատականութեան, ունի իր առանձնայատուկ պատմա-մշակութային առաքելութիւնը եւ ո՛չ մէկը կը գտնւի «Աստուծոյ ճանապարհին», որ կուզէ ժխտել միւսի ինքնարժէքութեան եւ ինքնայայտութեան իրաւունքը: Աւելին, ինչպէս անձատ մարդը՝ իր կեանքի մէջ նպատակի մը կրնայ հասնիլ իր ազգակիցներու օժանդակութեամբ, այդպէս ալ ժողովուրդ մը կրնայ պատմական իր առաքելութիւնը իրականացնել ուրիշ ժողովուրդներու աշխատակցութեամբ - աշխատակցութեամբ, բայց ո՛չ հպատակեցումով, գերումով: Այս տեսակէտով ժողովուրդներու փրկութիւնը եւ իրէջական դրացիութիւնը հնարաւոր է միայն ա՛յն ատեն, երբ կապահովւի անոնցմէ իւրաքանչիւրի, որով՝ բոլորի ազգային անհատականութիւնը, երբ կը վերացւին անոնց պատմական զարգացման ճանապարհին ինկած խոչընդոտները: Իսկականապէս լուսաւորեալ ազգային զգացումը կը բովանդակէ այս իրէջալը:

Ազգային գիտակցութեան երրորդ հիմնական բաղկացուցիչ տարրը անձատ ազգակիցներու համերաշխութիւնն է: Հասարակութեան մը պատկանելու համար ամեն բանէ առաջ անհրաժեշտ է համերաշխութեան զգացումը: Ասիկա հիմնական նշանակութիւն ունի ազգային ընդհանրական կեանքի բարոյական բովանդակութեան տեսակէտով, եւ ասով է, որ կը չափենք ժողովուրդի մը բարոյականը, անոր հասարակական կարգապահութիւնը: Ազգային

համերաշխութեան գաղափարը կենթադրէ անհատի փաստացի ենթարկումը՝ հաւաքական ընդհանրութեան: Սերտ կապ կայ անհատի եւ ժողովրդի ճակատագրի միջեւ: Մասնաւորապէս, աղէտներու ժամանակ այս ճակատագիրը միեւնոյնն է բոլորի համար: Վերջին հաշւով՝ անհատի ապահովութիւնը, բարիքը, չարիքը, արարքներու արդարացումը, յաջողութիւնը, ճախողանքը կախում ունի ժողովուրդի բարոյական վիճակէն, կարծիքէն, վերաբերումէն, դատաստանէն: Անհատը այն ատեն միայն իրաւունք ունի հակասութեան մէջ գտնելի հասարակութեան հետ, երբ բարքերու շօշափելի անկում կայ եւ հասարակութիւնը դէպի գոյութեան աւելի բարձր ձեւ մը մղելու պահանջ: Նման պարագաներուն հոգեւոր մեկուսացումը ողբերգական բնոյթ կը ստանայ եւ անյեղաշրջելի ժողովուրդի հետ կը խորտակի նաեւ անհատը: Հոս ալ ազդու է կապը ճակատագիրներու միջեւ: Այդ կապը ամենապարզ կերպով կը զգացւի, երբ անհատը կը կտրւի իր միջավայրէն եւ ինքզինքը կը գտնէ օտար ազգային ընդհանրութեան մէջ: Հոս եւս հոգեւոր մեկուսացումը ողբերգական բնոյթ կը ստանայ: Գաղթականի, տարագրի, մանաւանդ պանդուխտի հոգեբանութիւնը շատ հրահանգիչ է այս ուղղութեամբ:

Անհատի ենթարկումը՝ ժողովուրդի ընդհանրութեան, կը գիտակցւի ազգային համերաշխութեան գաղափարով: Այս գաղափարը կը բովանդակւի ազգային գիտակցութեան մէջ եւ կը վերածւի ժողովրդական գործոն կամքի: Ազգային գիտակցութեամբ է, որ քաղաքացիները մասնաւորապէս վտանգի ատեն կը մղւին բարոյական ոյժերու պրկումին, անձնւիրաբար նետուելով պատերազմի կրակին մէջ: Հոս՝ անհատը կը զգայ ազգային ինքնարժէքութեան ծառայելու, պահակելու իր դերը - դեր մը, որ կը զօրացնէ հաւաքական ճակատագրի գիտակցութիւնը եւ կը շեշտէ միութեան զգացումը: Բարոյական ոյժերու լարումի շնորհիւ է, որ ռազմիկները յատկապէս զգայուն են ամեն կարգի աններդաշնակութեանց եւ անիրաւութիւններու հանդէպ, ուստի թիկունքը պարտաւոր է բարոյապէս միշտ արթուն գտնելի՝ գիտակցելով, որ իր կեցւածքը վճռական ազդեցութիւն ունի ճակատ գտնուող ռազմիկներու տրամադրութեան, որով եւ՝ պայքարի ելքի վրայ: Այսպէս՝ պատմական որեւէ յաջողութեան հիմքը ազգային գիտակցութեամբ պայմանաւորուած համերաշխութեան կամքն է:

Անջատ անհատի համար ժողովուրդի ընդհանրութիւնը «անուղղակի առարկայ» է: Անոր եւ ընդհանրութեան միջեւ

յարաբերութիւնները «շարժառիթներ» են, որոնք կը սահմանեն անոր «ընկերային ընթացք»ը, կենցաղակերպը, աշխարհայեացքը: Բարոյական իրաշունչ այս միջոցորտը չի կրնար ստեղծել համամարդկային որեւէ ընդհանրութեան կողմէ: Բարոյական գիտակցութեան համար, ըստ ինքեան, սահման չկայ, բայց գործնական կեանքի մէջ անոր ստացած արտայայտութիւններուն համար մասնաւոր նշանակութիւն ունի ժողովուրդի ընդհանրութիւնը: Բարոյական ամեն արժէքի եւ գործի չափանիշը ազգային խղճմտանքն է: «Մարդկութիւն»ը, հակառակ ժողովուրդներու միջեւ գոյութիւն ունեցող նիւթական եւ հոգեկան կապերու, կը շարունակէ մնալ տրամաբանական վերացականութիւն մը կամ լաւագոյն պարագային հեռաւոր, անծայրածիր նպատակ մը, որ անհատի գործնական կեանքի համար էական նշանակութիւն չունի: Անհատը սեփական իր ժողովուրդի մէջ միայն ունի խստորէն որոշած իր տեղը եւ հոս է, որ ան միշտ կանգ կառնէ ընտանեկան, հասարակական, պետական կեանքէն բղիճած բարոյական պարզ ու որոշ խնդիրներու առջեւ: Ազգային ընդհանրութիւնը, անհատի հետ ունեցած կենդանի իր յարաբերութիւններով, կը հսկէ ասոր բարոյական ընթացքի վրայ, մարդկութիւնը, սակայն, չի կրնար անհատին պարտադրել նման անուղղակի ենթակայութիւն կամ մօտէն հսկել անոր բարոյական ընթացքին:

Ազգային համերաշխութեան զգացումը իր բովանդակած բարոյական պարտականութիւններով երեւան կուզայ որպէս լաւագոյն հիմքը հասարակական եւ պետական կեանքի: Եթէ պետութեան մը մէջ քաղաքացիները իրենց փոխադարձ յարաբերութիւնները, ինչպէս նաեւ իրենց դիրքը հանդէպ պետութեան, պայմանաւորէին միայն այն բաներով, որ օրէնքները կը թելադրեն եւ եթէ բացի այդ օրէնքներէն չունենային բարոյական ուրիշ հակազիռներ կամ չխանդավառւէին իրենց գործերով եւ նպատակներով - նման պարագային չէր կրնար գոյութիւն ունենալ որեւէ պետութիւն:

Այսպէս՝ ազգային գիտակցութիւնը ո՛չ միայն կենսաբանական եւ ցեղային արտայայտութիւն է, այլեւ բարոյական ոյժ, որ անընդհատօրէն պէտք է մշակւի, եթէ ժողովուրդ մը կուզէ զարգանալ եւ ամրապնդւիլ: Առանց ազգային գիտակցութեան՝ արժէք եւ գորութեանականութիւն չունի որեւէ պետութիւն կամ օրէնք՝ առանց ատոր ժողովուրդը կը տկարանայ, կը կազմալուծւի եւ ժամանակի ընթացքին՝ պատմականօրէն կը մեռնի:

Ազգային գիտակցութեան մշակումը հաւաքական եւ անհատական բարոյականի տեւական գործը պիտի ըլլայ: Եւ ճիշդ ատոր մէջ է ազգային դաստիարակութեան իմաստը: Ազգային դաստիարակութիւնը չի կայանար միայն ազգային ոճի եւ ձեւի մշակման, այլեւ անհատի ընկերային զգացումի եւ բարոյական գիտակցութեան դարբնումի մէջ: Որովհետեւ անհատներու յարաբերութիւններու եւ գործերու բնոյթով է, որ ժողովուրդի ընդհանրութիւնը կը դիմագծւի, կը կառուցւի եւ կամրապնդւի որպէս բարոյական անձնաւորութիւն: Պատմութիւնը կուսուցանէ, որ դարագլխի մը հիմնաքարին վրայ, ուր հոգեւոր մեծ ցնցումի մը հետեւանքով կը շեշտւի ազգային գիտակցութիւնը, ծնունդ կառնեն ժողովուրդի մը մեծ ներկայացուցիչները: Նման անձնաւորութիւններն են նոյն ժողովուրդի հարազատ ղեկավարները, անոնց ոյժն ու հմայքն են, որ կը գրաւեն ժողովուրդի սիրտը, միտքը եւ կամքը, որովհետեւ ատոնց խօսքերը պատգամներ են՝ բղխած ուղղակի ազգային գիտակցութեան հողէն: Ասիկա կը նշանակէ, որ ժողովրդական վարիչներ, ղեկավար մտաւորականներ ստեղծելու ճամբան ազգային դաստիարակութեան, ազգային գիտակցութեան պահպանման, հասնող սերունդներու բարոյական վերանորոգման ճամբան է:

«Տարօնի Արծիւ», Սոֆիա, 1939, ք. 9-10

ՀԱՅՐԵՆԱԿՑԱԿԱՆ ՄԻՈՒԹԻՒՆՆԵՐՈՒ ՄԱՍԻՆ

Շատեր սապէս կը տրամաբանեն: Համահայկականութեան ի վնաս հայրենակցականները «տեղական» հայրենասիրութիւնը կարծարծեն: Նոյնիսկ «տեղացիական» զգացում, ըմբռնում եւ շահեր կստեղծեն: Ի՞նչպէս համահայկականութիւնը իրականացնել: Ձէ՞ որ սփիւռքի մէջ արդէն իսկ երկիրներու եւ աշխարհներու մշակոյթի եւ կլիմաներու կամ օրէնքներու պարտադրութեանց ու քաղաքական հակամարտութեանց դժոխսային խառնիճադանճը նոր հայուն դէմքը այնպիսի գծերով կակօսէ, որ մէկ սահմանէն միւսը անճանաչելի պիտի դառնայ:

Ուրեմն, ինչու՞ այսքան զանազան ազդեցութեանց վրայ աւելցնել նաեւ երբեմնի նահանգներու կամ քաղաքներու բաժանումներու հեռաւոր անդրադարձումը:

Ինչու՞ չամբանալ նոյնանման համահայկական մշակոյթի ըմբռնումներու եւ ձգտումներու նոր բերդի մը մէջ՝ մէկ ճակատով կուրծք տալու սփիւռքի աւերող պայմաններուն:

Որով, կեզրակացնեն՝ հայրենակցական միութիւնները վնասակար ազդակներ են մեր կեանքի մէջ: Պէտք է ջնջուին:

Առաջին ակնարկով ճիշդ ու արդարացի պիտի գտնէինք այս եզրակացութիւնը:

Կեանքը, սակայն, այլ բան կըսէ: Մեր գոյութեան պայքարի դիմադրական ոյժը իր մէջ վերանորոգիչ ու ոգեւորող խորք մը ունի: Այդ հայրենիքն է, Հայրենիքի կարօտը:

Կայ, ըստ իս, արուեստականօրէն «համադրական» հայրենիք՝ երկիր մը, որ հայրենիքի դեր կը կատարէ պայմաններու համադրութեան շնորհիւ, ուր մարդկային իրաւունքները կը յարգուին, կեանքի, ինչքի եւ պատուի ապահովութիւն կը տրուի, այն երկիրը, ուր ապրելու, յառաջադիմելու, պաշտօն, փառք ու պսակ ստանալու կարելիութիւն կայ:

Տարբեր է, սակայն օրգանօրէն պատմական հայրենիքը, ուր թերեւս լերկ ժայռեր ու խոպանացած դաշտեր միայն կան, ուր յաճախ գետերը դիակներ կը քշեն ու բորենիներ կոռնան, հայրենիքը, որ առասպելներու մշուշով է պատուած, հայրենիքը, որ եկող ու անցնող սերունդներուն վրայ դարերու անջնջելի դրոշմն է թողած:

«Համադրական» Հայրենիքը հաշուի եւ յարմարութեան հարց է ու կարելի է փոխարինել ուրիշով մը: Կը բաւէ, որ պայմանները գերազանցեն նախորդին, սակայն պատմական հայրենիքը ո՛չ մէկ ատեն ու ո՛չ մէկ պայմանաւ կը փոխարինուի ու կը մոռացուի, եթէ նոյնիսկ պայմանները հարկադրած են զայն լքել ու հեռանալ: Աչքի առջեւ ունեցէք տիպար համադրական հայրենիքի մը՝ ամերիկեան «ազգ»ի բաղկացուցիչ տարրերը կամ հետեւեցէք հրէից պատմութեան:

2000 տարի առաջ հրեայ ժողովուրդը լքեց իր պատմական հայրենիքը, բայց 2000 տարի յիշեց ու տառապեցաւ: Հրեան, որ լաւագոյն «համադրական» հայրենիքները ունեցաւ իր ոտքերուն տակ՝ այսօր կը ցանկայ, կը ճգնի, կը պահանջէ վերադառնալ իր պատմական հայրենիք:

Դիմանալու, ապրելու եւ հայրենիք վերադառնալու կամքը մեզ պիտի ներշնչէ պահել պատմական հայրենիքի ականդապահները՝ հայրենակցական միութիւնները:

Իսկ «համադրուած» հայրենիքներու՝ օրինակ Կէմլէյիկցիներու, Պոլսեցիներու եւ նման հայրենակցականները, ի վիճակի չեն մեզ պատմական հայրենիքէն խօսելու կամ տալու իրենց բաժինը համահայկականութեան դադափարին եւ աւելորդ միաւորներ են սփիւռքի ազգային կազմակերպական մեքենային մէջ:

Մեր գոյութեան ու վերելքի պայքարին մէջ կարեւոր դեր մը յատկացուած է պատմական հայրենիքի հայրենակցականներուն, եւ յատկապէս այնպիսիներուն, որոնց գաւառները Հայաստանի պայքարի պատմական դրօշակիրները կամ Հայ մշակոյթի մշտավառ հնոցները հանդիսացած են:

* * *

Սփիւռքի ազգային կազմակերպական մեքենայ՝ այստեղ կանգ առնենք ու խորհրդածենք: Մեքենայի մը բաղկացուցիչ մասերը իւրաքանչիւր «պաշտօն» ունին՝ քմահաճոյքի կամ դիպուածի ծնունդ չեն, այլ հաշուի եւ նպատակի:

Մարդկային աստուածատիպ իմացականութիւնն է, որ կիշխէ անոնց ամէն մէկի յղացման ձեւակերպման ու դասաւորման, որպէսզի լաւագոյն կերպով կատարեն իրենց կանխորոշուած դերը ու նպաստեն գլխաւոր ու հիմնական նպատակի իրագործման:

Իդուր փորձած ենք փնտռել այդ վերահսկող, կանխատեսող ու Համադրող իմացականութիւնը մեր ազգային կազմակերպական մեքենայի կառուցուածքին մէջ, եթէ, անշուշտ, կարելի է «մեքենայ» անուանել պակասաւոր ու հակասական մասերու եւ մասնիկներու այդ կուտակումը, ուր նպատակի անտեսումը՝ աւելի ճիշդ մոռացումը, դասաւորման ու Համադրութեան պակասը, ժամանակի, նիւթական ու բարոյական «կորովի» ապարդիւն սպառում միայն կը պատճառեն:

Վերահսկող ու կանխորոշող-առաջնորդող իմացականութեանէ կը խօսինք, սակայն մեր դժբախտ իրականութեան մէջ ատրկազ գրեթէ միշտ պակասած է:

Փոխան աստուածատիպ այդ իմացականութեան՝ չար ոգի մը իրար կը խառնէ ամեն ինչ: Դիպուածը, կիրքը, քմահաճոյքը, անհարազատ հայրենիքներու սէրն ու անոնց յիշատակը կապկելու բնազդը, ստորնութիւնն ու սնափառութիւնը, հակասութեան շփոթը կիշխեն ու կը վարեն:

Ու երկինքն ու հայերը կը հանդուրժեն: Քառասային խառնիճադանճը իրականութիւն է, ներկայ է եւ ապագայ: Մենք կը մոռնանք էականը՝ կենաց եւ մահու հարցը:

Ճամբէն կը շեղինք, ճահիճներու մէջ կը թաղուինք ու յիմարաբար կը «հաւատանք» երեկոյեան գիւղ հասնիլ:

Յեղը պահելու եւ հայրենիքին տիրանալու կամքը իր դրոշմը պէտք է դնէ մեր բոլոր ձեռնարկներուն վրայ:

Ատկէ կարելի չէ շեղիլ, ատկէ դուրս ո՛չ մէկ մտածում, ո՛չ մէկ գործ, ո՛չ մէկ տառապանք ու ո՛չ մէկ երջանկութիւն:

Ահա՛, թէ ի՞նչ լոյսի տակ մենք կը քննենք սփիւռքի ազգային կազմակերպական մեքենան իր բոլոր բաղկացուցիչ մասերով: Նոյն լոյսի տակ կը քննենք նաեւ սփիւռքի կեանքը:

Տասնը վեց տարուան մեր արտասահմանեան կեանքը բացասական երեւոյթ է ու կասկածի տակ կը դնէ մեր ազգային արժանիքները, մեր մարդկային իմացականութիւնը եւ բարոյականը:

Մենք ամեն օր քիչ մը աւելի վար հակեցինք մեր ճակատները ու քիչ մը աւելի հաշտուեցանք փճացումի եւ մահուան հետ: Մենք մեր վէրքերը դարմանելու փոխարէն՝ աւելի խորացուցինք ու թունաւորեցինք:

Փոխանակ մտածելու եւ հաշուելու՝ մենք վիճեցանք: Փոխանակ կազմակերպուելու եւ գոյութեան պայքարը տանելու՝ մենք դիպուածին ու պատահականութեան քմահաճոյքին ենթարկուեցանք: Չար

ողին եկաւ մեր օճախին մէջ բոյն դրաւ, իսկ իմացականութիւնը՝ մթազնեցաւ:

Ինչո՞ւ: Որովհետեւ, ցեղին ձայնը խեղդուեցաւ, Հայրենիքի կարօտը մարեցաւ հողիներուն մէջ:

Ո՞վ պիտի խօսի մեզի Հայրենիքէն, ո՞վ պիտի վառէ կարօտի խարոյկը՝ միայն ան, որ արտասուօքը աչքերուն, վերջին անգամ համբուրած է արդար հողը մեր պապերուն: Ան, որ իր նայուածքն է կապեր նեմրութի ու Արարատի յաւիտենական կատարներուն, Հայաստանի հողին զաւակը՝ անհատապէս ու հաւաքականօրէն կազմակերպուած ձեւով:

Կը կրկնենք՝ Կէմլէիկի, Պուրսայի, Բիւթանիոյ ու նման «բաղադրական Հայրենիքներու» Հայրենակցութեան հիման վրայ կազմակերպուելով՝ Հայերը կը տկարացնեն իրենց անփոխարինելի Հայրենիքի կարօտի պահանջը ու ապագան:

Խօսեցուցէ՛ք նեմրութը, Արածանին, Վանայ Ծովը, Շիրակը կամ Մշոյ Դաշտը, Արարատի սպիտակ ձիւնը կամ Սասնոյ ժայռերը խոժոռ, խօսեցուցէ՛ք Հայոց Աշխարհի ամեն մի թիզ օրհնուած «կարմիր հող»ը, եւ պիտի տեսնէք, որ հողիները պիտի բուժուին գաղութի դալուկէն, եղբայրական ձեռքերը իրարու պիտի սեղմուին, ճակատները պիտի բարձրանան ու աչքերը փայլին: Հայուն միտքը պիտի գործէ, «աստուածատիպ իմացականութիւնը» իր դրոշմն ու կնիքը պիտի դնէ մեր ամեն մէկ ձեռնարկին ու քայլերուն վրայ: Հայը հողեւին վերանորոգուած իր վտանգուած գոյութեան գիտակցութեամբ անհանգիստ ու վճռական ճամբայ պիտի որոնէ, ճամբայ պիտի գտնէ՝ Հայրենիքի ու փրկութեան ճամբան: Որովհետեւ, մեր՝ գաղթահայերուս, գոյութեան իմաստը մեր պատմական Հայրենիք վերադառնալու մէջ է:

Ու հետեւաբար այն միութիւնը կամ կազմակերպութիւնը, որ Հայրենիք չի խոստանար, Հայրենիքի համար չի գործեր կամ կը դադրի գործելէ՝ աւելորդ է եւ վնասակար:

Ն. Ա. [Ներսէս Աստվածատուրյան] ¹⁰
«Տարօնի Արծիւ», 1938, ք. 2, էջ 5-6

ՎԵՃՆ ՈՒ ԳՈՐԾԸ

«Տասնը վեց տարիներու գաղութահայ կեանքը բացասական երեւոյթ է, ու կասկածի տակ կը դնէ Հայոց ազգային արժանիքները, մարդկային իմացականութիւնը եւ բարոյականը»:

Հեռուէն դիտողի սառն դատողութեամբ գրուած չեն այս տողերը. ինքնագիտակցութեան դառնութիւն կայ անոնց մէջ, տառապանք եւ խորունկ ցաւ: Դատավճիռ մը կայ այդ տողերուն մէջ, կսկիծով, ցասումով եւ ընդվզումով յղացուած, արիւն-արցունքով գրի առնուած:

Դատավճիռ՝ ընդդեմ բոլորիս, որ միասին ապրեցանք այդ տասնը վեց տարիները ու հակառակ որ մէկ աշխարհէն միւսը տարբեր պայմաններու եւ օրէնքներու ենթարկուած էինք՝ նոյնանման **բացասական** գործերով անցուցինք ժամանակը:

Ապագան եւ պատմութիւնը իմ, քու, դաշնակցականի, չեզոքի կամ եսականօրէն կղզիացեալ «ազգասէրի» ու որոմնացան խառնակիչ տարրերու միջեւ տարբերութիւն պիտի չդնեն:

Ժողովուրդ թէ առաջնորդ, գործօն, սրտցաւ, զոհաբերող թէ եսապաշտ, անտարբեր, մեկուսացած թէ բարեկամ՝ հաւասարապէս ենթակայ են իրենց գործերով նախապատրաստած ճակատագրին:

Ճշմարտութիւն է, որ մեր այսօրուայ գործերը վաղուայ մեր կեանքին աղիւսն ու շաղախն են: Եթէ տիղմ է մեր ներկան՝ տղմաշէն է եւ ապագայի շէնքը: Իսկ այդ ապագան, այդ շէնքը բոլորիս համար է: Բոլոր անոնց, որ ցեղային նոյն էութիւնն ունին՝ հայ են ճակատագրօրէն, հայ ծնած՝ հայ մեռնելու համար:

Ցեղի ճակատագրէն ո՛չ ոք կարող է խուսափիլ: Դասալքումը ինքնախաբէութիւն է, որովհետեւ այդ ճակատագրի **արիւն ու խաւարը** ճաշակելու իրաւունքն ու հարկադրութիւնը ամեն հայ իր սեփական արիւնին մէջ կը կրէ:

Չկան բախտաւոր կամ դժբախտ **անհատ** հայեր, կայ միայն երջանիկ կամ անբախտ **Հայութիւն**:

Սեւ ճակատագրին դէմ քաղաքական ու ընկերային համոզումներն ու դիրքը ինքնապաշտպանութեան զրահ թո՛ղ չհամարուին:

Աստուածն ու Լուսաւորիչը ուրանալ՝ տարբեր կրօնի կամ դաւանութեան դառնալու համար, ոսկեղէն հայ լեզուն արհամարհել՝ անգլիախօս կամ ֆրանսախօս դառնալու համար, անօգուտ, վտանգաւոր ամօթալի նահանջ է, նոյն իսկ՝ եսական շահերու տեսակէտով:

Տնտեսական առաւելութիւնները, դիզուած հազարներն ու միլիոնները, ժամանակաւոր առանձնաշնորհումներ են միայն, որովհետեւ ապագան վերջին հաշուով, միշտ ալ մէկ ընդհանուր դժով կընթանայ՝ ցեղի ճակատագրի գծով:

Երեկուան մեծ եղեռնը արիւնի եւ սուգի մէջէն այս ճշմարտութիւնը ցոյց կուտայ մեզի: Այսօրուայ տագնապը, որ հրեայ ժողովուրդը կապրի, կը փաստէ նոյնը՝ տարբեր ձեւով:

Երկու հազար տարի հրէութիւնը աշխարհի հարստութեանց տիրացաւ, պետութեանց քաղաքականութիւնը վարեց: Գիտութեան ու մշակոյթի հսկաներ տուաւ, ճգնեցաւ նմանիլ ապրած երկիրներու ժողովուրդներուն եւ սակայն ահա ուրացողը եւ ուղղափառը, միլիոնատէրը եւ թշուառը հալածանքի նոյն փոթորիկէն կը քշուին:

Խորհրդածենք, եզրակացութիւնը պարզ է՝ յստակ ու պարտադիր ամենուս:

Անհատական-եսականէն մեկնելով մինչեւ հաւաքական գիտակցուած շահերու ապահովումը՝ ամեն հայ փոխանակ դասակարգային դաւանանքի, կրօնակցական ու անձնական վէճերու եւ կիրքերու մէջ մոլորելու՝ պէտք է նուիրուի այդ ընդհանուր ճակատագիրը բարութելու գործին:

Երբ կեանքը, գոյութեան պայքարն է որ կը պարտադրէ՝ մարդիկ ալ չեն վիճիր՝ կը գործեն:

Երբ ճակատագիրը անխուսափելիօրէն ընդհանուր է՝ դասաւըքումն ու եսապաշտական կղզիացումը, տարակարծութիւնները եւ ոյժերու ցրումը փրկութեան չեն տանիր, այլ միահաւաք ու վճռական ճակատումը:

Երբ պայքարը սպառող է, ոյժերու դասաւորումը եւ անտեսումը անհրաժեշտութիւն է, մտքի եւ հաշուի տիրապետումը՝ պայման: Յաղթանակը կը դարբնուի ճիգի եւ գոհողութեան կռանին վրայ:

Հրաշքը ինքնին չի գար, ոգին կը յղանայ զայն ու կամքը՝ կիրականացնէ: Ո՛չ յուսահատի լքումը, ո՛չ ալ վճուկի զազրախօս լեզուն կարող են ցեղին ճակատագիրը պայծառացնել, այլ միայն գործը՝ դրական գործը:

Ի՞նչ ըրինք մենք տասնը վեց տարուայ ընթացքին. վիճեցանք, փոխանակ գործելու: Հայկական իրականութիւնը Բիւզանդիոն դարձուցինք, մինչ մեր խարխուլ պարիսպներու շուրջը թշնամին գործեց ու դաւեց:

Ի՞նչ կըսպասենք՝ տապանաքա՞նք թէ՞ հրաշք:

Ն. Աստուածատուրեան
«Տարօնի Արձիւ», Սոֆիա, 1939, ք. 7, էջ 23-25

Ի՞նչ է ՀԱՐԿԱԻՈՐ ԳԱՂՈՒԹԱՀԱՅՈՒԹԵԱՆ

Գաղութահայութեան հարկաւոր է նախ կազմակերպութիւն եւ այդ ո՛չ միայն բարոյական, մշակութային, այլեւ տնտեսական իմաստով: Աշխարհագրական ցրւածութեան հետ՝ հոգեւոր կապի եւ միութեան բացակայութիւնը հայերին կարող է առաջնորդել դէպի կատարեալ քայքայումը: Հայերը, սակայն, եթէ կազմակերպեն իրենց ազգային կեանքը պիտի կարողանան ո՛չ միայն յաջողապէս մաքառել օտար երկիրներում կորչելու վտանգի դէմ, այլեւ նպաստել Հայաստանի վերականգնումի դատին:

Անհրաժեշտ է կազմակերպել հայ գաղութների դպրոցական գործը, ընդլայնելով նախակրթարանների ցանցը, մանաւանդ ոյժ տալով միջնակարգ դպրոցներին եւ նրանց մէջ մտցնելով ներկայ մանկավարժութեան սկզբունքներն եւ հետապնդած նպատակներին համապատասխանող ծրագիր: Մի ժամանակ խօսք եղաւ նոյնիսկ համալսարանի մասին, եթէ Գիւլբէնկեանի պէս մի մեծահարուստ չկարողացաւ այդ բարիքը ընծայել իւր ազգին, այդ չի նշանակում, թէ բարոյապէս լաւ կազմակերպւած մի հայութիւն ընդունակ չէ այդպիսի մի հաստատութիւն ստեղծել:

Անհրաժեշտ է կազմակերպել մեր բարեգործութիւնը, միացնելով այդ նպատակին ծառայող բոլոր ընկերութիւնները եւ տալով նոր մի ծրագիր:

Անհրաժեշտ է տնտեսապէս կազմակերպել հայ բանւորներին, արհեստաւորներին, վաճառականներին, եւլն., եւ այդ կազմակերպութեան գլխաւոր ձեւը պիտի լինի համագործակցութիւնը:

Տնտեսական կազմակերպութիւնը մեր մէջ շատ թոյլ է եւ նրա գլուխը կանգնած են պատահական մարդիկ: Այդ գործի համար պէտք է պատրաստել ղեկավարներ:

Հայերը պէտք չէ կրկնեն հրեաների սխալը՝ միայն դրամով զբաղւելով եւ կարծելով, թէ դրամը իրենց պիտի ազատի օտարների ատելութիւնից: Հարստութիւնը միջոց չէ հարեւանների սիրտը զբաւելու: Ծայրահեղ նիւթապաշտութիւնը, որ տարածւել է հայոց մէջ, վտանգաւոր է ազգի համար ո՛չ միայն բարոյական, այլեւ տնտեսական տեսակէտից: Խնայողութիւնը լաւ բան է եւ հայերը խնայող են, բայց պէտք չէ այդ հասցնել կծծիութեան, որ զգւելի է դարձնում ո՛չ միայն առանձին անհատներ, այլեւ սրանց պատճառով՝ ամբողջ մի ազգ: Ի

գուր չէ, որ մարդկութեան ամենամեծ բարոյախօսները խարազանում են ագահութիւնը, կծծիութիւնը եւ այդ մոլութիւններով ձեռք բերւած Հարստութիւնը:

Ինձ միշտ զարմացրել է Մանթաշեանը, որ ո՛չ միայն առատաձեռն էր, այլեւ գիտէր իր բարեգործութիւնը ծառայեցնել ազգի ընդհանուր բարօրութեան նպատակին: Նա ո՛չ միայն դպրոցներ եւ եկեղեցիներ էր շինում, այլեւ հասկացել էր բարձրագոյն կրթութեան արժէքը եւ հազարից աւելի հայ ուսանողներ էր պահում ուսական եւ արտասահմանեան բարձրագոյն դպրոցներում: Այսօրւայ հայ հարուստներից ոչ ոք այդ մասին տրամադիր է մտածել: Նկատելի է, որ այդ Մանթաշեանը գրեթէ անգրագէտ մարդ էր, իսկ այժմեան հայ ունեւորներն իրենք իրենց համարում են «զարգացած», բայց իրականութեան մէջ սրանք թերուսներ են, որովհետեւ չեն հասկանում, որ Հարստութիւնը պարտաւորեցնում է, որ Հարստութիւնը յաւիտեանական չէ: Ձեն անգրագուստում այն փաստին, որ դեռեւս երէկ բազմաթիւ հայերի դիզած Հարստութիւնը բաժին դարձաւ թուրքերին եւ բոլշեւիկներին: Որ ապագայում էլ ոչ մի Հարստութիւն ապահով չէ՝ նոյնիսկ քաղաքակրթւած երկիրների մէջ: Որ ամեն Հարստութիւն է՛լ աւելի «վտանգւած» է, եթէ նա ազգային տնտեսութիւն չէ: Հայ ունեւորները շարունակում են ապրել միջազգային փերեզակի հոգեբանութեամբ: Նրանք մոռանում են, որ առանց հայրենիքի ո՛չ միայն Հարստութիւնը, այլեւ կեանքը շատ աւելի կարճատեւ է լինում: Նրանք հեռու են մնում մեր անկախութեան պայքարից, առանց հասկանալու, որ հայրենիքի ապագայի համար եղած ամեն առատաձեռնութիւն վարձատրւում է դեռեւս այս աշխարհում:

Հայ գաղթականութեան եւ առհասարակ հայ ազգի համար կարեւոր է ունենալ մի քանի մեծ մարդիկ կամ գրողներ, քան թէ բազմաթիւ վաճառականներ, եթէ մանաւանդ դրանց Հարստութիւնը ազգին չի ծառայում:

Օտար մարդիկ, մանաւանդ ֆրանսացի գրողներ, որ վերջերս ճանապարհորդել են Մերձ. Արեւելքի երկիրներ, լաւ կարծիք չեն յայտնում հայերի մասին, որովհետեւ միայն վաճառականների հետ են շփւել:

Մանաւանդ օտարների մէջ ապրող մի ազգ պէտք է նախ՝ պատուի ուղիղ հասկացողութիւն ունենայ եւ երկրորդ՝ այնպիսի մարդիկ, որոնց համբաւը ո՛չ պակաս է օտարներից: Այդպիսի մարդիկ ազգի համբաւը բարձրացնելով ո՛չ միայն բարոյական օգուտ են տալիս ազգին, այլեւ քաղաքական-տնտեսական, գրաւելով օտարների համակրանքը, առանց

որի չի կարելի նոյնիսկ առեւտրական գործեր յաջող կերպով առաջ տանել:

Հայ դաղութների ամենամեծ ճիգը պիտի լինի բարձրացնել օտար երկիրներում հայոց պատիւը եւ անունը, որպէսզի ո՛չ միայն անկախութեան գործը հեշտացնեն, այլ եւ իրենց ընկերային-տնտեսական դրուժիւնը լաւացնեն:

Ազատութեան նա է արժանի, ո՛վ չունի ստրուկի հոգի եւ չի խորշում ամենայն տեսակ զոհաբերութիւններից:

Հայերի նշանաբանը պիտի լինի իրենց գոյութեան պայքարը տանել պատուով եւ արժանի զոհաբերութեամբ:

Պատիւը ոյժ է եւ զուր չէ, մի շարք առաջադէմ ազգեր, այդ դարձրել են իրենց ցեղային նշանաբանը:

Պատիվը, սակայն, գալիս է մարդու ցեղային զգացումից:

Հայերը պիտի հասկանան, որ պատւաւոր ազգ չեն դառնայ, քանի դեռ ընդունակ չեն առաջնորդւել ցեղային բարոյականով:

Վահան Տոտոմեանց ¹¹

«Ցեղ եւ Յայրենիք», Սոֆիա, 1936, ք. 1

ՄՏԱԾՈՒՄՆԵՐ ԱԶԳԻ ԵՒ ԴԱՒԱՆԱՆՔԻ ՄԱՍԻՆ

Յրևած ենք իրարից հեռու, գաղթաշխարհի մէջ, տարբեր մշակոյթների միջավայրում, բայց ունինք աւելի կամ նւազ գիտակցութիւն մեր ազգային ուրոյնութեան: Շատերը հայ լուսաւորչական են, ուրիշները կաթոլիկ, ոմանք բողոքական, բայց ամենքը աւելի կամ նւազ չափով հայ են զգում իրանց: Այս զգացումը ամէն օր շեշտում է հակադրութեամբը այն միջավայրի, ուր ապրում ենք: Հալածանք թէ պաշտպանութիւն միշտ նկատի ունեն հայը, որով նպաստում են մեր զանգւածների ազգային գիտակցութեան պահպանումին: Օտարի վերաբերումը շեշտում է մեր ուրոյնութիւնը, առանց սակայն նպաստելու նրա զարգացման եւ պայծառացման: Այս աշխատանքը մենք ինքներս պիտի կատարենք: Օտարին հակադրելով՝ մենք ամէն օր զգում ենք թէ հայ ենք, այսինքն ուրոյն ժողովուրդ քան օտարները, բայց մեր հաւաքական ճիգով միայն կարող ենք բովանդակութիւն տալ «հայ» գաղափարին:

Այս աշխատանքը կազմակերպւած չէ, մինչդեռ նրա կազմակերպութիւնը բարձրօրէն անհրաժեշտ է մեր ուրոյն գոյութեան համար: Քանի դեռ չունինք հայրենիք, ուր բոլոր հայերը խմբիկ կարենան՝ մենք ստիպւած ենք մնալ օտար միջավայրերի մէջ: Օտար միջավայրը նիւթական, իրաւական ու բարոյական ամէն հնար ունի մեզ կլանելու՝ մինչեւ իսկ առանց յատուկ հետապնդումի: Ապրուստի հոգը, զաւակների ապագան, ապահով կենցաղի պահանջը եւ քաղաքակրթական հակումների գոհացումը անզգալապէս մղում են հայ մարդուն ուժանալու իր ազգային զանգւածից եւ անձամբ տնօրինելու իր անձնական կեանքը, որ աստիճանական ձուլումով միայն կարող է դառնալ բնականոն: Երբ ամէն մի հայ դառնայ այն երկրի քաղաքացին, ուր ապրում է, իր զաւակներին տայ այն երկրի կրթութիւնը, ուր ապաստան է գտած, ապրէ այն պետութեան քաղաքական կեանքով, որի քաղաքացին է դարձած եւ գոհանայ այն մշակոյթով, որ ծաղկում է իր շուրջը՝ բոլոր խնդիրները կը լուծւին եւ բոլոր խոչ ու խտրութիւն կը հարթւին, բայց միաժամանակ կը չքանայ եւ հայ զանգւածը իբր ուրոյն ազգութիւն, ուրոյն բարք ու լեզու եւ ուրոյն հոգեբանութիւն: Անհատական տեսակէտով բոլոր խնդիրները կը լուծւին լաւապէս, բայց ազգային տեսակէտով վատթար հետեւանքների կը հասնենք: Որքան անգիտակից լինի հայ զանգւածն իբր հայ, այնքան աւելի դիւրին կընթանայ իւր ձուլումը, որքան

պակասի կամքը Հայ մնալու, այնքան աւելի շուտ նոր սերունդը կօտարանայ, որովհետեւ թէեւ ծնողը կը դժարանայ իր ժառանգած ազգային կերպարանքը փոխելու, բայց արգելք չի կարող դառնալ զաւակների ապագայնացման, եթէ՝ կրկնում ենք՝ պակսի Հայ մնալու կամքը եւ անձնական բարեկեցութեան մտահոգութիւնը յաղթէ ազգային կերպարանքի պահպանութեան պահանջին: Այսպիսով իրենց խորքի մէջ լաւ հայեր՝ կատարած կը լինեն ազգային վատ գործ, միշտ ազգ ու հայրենիք մտորելով եւ աւաղելով՝ իրենց զաւակներին օտարացման կը մղեն իրենց իսկ ձեռքով, ասելով թէ, նախ՝ «միջոց չունեն» եւ ապա՝ «ապրել պէտք է»:

Այս վիճակի համար է ասւած, թէ «ոչ կարէք Աստուծոյ ծառայել եւ մամոնայի»: Կարելի չէ Հայ մնալ առանց զրկանքի եւ ոչ զրկանքից ազատել առանց Հայութիւնը խաթարելու եւ ապա կորցնելու: Միայն սակաւաթիւ մարդիկ՝ զօրաւոր ազգային գիտակցութեամբ՝ կարող են ամէն ինչ զոհել Հայ մնալու համար: Բայց մի քանի մարդ ազգ չեն եւ լինել չեն կարող, որքան եւ բարձրօրէն գիտակից Հայ լինեն եւ վճռեն Հայ մնալ մինչեւ իսկ յետին նեղութեան մէջ: Կացութիւնն ինքնին ծնունդ է տալիս պատեհապաշտ բարքի եւ հոգեբանութեան եւ աստիճանաբար մշակում է լեւանտէնի տիպարը: Ոչ ոք կարող է խորապէս Հայ մնալով յաջողել օտար աշխարհի մէջ, եթէ մենակ է կամ սակաւաթիւ համամիտներ ունի: Միայն միատեսակ տենչ ու կամք ստեղծելով զանգւածների մէջ կարելի է կղզիացած Հայութիւն պահել օտար ազգերի ծովերում: Այսպիսով ազգային գիտակցութեան պայծառացումը եւ նրա տարածումը զանգւածների մէջ միակ միջոցն է ազգի պահպանութեան մինչեւ այն օրը, երբ բաւական ընդարձակ Հայրենիք ունենանք, որ կարենայ իր տարագիր զաւակներն ընդունել եւ այդ Հայրենիքը բաւարար պայմաններ ունենայ՝ իր զաւակներին մարդավայել կեանքով ապրեցնելու:

Այս ուղղութեամբ աշխատելու բաւական ազդակներ ունենք մեր տրամադրութեան տակ, որ ժառանգած ենք մեր նախորդներից. եկեղեցին, լեզուն, որ դպրոց ասել է, ազգային ինքնավարութեան մնացորդներ (սահմանադրութիւն) եւ ցեղային զօրաւոր զգացում, այսինքն յատուկ բարք ու սովորոյթ եւ խորշանք օտար կենսաձեւերից: Իսկ ազգի գիտակից խաւերը այս ամենի հետ ունեն նաեւ ազգային ուրոյն պատմութեան ծանօթութիւն եւ քաղաքական գիտակցութիւն:

Ժողովրդի զանգւածը իր ազգային եկեղեցու մէջ մնալով՝ արդէն զգում է իր տարբերութիւնն օտար համայնքներից եւ այդքանը

բաւական է իբր հիմք ազգային աւելի բարձր գիտակցութեան հասնելու եւ գիտակցական զատորոշման համար՝ օտար զանգաւածներից: Այլադաւան հայերի համար հայոց լեզուն բաւական զօրաւոր կապ է իր ազգայնութիւնը պահելու համար, ուստի անհրաժեշտ է, որ նրանց կրթութիւնը եւ պաշտամունքը հայոց լեզուով կատարւին: Նրանք ձեռքէ տւած են ազգային եկեղեցին յանուն ազատ եւ անձնադատ կրօնական մտածման կամ յանուն տիեզերական կրօնական միութեան, բայց ազգային տեսակէտով մեծ չէ այս այլամէտ ընթացքը, եթէ լեզուն եւ ազգային միութեան զգացումը պահէի: Այլադաւան հայութիւնը իր ինքնութիւնը պահելով իբր հայաբարբառ համայնք՝ դրանով իսկ նպաստած կը լինի ազգային միութեան: Այլադաւան հայութիւնը այն ժամանակ վտանգ կը դառնայ մեր համազգային գոյութեան, երբ իր հոգու փրկութեան ներելի մտահոգութեանը ստորադասէ համայն հայութեան դատը: Նրանք որ դաւանանքը գերադասում են՝ ազգից՝ դրանով իսկ քայքայում են ազգային միութիւնը, նրանք որ իրենց հոգին փրկելու մտահոգութեամբ անտարբեր են դէպի ազգն ու նրա քաղաքական ճակատագիրը՝ դրանով իսկ խորապէս եսական են, ապազգային կամ հակազգային: Աստուած ամենագէտ է եւ ամենիմաց, այսպէս են դաւանում եկեղեցիները. արդ, այն Աստուածը, որ լեզուներ շնորհեց վերնատանը նստողներին՝ դրանով իսկ կամեցաւ, որ իր պատգամը հաղորդէի բոլոր ազգերին նրանց սեփական լեզուով: Աստուած կարող է նաեւ հայերէն աղօթքը լսել եւ փառաւորել նաեւ հայ պաշտամունքով: Կառչիլ Աստծուն եւ ուրանալ մայրենի լեզուն - ազգադաւաճութիւն է, մտահոգելի հոգու փրկութեամբ եւ անտես անել ազգի ազատութիւնը - նոյնպէս:

Ազգային - քաղաքական տեսակէտով ամէն մի հայ մի ուժ է հայութեան համար՝ անկախ իր դաւանանքից: Դաւանանքը անհատական խղճի գործ է, մինչդեռ ազգային - քաղաքական գիտակցութիւնը հանրային պարտադրանք է, որից խուսափողը հայրենի ցանկը քանդող պիտի նկատուի՝ բոլոր դաւանութեանց պատկանող հայերի աչքին: Յարանաւանական գիտակցութիւնից վեր պիտի տիրաբար իշխէ ընդհանուր եւ համազգային մի ուրիշ գիտակցութիւն - ազգային-քաղաքական:

Մեր առջեւ գործունէութեան ընդարձակ հորիզոններ կան բացւած. տարադաւան հայերին բերել այն գիտակցութեան, որ բոլորը միեւնոյն հին ազգի զաւակներն են եւ բոլորը ստորադաս վիճակ ունին այս աշխարհի մէջ՝ ազգային եկեղեցու զաւակներին հաւասար: Որ

բոլոր հայերը ստորագրաս են ոչ թէ որովհետեւ տարագրական են, այլ որովհետեւ քաղաքական ազատութիւն չունեն, հետեւապէս բոլորի պարտականութիւնն է մտահոգիլ բովանդակ ազգի քաղաքական ազատութեան համար առնուազն այնքան, որքան մտահոգ են իրենց հոգիների փրկութեան համար իրենց դաւանանքի միջոցով: Ազգային գիտակցութեան այս բարձունքին պէտք է հասնեն բոլոր դաւանութեանց պետերը եւ այս ոգով պէտք է դաստիարակեն այն հօտը, որ վարում են իբր կրօնական պետեր: Դաւանանքը կարող է արդիւնք լինել ազատ քննութեան, ինչպէս աւետարանական եկեղեցու մէջ, կամ հետեւանք լինել ժողովական վճիռների, ինչպէս մեր եւ կաթողիկէ եկեղեցու մէջ. եկեղեցին կարող է ազատ համայնք լինել կամ խստօրէն կարգապահ եւ հնազանդ մի գերագոյն պետի, բայց այս հանգամանքը պէտք է արգիլէ, որ բոլոր հայերը գիտակցեն իրենց քաղաքական իրաւազրկումը եւ ձգտեն, իբր ուրոյն ազգ, նոյնիրաւ անդամը դառնալ մարդկային մեծ ընտանիքի, ունենալով իրենց սեփական հայրենիքը եւ ազգային պետութիւնը: Եկեղեցական տեսակէտով եթէ ոմանք անիշխանական են, ոմանք տարիշխանական՝ ազգային տեսակէտով ամենքը պէտք է դառնան հայիշխանական: Այս ուղղութեամբ հայութիւնը դուրս կը գայ յարանւանական նեղ սահմաններից, ուր նա դաւանակից է միայն, եւ կը բարձրանայ քաղաքական մտածութեան ոլորտը՝ դաւանալով քաղաքացի հայոց տենչալի պետութեան: Այդ պետութիւնը ստեղծել չի կարող, մինչեւ ամէն հայ նոյնքան զօրապէս չզգայ քաղաքացիութեան պահանջը, որքան զօրաւոր է իր հոգու փրկութեան տենչը: Աշխարհն անցաւոր է անշուշտ եւ ամենքս մահկանացու. ներելի է, որ մարդ մտահոգ լինի իր հանդերձեալ կեանքի մասին, բայց ազգն իբր հաւաքական գոյութիւն ապրում է այս անցաւոր աշխարհում եւ պէտք է որ ապրի միւս ազգերին նոյնիրաւ:

Մարդկային մշակոյթը լինի կրօն, գիտութիւն, արեւստ թէ պետութիւն, բարք թէ տնտեսութիւն ազգային կերպարանք ունի այս աշխարհում. որդեգրել օտար մշակոյթ օտար կերպարանքով ոչ թէ ժխտումն է այս ընդհանուր օրէնքի, այլ անգիտացումը եւ ուրացումը սեփական կերպարանքի: Նա որ ազգային մշակոյթի կրողը չէ, կրողն է այլազգի մշակոյթի: Յաւերժութիւն խոկալով անցաւորն անտես անել եւ անցաւոր ձեւերի տարբերութեանը կարեւորութիւն չը տալով՝ սեփականին անփոյթ դտնելի - նշանակում է ազգային մշակոյթը քայքայել, առանց մշակոյթների ազգային կերպարանքը վերացնելու,

որովհետեւ մարդկութիւնը վերացական գաղափար է, կան միայն ազգեր ու ցեղեր իրենց ուրոյն կերպարանքով:

Դատողութեանց այս շարքից ինքնին հետեւում է, որ պէտք է ազգային գիտակցութիւնը պայծառացնել, տարբեր ազգակների դերը ճշտել այս համազգային գործի մէջ եւ մեր ժամանակի ազգային գիտակցութիւնը արմատացնել հայութեան բոլոր խաւերի մէջ: Այդ հնարաւոր է միմիայն անդուլ եւ ծրագրուած աշխատանքով, որ պիտի կատարեն բոլոր գիտակից հայերը:

Երկու հիմնական գաղափարներ կան, որ ազգային գիտակցութեան հիմնաքարերը պիտի կազմեն. կրթութիւն մայրենի լեզուով, կրթութիւն ազատութեան համար, հետեւապէս, ազգային-քաղաքական տենչերի արծարծում կրթութեան միջոցով եւ նոր հայութեան պատրաստութիւն: Նոր սերունդին պիտի ներարկել զօրաւոր ազգային գիտակցութիւն քաղաքական իմաստով: Նրան պէտք է ներշնչել, որ ինքը հայ է, եւ ուրեմն տարբեր ազգի գաւակ քան այն մարդիկ, որոնց երկրի մէջ ապրում է այսօր, որ նա ունի մի բնիկ հայրենիք, որ պէտք է ազատագրւի: Նրան պէտք է ներշնչել, որ իր ազգը ընդունակ է հանրօգուտ ազգային մշակոյթ ստեղծելու, որի ապացոյցը տւած է դարերի ընթացքին, եւ որ այդ մշակոյթը կարող է զարգանալ եւ արմատանալ միմիայն ազատ պայմանների մէջ եւ սեփական հայրենիքում: Նրան պէտք է համոզել, որ այս մեծ գործի համար անհրաժեշտ է, որ նա հայ մնայ եւ հայ պահէ իր սերունդը եւ եթէ ինքն ու իր ընկերները չկարենան ստեղծել ազատ հայրենիք ու պետութիւն՝ այդ սրբազան տենչը պէտք է փոխանցեն իրենց զաւակներին: Պէտք է սովորեցնել խստօրէն տարբերել ազգութիւնը դաւանանքից, հասկացնելով թէ ազգութիւնը մէկ է, մինչդեռ դաւանանքները կարող են մի քանի լինել, որ կրօնը մարդու կապն է իր Աստու հետ, իսկ ազգութիւնը մարդու կապն է իր հայրենիքի եւ մշակոյթի հետ, որ երկուսն եւս նկատի ունեն յաւերժական կեանքը, բայց մէկն անձնական կեանքի տեւողութիւնը հանդերձեալի մէջ, միւսն ազգային մշակոյթի տեւողութիւնն այս աշխարհում, որ մարդկային ինքնագիտակցութեան այս երկու ձեւերը - դաւանական եւ ազգային - իրար չեն ժխտում իբրեւ սկզբունք եւ նպատակ, որովհետեւ նրանք գոհացում են տալիս տարբեր պահանջների, մէկն անձնական է, միւսը՝ հանրային. մէկը հաւաքում է նոյն դաւանութեան անդամներին, միւսը՝ նոյն ազգութեան զաւակներին. դաւանական խմբակցութիւնները մասնական են, ազգը՝ հանրական, դաւանական

խմբերը ազգի ծոցի մէջ են ապրում եւ ազգի մասերն են կազմում, մինչդեռ ազգն իր դաւանական խմբերով միասին համայն մարդկութեան մէկ ուրոյն անդամն է եւ պէտք է միւս անդամներին լինի նոյնիրաւ: Ազգի քաղաքական նոյնիրաւութիւնը, որ ասել է՝ ազգի ազատութիւնն ու անկախութիւնը համազգային գործ է եւ վերաբերում է բոլոր դաւանութեանց անխտիր, ուստի ազգի քաղաքական ճակատագրի տնօրինումը պէտք է լինի ազգի ձեռքին եւ ոչ նրա դաւանութեանց պետերի: Դաւանութեանց պետերը դաւանութեանց հետ գործ ունեն եւ ոչ ազգի լրութեան: Նրանց կոչումն է պարզել իրենց հօտի կրօնական գիտակցութիւնը եւ ոչ թէ վարել ազգի լրութեան ճակատագիրը: Ազգային ճակատի դեկավարութիւնը աշխարհիկ եւ քաղաքական գործ է եւ ոչ հոգեւոր-դաւանական եւ ամէն մի հայ դաւանապէս ստորադաս լինելով իր հոգեւոր պետին, իբրեւ ազգի անդամ՝ պէտք է ստորադաս լինի իր ազգութեան: Թէ՛ ազգ, թէ՛ եկեղեցի իրենց պահանջն ունեն մարդուց, այս պահանջներն իրենց խորքի մէջ եւ էութեան չեն կարող բնաւ իրար հակասել, որովհետեւ եկեղեցին ազգայնութեան կրօնական արտայայտութիւնն է: Գերազգային եկեղեցիները ~ ինչպէս պապականը - կարող են վարել տարբեր ազգերի պատկանող մարդկանց խիղճն ու դաւանական միտքը, բայց նրանք չեն կարող եւ պէտք չէ վարեն այդ ազգերի քաղաքական ճակատագիրը: Միշտ պէտք է յիշել, որ դաւանական մաքուր ջրերին յաճախ խառնուում են քաղաքական անմաքուր ջրեր եւ շատ անգամ դաւանակցութիւնը դարձնում են խարխալ քաղաքական ազդեցութեան: Այս դէպքում ծագում է երկընտրանք - դաւանանք թէ ազգութիւն, այս երկընտրանքի մէջ պէտք է յաղթանակէ ազգութիւնը, որովհետեւ երկնաւոր հօր եւ իր զաւակների միջեւ չկայ եւ լինել չի կարող քաղաքական յարաբերութիւն:

Ազգային գիտակցութիւն մշակել եւ մշակածը ներարկել - տարբեր գործեր են. մշակումը պէտք ունի ստեղծագործ կարողութեան, իսկ ներարկումի համար բաւական է մշակածի ըմբռնումը եւ հանրացումը: Բնորոշել ազգային «ոգին», այսինքն մտածումի, զգացումի եւ կամեցողութեան այն ուրոյն կերպերը, որ յատուկ են հայութեան՝ գիտունի, արեւստագէտի եւ քաղաքագէտի գործն է: Գիտունն է որ հետախուզելով այդ «ոգին» իր արդէն իրացած ձեւերի մէջ - բարիքի, պատմութեան, իրաւունքի, հաւատքի, արեւստի եւ տնտեսութեան՝ զատորոշում է բուն ազգայինը եկամուտ ազգե-

ցուծիւնից: Արեւստագէտը սնկելով այն բարձունքներին, ուր հասած է ազգային «ոգին»՝ ստեղծագործում է նորը, բայց միշտ նոյն «ոգով», որ փչում է ազգի ապրուն կամ ապրած երկերի մէջ՝ լինին նրանք նւագ թէ երգ, շէնք թէ քերթւած, նկար թէ գարգ: Քաղաքագէտը հետազօտելով ազգի անցած ուղիները եւ նրա առձեռն կարողութիւնը՝ ստեղծում է նոր յարմարումներ տիրող կացութեանց եւ ընթացք է տալիս ազգի հաւաքական ճիգին: Ժողովրդի գիտակից խաւերը, որ ընդունակ են ըմբռնելու բայց ոչ ստեղծագործելու՝ իւրացնում են իւրացնելին եւ ծաւալում հանրութեան մէջ, ստեղծելով նոր բարք եւ նոր մտայնութիւն եւ նոր պահածք ու վարմունք հանրային եւ մասնաւոր կեանքի մէջ: Այստեղ դեր ունեն եւ ազգային եկեղեցու ստեղծագործ վարիչները, որ աւանդական դաւանանքին տալիս են նոր մեկնութիւն եւ եկեղեցական կեանքին նոր ձեւաւորում, բայց միշտ նոյն «ոգով», որ իրացած է պատմութեան մէջ իր ժամանակին յարմար ձեւերով: Մշակելով աւանդութեամբ մեզ հասածը, որ ասել է՝ նորն ստեղծելով, ազգի մտաւորական եւ ստեղծագործ ընտրանին կատարած կը լինի իր պատմական դերը: Բայց այս բոլոր գործերը - լինի ստեղծագործութիւն թէ ստեղծածի հանրացում - պիտի կատարեն մի գերագոյն հրամայականի ստորադաս, որ է ազգի գոյութեան եւ ուրոյնութեան պահպանութիւնը եւ պաշտպանութիւնը: Որքան հայն իրան զգայ հայ եւ ուրոյն ազգ քան միւս ազգերը, այնքան պակաս կարեւորութիւն կը ստանայ այս կամ այն աւանդական պիտակը, որովհետեւ մանուկը չի դադարում նոյն մարդը լինել թէեւ արդէն մազ ու մօրուք ունի եւ տարբերում է իր նախորդ վիճակներից, նոյն ոգին է նա եւ նոյն մարմինը՝ բարգաւաճ թէ ազազուն, նայած կեանքի պայմաններին:

Այս հիմնական գաղափարների վրա պէտք է կառուցւի մեր ժամանակի ազգային կեանքը եւ այս սկզբունքներով պէտք է դեկավարւի մեր հանրային գործունէութիւնը:

Նիկոլ Աղբալեան
«ՎԷՄ», Փարիզ, 1938, ք. 2

ԱԶԳԵՐԸ ԻՆՉՈ՞Ւ Կ'ԱՆՀԵՏԻՆ
(հասված «Ներածություն հայ հոգեբանության» գրքից,
Կահիրե, 1958)

Ազգի մը քայքայման ու անհետացման պատճառները այնչափ բարդ ու բազմատեսակ են՝ որ անոնց բոլորին ուրոյն ուսումնասիրութիւնը մեր նպատակէն դուրս է: Պիտի ջանանք միայն այդ պատճառներուն մի քանին մատնանիշ ընել:

Ա. Ազգերու փճացման պատճառներէն առաջինը այն է, որ յաճախ անոնք այնչափ մասնայատուկ ցեղային յատկանիշներու ծնունդ (*specialization of the racial characteristics*) կուտան որ եթե որեւէ պատճառով միջավայրը փոփոխութիւններ կրէ, այն ատեն անոնք միջավայրի այս փոփոխութեանց չկրնալով յարմարիլ՝ փճանալու կը դատապարտուին: Երկրաբանութիւնը ցոյց կուտայ, որ Պրոնթոսորս (*Brontosaurus*), Տիփլոտոգլոս (*Diplodocus*) եւ Սթեկոսորսի (*Stegosaurus*) նման վիթխարի եւ սակայն դանդաղ ու խոտակեր մողեգասեռ կենդանիներ՝ իրենց միջավայրին մէջ տեղի ունեցող փոփոխութեանց չկրցան դիմանալ, եւ պզտիկ սակայն խելացի, ճարպիկ ու մսակեր կենդանիներու որս դարձան:

Նոյնը պատահած է թէ՛ անհատներու եւ թէ՛ ազգերու, որոնք այնչափ ծայրայեղօրէն զարգացուցած են այս կամ այն մասնայատուկութիւնները՝ որ միջավայրի մէջ տեղի ունեցող փոփոխութեան չեն կրցած դիմանալ: Թասամանիա կղզիին բնակիչները Անգլեացիներու տիրապետութիւնով փճացան, եւ Ամերիկայի բնիկ Հնդիկներէն շատերը՝ Ամերիկացիներուն երեւումովը անհետացան: Իսկ միւսներն ալ փճանալու վրայ են:

Արդ, կեանքի ու յառաջագիմութեան օրէնքը այն է, որ դանդաղ, անյարմար, խոտակեր եւ մտային զարգացմամբ ստորին կենդանիներն ու ազգերը տեղի կուտան ճարպիկ, յարմարող, մսակեր ու մտային զարգացումով բարձր եղողներուն:

Միջավայրի փոփոխութիւններուն մասին խօսելու ատեն Հարկաւ չենք կրնար չյիշել կլիմայական փոփոխութիւնները, ինչպէս տաքութիւնն ու ցրտութիւնը, օդն ու հովերը, կերակուրի շատութիւնն ու քիչութիւնը, երաշտութիւնն ու անձրեւոտ եղանակները, երկրաբանական յեղաշրջումները, ինչպէս երկրաշարժներն ու հրաբուխները, եւ աստեղաբանական փոփոխութիւններն ու

ներգործութիւնները, որոնք թէ՛ բուսական ու կենդանական եւ թէ՛ մարդկային կեանքի զարգացման ու անհետացման վրայ ահագին ազդեցութիւն կ'ընեն: Նոյնպէս պատմական եւ նախապատմական բազմաթիւ շարժումներ, մարդկային հոսանքներ ու դաղթումներ, միջավայրի կրած այս փոփոխութիւններուն արդիւնքն են: Ուր որ կեանքը միջավայրի այս վերիվայրումներուն ինքզինքը կրցած է յարմարցնել՝ ապրած է, իսկ ուր չէ կրցած յարմարիլ՝ փճացած ու անհետացած է:

Բ. Ազգերու փճացման պատճառներէն մէկն ալ անոնց տնտեսական վիճակն է: Անհատները, ինչպէս եւ ազգերը, փճացման դատապարտուած են, երբ անոնց տնտեսական վիճակը վատթար է: Այդ պայմաններուն տակ անլուր ու անձայն կոտորած մը տեղի կ'ունենայ: Կ'ըսուի թէ միայն Հնդկաստանի մէջ ամէն իրիկուն Հարիւր միլիոն ժողովուրդ առանց կերակուրի անկողին կ'երթայ: Ոչ միայն հոն, այլ նաեւ քաղաքակիրթ ու լուսաւորեալ երկիրներուն մէջ ալ անօթի եւ անանունդ մարդոց վիճակը պարզապէս զարհուրելի է: Քաղաքակիրթ կոչուած եւրոպական ազգեր աշխարհի չորս կողմը գաղութներ հաստատած՝ եւ անոնց առեւտրական անխիղճ շահագործումներուն պատճառով թէ՛ արեւելքի, թէ՛ Ափրիկէի եւ թէ՛ օվկիանոսի կղզիներու տգէտ ու անմեղ ժողովուրդները տնտեսական սուր անձկութեան մը մատնուած են: Այս ժողովուրդները անկարող ըլլալով իրենք զիրենք յարմարցնել՝ խորամանկ, անխիղճ ու անգութ եւրոպացիներուն «օրինական» կողոպտումներովը ստեղծած միջավայրին՝ դատապարտուած են անհետանալու:

Գ. Ազգերու փճացման ուրիշ պատճառ մըն ալ անոնց սեռային վատասերումն է: Յաճախ կը պատահի, որ ազգի մը անդամները իրենք իրենց մէջ չափազանց մօտաւոր խնամութեամբ կ'ամուսնանան, եւ մի քանի սերունդ յետոյ անոնց կենսունակութիւնը տկարանալով՝ փոխանակ առոյգ ու կայտառ մանուկներ յառաջ բերելու, տկարակազմ, գունատ ու ախտավարակ սերունդ մը կ'արտադրեն: Հայերուս մէջ ամուսնութեան ատեն եօթը պորտ համբելու կարգադրութիւնը սքանչելի սովորութիւն մըն է, որ մեր նախահայրերը իբրեւ իրենց դարաւոր փորձառութեանց արդիւնք օրէնքի վերածած են: Լոմպրոգոյի, Մաքս Նորտուի եւ Կէլթրնի պէս ժառանգութեան օրէնքին մասին խոզարկութիւններ կատարող մեծ գիտուններն ալ եզրակացութեան կը յանգին, թէ մօտիկ ազգականներու մէջ կատարուած ամուսնութիւնները գրեթէ միշտ ախտավարակ սերունդի

մը ծնունդ կուտան: Եւրոպական արքունի ընտանիքներէն շատերը, այնչափ երկար ատենէ ի վեր իրարու հետ կ'ամուսնանան՝ որ այլեւս անոնցմէ առհասարակ վտիտ, նիհար եւ արտաթէտ սերունդ մը յառաջ կուգայ: Այս է իրողութիւնը ոչ միայն մարդկային սեռին համար, այլ նաեւ կենդանական աշխարհին համար ալ: Կենդանաբաններ մեզի կը հաւաստեն, թէ եւրոպական գոմէշը, որ այժմ Լիթուանիա եւ Կովկասի մէկ մասին մէջ կը տեսնուի դարերով ինքն իր մէջ սերնդագործելով, գրեթէ անհետանալու վրայ է:

Սեռային վատասերման ուրիշ մէկ պատճառն ալ կարգ մը ըմպելիներն են, որոնք յաճախ սաղմնաբջիջին (germ-plasm) կազմին կ'ազդեն եւ արտաթէտ ու խաթարեալ սերունդի մը ծնունդ կուտան: Ասոնցմէ զատ ներքին մոլութիւններ, հեշտասիրութիւններ, կերուխումներ ու զեխութիւններ, ցոփութիւններ, սեռային վատասերման աղբիւրներն են, որոնք ցեղին արիւնը կը թունաւորեն եւ վերջ ի վերջոյ զայն փճացման կ'առաջնորդեն: Սեռային վատասերման ուրիշ պատճառ մըն ալ, ինչպէս կը պնդեն շատ մը կենսաբաններ, ազնիւ ցեղի մը ստորին ցեղի մը հետ խառնուիլն է: Յաճախ գիտուններու մէջ խնդիր եղած է, թէ ի՛նչ էր պատճառը, որ Հին Յոյներն ու Հին Հռոմէացիները այդչափ բարձր քաղաքակրթութեան մը ծնունդ տալէն ետք մէկէն անյայտացան: Այս հարցումին ի պատասխան ըսուած է, թէ անոնց անյայտացման բուն պատճառը, այդ ազնիւ ու ազատ ազգերուն ստորին գերի ցեղերու հետ խառնուիլն էր: Կոպինս (Gobinau) անհետացող բազմաթիւ ցեղերու վրայ կատարած ուսումնասիրութիւններէն այն եզրակացութեան կը յանգի, որ անոնք անհետացած են այսպիսի արիւնխառնութեան պատճառաւ: Եւ ապա Գերման ազգին անդրադառնալով կը պնդէ, թէ Գերմանացիները ազնիւ եւ մաքուր արիւն ունին, եւ այս է պատճառը՝ անոնց կենսունակութեան, մտային կարողութեան եւ յառաջդիմութեան:

Ասիկա թէեւ կենսաբանական իրողութիւն մըն է, եւ սակայն մեզի կը թուի, թէ Կոպինսի պէս խորհող գիտուններէն շատերը իրենց տեսութիւնները ծայրայեղութեան կը տանին: Հին Յոյներու եւ Հին Հռոմէացիներու փճացման մէջ արեան խառնուրդը խիստ զգալի գործոն մը կրնայ եղած ըլլալ, բայց ատիկա ամբողջ իրականութիւնը չի բացատրեր: Արդ, պէտք է խնդրին մօտենալ համադրական վերլուծողական տեսակէտէն եւ ազգերու անհետացման պատճառ դար-

ձող բոլոր գործոններուն լոյսին տակ ուսումնասիրել զայն եւ ըստ այնմ եզրակացութեան մը յանգիլ:

Հայերուն պարծանքը եղած է այն, թէ դարաւոր Հալածանքներու եւ տառապանքներու ընթացքին՝ մինչ ուրիշ շատ մը ցեղեր իրենց գոյութիւնը կորսնցուցած են, իրենք դեռ կ'ապրին. անոնք այս իրողութիւնը ամէն բանէ առաջ կը պարտին իրենց ազնիւ արեան: Թուրքն ալ այս իրողութեան վերահաս ըլլալով էր, որ իր անարգ ու վատ արիւնը ազնուացնելու համար Հայ ցեղին հետ ամուսնանալու եւ խառնուելու ամէն միջոց որոնեց, եւ այսօրուան գեղեցիկ Թուրքին երակներուն մէջ Հայու ազնիւ արիւնը կը հոսի: Աւա՛ղ, որ այս իրողութիւնը տակաւին շատերու կողմէ լաւ ըմբռնուած չէ:

Անհրաժեշտ է, որ ապագայ ազգին վերաշինութեան ու ազնւացման աշխատող թէ՛ ազգային իշխանութիւններ եւ թէ՛ հասարակական պատասխանատու առաջնորդներ այս խնդիրին վրայ լուրջ ուշադրութիւն դարձնեն:

Դ. Ազգի մը բնաջնջման ուրիշ մէկ ազդակն ալ զաւակագործութեան պակասն է: Հոլովոյթի օրէնքին համեմատ կեանքը որչափ բարձրանայ եւ ազնուանայ, այնչափ սակաւաթիւ սերունդ յառաջ կը բերէ՝ մէկ ծնունդով, եւ յղութեան ինչպէս նաեւ նորածին սերունդի աճման եւ զարգացման ժամանակամիջոցը կ'երկարի: Կեանքի ստորին մակարդակին վրայ գտնուող կենդանիները, ինչպէս շունը, խոզը, կատուն եւ այլն մէկ ծնունդով մէկէ աւելի ձագեր կ'արտադրեն, մինչդեռ մարդկային սեռը մէկ հատ եւ հազարիպօրէն երկու հատ եւ կամ աւելի կը ծնի: Խնդիրը այս անկիւնէն դիտելով՝ շան մը եւ կամ կատուի մը մի քանի ձագերուն փճացումը իր ցեղին համար մեծ կորուստ մը չէ, սակայն մարդկային սեռին համար խնդիրը բաւական կը տարբերի: Անյարմար միջավայր մը, դէպք մը եւ կամ ուրիշ որեւէ միջոց մը, որ կ'արգիլէ զաւակագործութիւնը ցեղին փճացումը կը փութացնէ:

Զաւակագործութեան արգելք հանդիսացող եւ հետեւաբար ազգի մը բնաջնջման սատարող պատճառները բազմազան են, անոնցմէ մի քանին միայն հոս կը յիշենք անցողակի կերպով:

Զաւակագործութեան արգելք հանդիսացող առաջին պատճառը, ինչպէս կը հաստատեն կենսաբաններ, սաղմնաբջիջին (germ-plasm) ըստ բաւականին բաժնուելու անկարողութիւնն է: Ինչպէս վերը յիշուեցաւ՝ հեշտասիրութիւն, ներքնամուսնութիւն (inbreeding), գիջութիւն եւ այլ ներքին մոլութիւններ սաղմնաբջիջին վրայ իրենց

վատասերիչ ազդեցութիւնները կը ձգեն ու անկարելի կը դարձնեն անոր բաժանումը, որ պայմանն է սերնդագործութեան:

Զաւակագործութեան արգելք հանդիսացող պատճառ մըն ալ ամուլութիւնն է, որ մի քանի պարագաներու տակ երեւան կուգայ, ինչպէս նախ արական թէ՛ իգական սեռային գործարաններուն ի ծնէ անբնականոնութիւնը, երկրորդ՝ այլեւայլ հիւանդութիւններու եւ անբնական գործածութիւններու միջոցաւ սեռային գործարաններուն ախտաւորումը կամ տկարացումը, երրորդ՝ կերուխումը, գելսութիւնը եւ քաղաքակրթութեան մեղկ ու վատասերիչ ազդեցութիւնը: Աստուք յառաջ կը բերեն ամուլութիւն, որ իր կարգին ցեղը կ'առաջնորդէ փճացման:

Դժբախտաբար արդի քաղաքակրթութիւնը իր արտաքնապէս փայլուն եւ շլացուցիչ երեւոյթին տակ՝ կը ծածկէ կարգ մը հրէշուլթիւններ, ինչպէս սեռային անբարոյականութիւն, գաւակագործութիւնէ խորշում, սաղմնասպանութիւն, մինչեւ իսկ մանկասպանութիւն, ամուրի կեանք մը վարելու անբնականոն հակում եւ խառնագնաց (promiscuous) ցոփութիւն, ատոնց ամէնքն ալ ցեղին վատասերման եւ անհետացման պատճառ կը դառնան:

Ամերիկայի փառքն ու պարծանքը եղող Եանգիները գաւակագործութեան պակասէն փճանալու վտանգին մէջ կը գտնուին: Հին Հռոմէական կայսրութեան քայքայման ու տապալման ամենէն կարեւոր պատճառներէն մէկն ալ ընտանեկան սրբութեանց պղծագործումը եւ գաւակագործութեան պակասն էր:

Թրքական հայածանքներն ու ջարդերը հայ ցեղին համար կարծուածէն շատ աւելի սուղի նստած են: Հայորդիներ իրենց տունն ու տեղը ձգելով գաղթած են հեռաւոր երկիրներ: Ասոր վնասը սա եղած է, որ հայրենիքը դատարկուի իր գաւակներէն, որոնց ընտանիքները մատնուած են ոչ միայն թշուառութեան, այլ եւ անգաւակութեան, եւ իրենք ալ քիչ բացառութեամբ այդ օտար երկիրներու բերրագան փորձութիւններէն խաբուած ու ախտաւորուած են:

Ե. Ազգերու փճացման պատճառներէն մէկն ալ նոյնինքն քաղաքակրթութիւնն է: Մարդաբանութիւնը ցոյց կուտայ որ այն ցեղերը, որոնք տակաւին նախնական վիճակի մէջ կը գտնուին եւ բնութեան հետ սերտ շփման մէջ են, անոնք աւելի կենսունակ եւ տոկուն են, սակայն անոնք երբ քաղաքակրթուին՝ այն ատեն անոնց կենսունակութիւնն ու տոկունութիւնը ահագին համեմատութեամբ կը

նուազի: Քաղաքակրթութեան մեղկ ազդեցութիւնները, քաղաքի նստուկ ու միօրինակ կեանքը, գեխութիւնները, անմաքուր օդն ու ջուրը, ապառոջ բնակարանները, վատասերիչ այլազան փորձանքները մարդ կ'այլասերեն:

Քաղաքակիրթ երկիրներու ժողովուրդներ ընդհանրապէս արդի գործարանական կեանքի ստիպումներուն տակ մարմինին տարբեր մասերն ու ջիղերը կը գործածեն ու կը զարգացնեն, մինչ մարդուն դարերու ընթացքին բերազան գործոններու շնորհիւ զարգացուցած զօրաւոր ջիղերը անգործութեան կը դատապարտուին:

Ձ. Ազգերու փճացման ազդակներէն ալ մէկն զօրաւորին տիրապետութիւնն է տկարին վրայ, ինչ որ ծանօթ է «իրաւունքը զօրաւորինն է» ասացուածով: Մարդս ամենէն անգութ արարածն է: Բռնապետներ այս կամ այն ձեւին տակ հպատակ ազգերուն յառաջդիմութիւնն ու զարգացումը սահմանափակած են եւ զանոնք ուղղակի եւ կամ անուղղակի միջոցներով կեղեքած, հալածած ու ջարդած են: Քանանու բազմաթիւ ցեղերը Հին Հրեաներուն կողմէ հուրի ու սուրի մատնուեցան, Թասմանիոյ բնիկները Անգլիոյ տիրապետութեամբ անձայն կերպով անհետացան, Հրեաներ Փոլոնիոյ մէջ կը հալածուին ու կը ջարդուին, եւ Հայեր բարբարոս պետութիւններու եւ ի մասնաւորի Թրքական անարգ կառավարութեան կողմէ հալածուած, կեղեքուած եւ ջարդուած են: Հետեւանքը այն եղած է, որ այն հալածուող ժողովուրդները կա՛մ ուղղակի ջարդերու միջոցով փճացուած են, եւ կա՛մ ալ հալածանքներու առջեւ չկրնալով դիմանալ՝ արտագաղթելու ստիպուած են:

Յակոբ Պօղոսեան

ՀԱՅ ՊԱՏԱՐՈՒԹԵԱՆ ՎԵՐԱՔՆՆՈՒԹԻՒՆԸ
(հատված «Ներածություն հայ հոգեբանության» գրքից)

Յաճախ յիշուած է, թէ հայ ազգը ԳՐԱՒՈՐ ՊԱՏԱՐՈՒԹԻՒՆ մը ունեցած է Բրիտանոնէութենէն առաջ, եւ Բրիտանոնէութեան Հայոց մէջ մուտքէն յետոյ մեր բոլոր պատմութիւնները գրուած են հայ կղերականներու ձեռքով: Եթե իրականութիւնը այդպէս է, մենք այս կղերական պատմագիրներուն մեծապէս երախտապարտ ենք իրենց տքնաջան աշխատութեանց համար, որ մութ ու խաւար դարերէն ի վեր թողուցած են հայ ազգին գիր ու գրականութիւն, պատմութիւն եւ մշակոյթ: Սակայն հակառակ այս իրականութեանց՝ պէտք է կոյր գիւրբայն հետեւիլ կարգ մը պատմական ու քաղաքական ցուցմունքներուն՝ որքան որ ալ մենք դատապարտուինք իբրեւ հերետիկոս:

Հայ թագաւորութեան եւ թագաւորներու անհետացումով հայ ազգը դարձավ ԿՐՕՆԱԿԱՆ ՀԱՄԱՅՆՔ ՄԸ եւ իրեն ճակատագիրը դարբնուեցաւ կղերական դասակարգին միջոցաւ: Այլ խօսքով՝ ինչպէս հայ թագաւորները կլանուեցան հայ կաթողիկոսներէն, այդպէս ալ հայ ազգը կլանուեցաւ Բրիտանոնէութենէն եւ այնուհետեւ նա եղաւ «ՀԱՅ ՔՐԻՍՏՈՆԵԱՅ», փոխանակ ըլլալու Բրիտանոնեայ ՀԱՅ:

Այս հոգեբանութիւնով է որ կրնանք բաղդատել թէ ինչո՞ւ համար կղերական դասակարգին կողմէ տարածուած է սա սխալ ու թիւր գաղափարը թէ հայ ազգը պահող ու պահպանող ազգակը եղած է Բրիտանոնէութիւնը, մինչդեռ հայ ազգը գոյութիւն ունէր Բրիտանոնէութենէն դարեր առաջ: Հին հայերը պաշտելով Զրադաշտական կրօնը եւ շրջապատուած լինելով հեթանոս կրօններով եւ ազգութիւններով, անոնք իրենց գոյութիւնը կորսնցուցած չէին: Կ'ընդունինք թէ կրօնքը մեծ ազդեցութիւն ունի ազգի մը կեանքին վրայ, մանաւանդ, երեւելեան երկիրներուն մէջ, բայց ո՛չ երբեք անոր գոյութիւնը վտանգելու չափ: Ահա Պարսիկը, Թուրքը, Լազը, Արաբը, Աֆղանը, Պելուճիստանը եւ այլն, ասոնց բոլորն ալ իՍԼԱՄ են, բայց իրենց ազգութիւնը կը պահեն տակաւին: Ուրեմն այս վերի իրականութեան լոյսին տակ ճշմարիտ կ'ըլլայ երբ յայտարարուի թէ Հայութիւնն է որ Հայ եկեղեցին պահեր է, եւ ո՛չ թէ լոկ եկեղեցին պահեր է Հայութիւնը: Դարերու ընթացքին Հայը եւ Բրիտանոնէութիւնը պայքարի մտան, Հայը պարտուեցաւ եւ հաւատքը յաղթական ելաւ: Հայը դարձաւ միայն անունով Հայ, իսկ զգացումով՝ Բրիտանոնեայ:

Այս հիման վրայ է որ կրնանք բացատրել Վարդանանց պատերազմը: Անոնք փոխանակ ազգին գոյութեան համար մարտնչելու, պատերազմեցան Քրիստոնէութեան անվթար պահպանութեան համար: Եւ այսօր կրօնքի պահպանումին համար մեռնող Վարդան մը աւելի մեծ դիրք գրաւած է Հայ սիրտին մէջ քան թէ հայրենիքի գոյութեան համար աշխատող՝ Վասակ մը: Առաջինը՝ հերոս, իսկ վերջինը՝ դաւաճան անուանուած է: Ամերիկայի Քաղաքացիական պատերազմի ատեն հիւսիսն ու հարաւը իրարու հետ պատերազմեցան: Հիւսիսի զօրաց գլուխն էր Կրէնթ, իսկ հարաւի զօրաց գլուխը՝ Լի: Հիւսիսը երբ պատերազմը շահեցաւ երբեք միտքէն չանցուց հարաւի զօրաւարը դատապարտելու իբրեւ հայրենեաց դաւաճան եւ այսօր Կրէնթ եւ Լի երկուքն ալ կը պաշտուին իբրեւ մեծ հայրենասէր զօրաւարներ: Ինչո՞ւ պիտի չըլլար նոյնը Վարդանի եւ Վասակի համար, որոնցմէ առաջինը կրօնն ու եկեղեցին կը պաշտպանէր, իսկ երկրորդը՝ իբրեւ պետական միտք եւ դիւանագէտ մը, ազգի ու հայրենիքի գոյութեան համար կ'աշխատէր:

Հայոց պատմութիւնը այսօր պատմութիւն Հայոց չէ, այլ պատմութիւն՝ հայ Քրիստոնէից: Հայութիւնը հետաքրքրողը հայ ազգին շահերը չեն, այլ հայ Քրիստոնէական ու եկեղեցական շահերն են: Երբ մեր պատմութիւնը այս լոյսով դիտենք կը տեսնենք թէ հայրենիքը, արքունիքը, բանակը չեն հետաքրքրած հայ ազգը, այլ զանիկա հետաքրքրողը եղած են առաւելապէս կաթողիկոսը, վանքերն ու վանականները: Հայոց կաթողիկոսը գերիվեր եղած է հայ արքայէն, կրօնական հաստատութիւնները վեր եղած են մայրաքաղաքէն, Քրիստոնէութիւնը վեր եղած է անկախութենէն: Վիզերնին երկարած են Պարսիկի սուրին, բայց իրենց հաւատքը չեն ուրացած: Մայրաքաղաքի բանալիները յանձնած են Յոյնին, բայց պահած են՝ եկեղեցիի բանալիները: Սենքերիմը՝ Վասպուրականը փոխանակած է Սեբաստիոյ հետ, բայց մերժած է տեղի վանքերը եւ եկեղեցիները յանձնել: Հայուն սիրտէն հայութեան գիտակցութիւնը դատարկուեր ու անոր տեղը զրուած է Քրիստոնէութեան եւ աւելի ճիշդը Լուսաւորչականութեան գիտակցութիւնը: Այն որ Լուսաւորչական չէ, հայ չէ: Նախաքրիստոնէական շրջանին մեր նախնիքը ըմբռնեցին հեթանոս հայը, սակայն Քրիստոնէական շրջանին անըմբռնելի եղաւ զրադաշտ հայը, հեթանոս հայը, որովհետեւ Քրիստոնէական շրջանին հայութիւնը հայ չէ՛ր, այլ նա «Հայ Քրիստոնեայ» էր: Ահաւասիկ այս ծայրահեղ եւ մոլեռանդ քրիստոնէական զգացումին համար

Հայութիւնը շատ բան տուժած է, որոնցմէ ստորեւ կը յիշենք քանի մը Հատը միայն.

1. Այն յայտարարութիւնը թէ Քրիստոնէութենէ առաջ Հայ ազգը գրաւոր պատմութիւն մը չունէր, մեզի կը թուի թէ, անհիմն է, որովհետեւ ըստ Մովսէս Խորենացիի վկայութեան՝ Արտաշէս Ա-ի ժամանակ, Ափրիկեանոս պատմագիրը Մծբինէն Եդեսիայի մատենադարանը փոխադրուած Հայ արքաներու պատմութիւնը կը թարգմանէ յունարէնի (տե՛ս Խորենացի, էջ 83) եւ նոյնպէս Վռամշապուհի ժամանակ, ասորի Բարդածանը Անի ամրոցի մատենադարանէն քաղելով, հին Հայ արքաներու պատմութիւնը թարգմանէր է պարսկերէնի եւ յունարէնի (տե՛ս Խորենացի, էջ 146): Մովսէս Խորենացիի այս երկու վկայութիւնները բաւական են փաստելու թէ Հայ ազգը ունէր իր գրաւոր պատմութիւնը, սակայն դժբախտութիւն մըն է տեսնել թէ Խորենացիին փոխանակ իր Պատմութիւնը անոնց վրայ կանգնելու, կը ստանայ իր աղբիւրները Մար Աբաս Կատինայի գրութիւններէն:

Ասկէ զատ աներեւակայելի է որ այնքան Հնութիւն ունեցող Հայը չունենար անգիր պատմութիւն մը եւ անցեալի, անյիշատակելի դարերու ընթացքին կուսակուած ժողովրդային բանահիւսութիւն մը, բայց ցաւալի երեւոյթ մըն է տեսնել թէ այդպիսի ժողովուրդի մը անգիր յիշատակներն ու գանձերը ի գիր առնուած չեն հետագայ քրիստոնեայ Հայ պատմիչներուն կողմէ: Որքան երախտապարտ ենք մեր պատմահայր Մովսէս Խորենացիին, որ հոս ու հոն տուած է Գողթան Երգիչներէն քանի մը տողեր միայն, որոնց վրայ կը գուրգուրանք այսօր ամէնքս ալ: Շատ հաւանական է որ այս հին Հայ ազգը ունէր հին գուսանական բազմաթիւ դրուագներ, եւ Հայ ազգը ունէր քաջագործութիւններու պանծալի հերոսներ, սակայն անոնց բոլորն ալ կա՛մ մոռացութեան դատապարտուած են, եւ կա՛մ ալ մեր Քրիստոնեայ կղերական դասակարգին կողմէ փճացուած են:

Ասիկա տարօրինակ երեւոյթ մը չէ պատմութեան մէջ: Միեւնոյնը եղաւ նաեւ Հայաստանի մէջ Գրիգոր Լուսաւորչի ձեռքով որ երբ մէկ ձեռքով Հայը լուսաւորել կը բաղձար, միւս ձեռքով մթութեան ու թանձր խաւարի ծոցը կը գլտորէր Հայ ազգը՝ փճացնելով անոր աւանդութիւնները, անոր կրօնական դաւանանքները, անոր քուրմերն ու տաճարները, տօներն ու ծիսականութիւնը, եւ վերջապէս անոր դարաւոր անցեալի յիշատակները: Ասոր Համար մենք այսօր որբացած կը զգանք մեր նախնիքներու հրաշագործութիւններէն ...:

2. Երկրորդ նկատի առնուելիք կարեւոր պարագան այն է թէ քրիստոնեայ Հայ պատմագիրներու ձեռքին տակ ո՛չ թէ լոկ Հայ անցեալի պատմութիւնը եւ մշակոյթը անտեսուած եւ կամ ալ փճացուած է, այլ նաեւ անոնց կողմէն ներմուծուած է յունագաւան Օրթոտոքս եկեղեցիներէ բազմաթիւ նախապաշարումներ, ծէսեր, արարողութիւններ, խոր վիրապի նման պատմութիւններ, Տրդատ թագաւորին խոգախտաւորումը, եւ Գրիգոր Լուսաւորչի կողմէ անոր բուժման առասպելները, Սուրբերու մասունքները, կեղծ սուրբերու հրաշագործութիւնները, Արայի եւ Շամիրամի պատմութիւնները, եւ բազմաթիւ այլ պատմական դէմքերու եւ դէպքերու գունաւորումներ: Ահաւասիկ, ճշմարիտ Հայ պատմաբանին Համար ազգային ամենէն սուրբ պարտականութիւնը կը դառնայ Հայ պատմութիւնը զտել ու զատել այս կեղծ ու պատիր ախտավարակ գրութիւններէն:

3. Մեր պատմաբաններուն եւ հետեւաբար Հայ մտաւորականներուն կողմէ շարունակ յեղեղուած է թէ Հայ պետութիւնը ինկած է, որովհետեւ (1) Հայաստանի դիրքն ու տեղագրութիւնը անյարմար էր, եւ թէ (2) երբ հեթանոս ազգերու կողմէ պաշարուեցաւ, քրիստոնեայ Բիւզանդիոնը իրեն օգնութեան չի հասաւ: Ասոնք իրական են եւ անուրանալի, սակայն անոնք երբեք չեն խորհած թէ Հայ պետութեան անկման մեծագոյն պատճառը պէտք էր փնտռուեր ո՛չ թէ արտաքին աշխարհին մէջ, այլ բուն իսկ (3) ներքին Հայ նկարագրին մէջ: Օգտակարութենէ զերծ չըլլար կը կարծենք եթէ տանք քանի մը օրինակներ: Մեր պատմութեան ամենէն փառահեղ էջը կը կազմեն Տիգրան Մեծի արշաւանքները եւ իր մղած պատերազմները հռոմէական հռչակաւոր զօրավարներ Լուկուլլոսի եւ Պոմպէոսի դէմ, սակայն անոր անկման մէջ ամենէն մեծ դերը կատարուած է Հայ նախարարներու եւ բուն իսկ Մեծն Տիգրանի որդւոյն կողմէ, որոնք Տիգրան Մեծին թեւ ու թիկունք կենալու տեղ, անոր կռնակէն զարկին եւ հռոմէական Լեգէոններուն ճամբաները ցոյց տուին:

Կրկին, երբ Մոնկոլական եւ կամ թրքական վայրագ ու բարբարոս հոսանքները կ'արշաւէին Հայաստան, փոխանակ ամբողջ Հայութիւնը մէկ ճակատ ցուցադրելու, Հայաստանի պէս փոքրիկ երկրամասի մը մէջ կը թագաւորէին չորս արքաներ, ինչպէս Շիրակի թագաւորութիւնը, Անիի թագաւորութիւնը, Կարսի թագաւորութիւնը եւ Վասպուրականի թագաւորութիւնը եւ ո՛վ զարմանք ... փոխանակ անոնք իրարու օգնելու, իրարու դէմ լարուած ու ատելութեամբ

լեցուած էին եւ վայրենի կոչուող Թուրք հորդանները անոնց բոլորն ալ մէկիկ մէկիկ տրորելով մէջտեղէն վերցուցին հայ պետականութիւնը:

Կրկին, երբ Կիլիկեան պետութիւնը արշաւանքի ենթարկուած էր Եգիպտական Մեմլուքներուն կողմէ, մեր կիլիկեցի ազգայինները փոխանակ մէկ ճակատ պարզելու թշնամիին դէմ, երկու մասի բաժնուած էին Լեւոն թագաւորի նորածին տղուն մկրտութեան համար, թէ պէ՛տք էր անիկա Կաթողիկ եկեղեցիին կողմէ մկրտուէր թէ Հայաստանեայց եկեղեցիին կողմէ մկրտուէր եւ թշնամութիւններն ու բաժանումները այնքան յառաջացան որ հակառակորդ տարրերէն մէկ մասը Եգիպտական Մեմլուքներուն հետ միանալով պատճառ եղան կործանելու Կիլիկեան գահը:

Կրկին, համաշխարհային Առաջին պատերազմէն յետոյ երբ պատեհութիւնը անգամ մըն ալ Հայուն ժպտեցաւ, մենք անկարող եղանք սոյն ոսկի պատեհութիւններէն օգտուելու եւ հետեւաբար ունեցանք Հայկական Հանրապետութիւնը բուն Հայաստանի մէջ, իսկ Կիլիկեան իշխանութիւնը՝ Ֆրանսայի հոգատարութեան ներքեւ: Սակայն, փոխանակ իրարու սատար հանդիսանալու ջանացինք զիրար խորտակել, եւ վերջ ի վերջոյ բարձրացուցինք նաեւ երկու ուրոյն դրօշակներ մեկը՝ Տէօրթէօլի մէջ, իսկ միւսը Ատանայի մէջ, եւ մեր այս պետականութեանէ զուրկ քայլովը մղեցինք Ֆրանսան յանձնելու Կիլիկիան անգամ մը եւս բարբարոս Թուրքին ...:

Այս եւ ասոնց պէս իրադարձութիւններով լեցուն է հայ պատմութիւնը: Որքան ալ լեղի ըլլան այս երեւոյթները՝ պէտք է խոստովանիլ մեր մեղսակցութիւնը եւ մեր ազգային նկարագրին թերիները հայ պետականութեան անկման ու կեանքի ենթարկուած դժբախտ պարագաներուն մէջ:

4. Քրիստոնէութեան մուտքով հայ ազգը կորսնցուցած է իր ռազմական ու ըմբոստ նկարագիրը, որ նախաքրիստոնէական շրջանին մեծագոր Ասորեստանի կողքին փուչ մը եղած էր շարունակ: Պատմութիւնը ցոյց կուտայ որ այն հայ ցեղերը, որոնք Քրիստոնէութիւնը ձգելով քրդացած են, եւ կամ ալ իսլամացած են, անոնք եղած են կատաղի կռուողներ, մինչդեռ իրենց քրիստոնեայ ազգակիցները մնացած են խաղաղասէր եւ խուսափած են զէնք գործածելէ: Դարերով Քիւրտը փարած է երկու բանի, (1) զէնքին, (2) ձիուն, իսկ Հայը ընդգրկած է (1) Սուրբ Գիրքը եւ (2) խաչը:

ԱՅՍՊԷՍ ՀԱՅ ՆԿԱՐԱԳԻՐԸ ԵՂԾԱՆՈՒԱԾ Է:

Եթէ Քրիստոնէութիւնը շիտակ հասկցուած ըլլար՝ անպայման Հայ ազգն ալ ռազմական նկարագիրը պիտի չկորսնցնէր, ինչպէս որ Քրիստոնէութիւն դաւանող որեւէ եւրոպական ազգ կորսնցուցած չէ իր ռազմական նկարագիրը: Ասիկա կ'առաջնորդէ մեզ այն եզրակացութեան թէ սխալը գործուած է Հայ կղերական դասակարգին կողմէ, որ քարոզած է՝ «մէկ երեսիդ գարնողին միւս երեսդ դարձուր» յանկերգը:

5. Քրիստոնէական ու եկեղեցական սեղմումներուն տակ Հայ ազգին իմացականութիւնը կլանուած է եւ անիկա իր մտային թոխչքը սահմանափակած է լոկ կրօնական մարզին մէջ միայն:

Ասոր վիկան է Հայ մշակոյթը: Երբ միտքը ազատութիւն գտած է՝ անիկա ծնունդ տուած է Հայ Կոթական ճարտարապետութեան, բայց կրօնական արգելքի տակ միւս մշակութային ճիւղերը, ինչպէս քանդակագործութիւնը, գրականութիւնը, երաժշտութիւնը, պարն ու թատրոնը եւ այլն չեն կրցած յայտնաբերել ինքնատուութիւն (originality), որով Հայութեան հանճարը խաթարուած է:

6. Քրիստոնէութեան մոտքով Հայ միտքը դարձաւ դէպի արեւմուտք: Անիկա միտքով՝ յունացաւ, հոգիով՝ հրէացաւ, լեզուով եւ մշակոյթով բաժնուեցաւ եւ դարձաւ արեւելքէն դէպի արեւմուտք: Քրիստոնէութեան ազդեցութեան տակ մենք խզեցինք մեր դարաւոր կապը մեզի ազգակից ու դրկից ժողովուրդներէն եւ աչքերնիս յարեցինք դէպի հեռաւոր հորիզոններ: Պարսիկը մեզի համար եղաւ հեթանոս, կրակապաշտ, մոխրապաշտ եւ ատելի, իսկ Յոյնն ու Բիւզանդիոնը եղան քրիստոնեայ, խաչապաշտ ու բարեկամ: Մինչդեռ պատմութիւնը ցոյց կուտայ որ մեր ամբողջ մշակոյթը, որով կը պարծենանք այսօր, իր հիմերը դրաւ Պարսկական բաժնին մէջ, մինչ Յունական բաժնին ներքեւ Բիւզանդիոնը կը ջանար կլանել Հայը եւ անոր լեզուն ու եկեղեցին:

Այս սխալ քաղաքականութեան տակն էր որ պարսիկը սկսաւ Հայը նեղել ու խստացնել անոր վրայ իր տիրապետութիւնը, որմէ յառաջ եկաւ Վարդանանց ու Ղեւոնդեանց պատերազմը:

Այս սխալ քաղաքականութեան բերումով Հայերը իրենց օգնութիւնը բերին Տաւրոսեան լեռներու մէջ ուղեկորոյս եւ թշնամիներով շրջապատուած խաչակիրներուն, որոնք հետագային պատուհաս մը եղան Կիլիկեան իշխանութեան կործանման մէջ, քանի որ անոնցմէ շատերը պատեհապաշտ բախտախնդիրներ էին լոկ:

Կրկին այս սխալ քաղաքականութեան հետեւանքով Հայութիւնը դարձուց իր աչքը դէպի հեռաւոր Եւրոպան ու Անգլիա՝ իբրեւ Քրիստոնեայ պետութիւններ, որոնք պատճառ եղան մասնաւորապէս 1878-էն ի վեր իր կործանման եւ 1914-ի զարհուրելի տեղահանութեանց ու կոտորածներուն:

7. Այս սխալ քաղաքականութեան ներքեւ Հայը ոչ թէ թիւով աճեր է, այլ ընդհակառակն պակսեր է եւ կոտորակուած է: Իր գաւազներէն շատերը դարերու ընթացքին կամ քրտացած են, եւ կամ ալ իսլամացած ու կրօնափոխ եղած են եւ փոխանակ եկեղեցին գանոնք ընդունելու իբրեւ քրտացած Հայեր, իսլամացած Հայեր, ընդհակառակը գանոնք վտարած է իր ծոցէն:

Ասկէ զատ, դարերու ընթացքին Հայերը դուռ ու դրացի եղած եւ միասին ապրած են միեւնոյն երկրի մէջ Քիւրտին ու Լազին հետ, Արաբին ու Թուրքին հետ, բայց երբեք չեն հետաքրքրուած անոնց կեանքովն ու սովորութիւններովը, եւ անոնց Գուրանովն ու Ալլահովը: Այս իսկ պատճառաւ անոնց մէջ միշտ կայացած է մեծ խրամատ մը, անհուն վիհ մը: Հայը մերժած է Գուրանը եւ զրկած է Սուրբ Գիրքը, անտեսած է Մուհամմէտը եւ պաշտած է Յիսուսը, երես դարձուցած է մզկիթին, ու փարած է եկեղեցիին: Այսքան այլամերժութեան փոխան եթէ քիչ մըն ալ հետաքրքրուէր իր դրացիներով եւ անոնց կրօնական պաշտամունքով, հաւատացէք որ խրամատը պիտի չլլար այնքան լայն ու խորունկ, եւ մենք զոհ պիտի չիյնայինք դաւերուն այսպէս կոչուած Արեւմտեան Քրիստոնեայ դիւանագետութեան: Այս իրարամերժութեանց բերումով միշտ իբրեւ կեավուր կոտորուած եւ անճիտուած ենք իբրեւ ազգ:

8. Հայոց պատմութիւնը եղած է տառապանքի եւ կոծի պատմութիւն եւ տակաւին զրուած չէ հայ յաղթանակի ու յառաջադիմութեան պատմութիւնը:

Մեր պատմագիրները ի վաղուց անտի շարունակ գրած են հայ Հայաժանքներն ու կոտորածները եւ տակաւին ալ այսօր ամէն տարի կը տօնուին 1915-ի Ապրիլեան տեղահանութիւնները եւ ահաւոր կոտորածները իբրեւ ազգային սգատօն, որմէ որեւէ կերպով մեր նոր սերունդը ներշնչում մը չի ստանար, այլ անոնցմով կ'ունենայ առաւել զգուանք ու ստորագասութեան զգացում մը: Որքան քիչ յիշուին եւ քիչ գրուին այսպիսի զարհուրելի պատմութիւններ, եւ վերջ տրուի Ապրիլեան սգատօններուն, այնքան աւելի լաւ պիտի ըլլայ հայ ազգին համար: Հայ նորագոյն սերունդին ջամբել պէտք է աւելի ռամական

ոգի, քան թէ կոտորածներու պատմութիւն: Հայ հեթանոս Վահագն աստուածը պէտք է հաւասար ընթանայ Քրիստոսին հետ:

9. Երբ հայ տառապանաց շուրջ կը գրենք՝ չենք կրնար չանդրադառնալ նաեւ սա իրողութեան թէ մեր կուսակցութիւններն ալ մեծ պատասխանատուութիւն ունին այս չարչարանաց ու կոտորածներուն մէջ: Հազար անգամ կրկնուած ճշմարտութիւն մըն է թէ ազատութիւնը եւ անկախութիւնը առաջին եւ ամենաթանկագին բանն է մարդուն համար, ըլլայ անիկա անհատ թէ հաւաքականութիւն, բայց երբ յեղափոխութիւն մը կը պայթի առանց սեփական ոյժի, ալլ ուրիշներու օգնութեան վրայ դրուած յոյսով ու վստահութեամբ, անկասկած անիկա կը ձախողի եւ ենթականերուն կը պարտադրէ աւնուազն ամենալուրջ վերաքննութիւն:

Մենք կը պաշտենք հայ հերոսներու հոգին՝ ըլլան անոնք Տամատեան մը, Մուրատ մը, Ժիրայր մը, Միսո Շահէն մը եւ կամ Անդրանիկ մը, եւ անոնց հայրենասիրութեան առջեւ բոլորս ալ կը խոնարհինք, բայց երբ լրջօրէն վերաքննենք ու վերլուծենք ամբողջ հայ յեղափոխական շարժումները՝ Վարդան ու Ղեկնդ Երեցէն մինչեւ արդի ժամանակները, անոնց բոլորն ալ եղած են առանց հաշուի եւ իրենց վստահութիւնը յենուած է այսպէս կոչուած հեռաւոր Բիւզանդիոնի եւ կա՛մ Ֆրանսայի եւ կա՛մ Անգլիոյ օգնութեան, եւ երբ այս ակնկալուած աջակցութիւնը զլացուած է, մեր կողմէ շարունակ քննադատուած են անոնք իբրեւ մեր տառապանաց ակն ու աղբիւրը, առանց դոյզն իսկ անդրադառնալու նոյն դէպքերուն մէջ մեր ունեցած դերին ու թերութիւններուն: Այս դիտողութիւնները որքան ալ մեր ազգային արժանապատուութիւնը վիրաւորեն, եւ կա՛մ ալ անոնք որքան ալ լեղի դեղահաստներ ըլլան՝ պարտինք ընդունիլ զանոնք առանց տրտունջի, գոնէ ապագայի թերութիւններէն խուսափելու համար:

10. Ուրիշ տարօրինակ հոգեբանական երեւոյթ մըն ալ սա է ամբողջ հայ պատմութեան մէջ, թէ Հայը հակառակ աշխարհի մէջ ամենէն շատ հալածուող ու տանջուող ժողովուրդը ըլլալուն, ցուցադրած է իր հալածողներուն հանդէպ ամենէն շատ ներողամտութեան ոգին:

Մեր պատմութիւնը ուսանողներուն հայտնի է, թէ Հայ ազգի նկարագրին մէջ ամենէն տկար յատկանիշ մը եթէ կայ՝ այդ ալ արդարութեան եւ հետեւաբար վրէժի ոգւոյն պակասը եղած է: Հայը

այն աստիճանի ներողամտութեան ոգի ցուցադրած է, որ անիկա գերազանցած է նաեւ Քրիստոսը:

11. Թէեւ աշխարհին տուած ենք ամենէն շատ պատմաբաններ, բազմաթիւ մեր թիւին, բայց սա իրողութեան գիտակցինք, թէ հակառակ այս բոլորին, տակաւին գրուած չէ լիակատար հայ պատմութիւնն եւ կամ ալ հայ ժողովրդի պատմութիւնը:

Մեր կղերականներուն կողմէ հայ պատմութիւնները գրուած են առաւելաբար իբրեւ կաթողիկոսներու եւ կղերականներու պատմութիւնը եւ հոն իրերն ու դէպքերը դիտուած են կրօնքի եւ եկեղեցիի ակնոցով, եւ անոնք որ չեն համապատասխանած կրօնական տեսակէտին, անոնք կ'մ' մոռացութեան տրուած են, եւ կ'մ' ալ դատապարտուած են իբրեւ ազգային ու կրօնական դաւաճաններ: Վերջերս ալ հայ պատմութիւնը սկսուած է գրուիլ քաղաքական կուսակցութիւններուն կողմէ, որոնք եւս նոյն սխալի մէջ իյնալով, կը հերոսացնեն իրենց կուսակցութեան առաջնորդները, իսկ կը ջանան դատապարտել ու նսեմացնել հակառակորդ կուսակցութեանց առաջնորդները: Այս իսկ պատճառով ահագին պատասխանատուութիւն մը կը ծանրանայ ապագայ հայ պատմաբաններու ուսերուն վրայ՝ հայ ազգին պատմութիւնը խուզարկելու բոլոր մանրամասնութեամբ եւ գիտական ոգիով ի յայտ բերելու դէպքերն ու դէմքերը, եւ անոնց ծնունդ տուող շարժառիթները պատկերացնելու աննախապաշար եւ անկաշառ ոգիով, ինչպէս նկարիչ մը կը պատկերացնէ այլազան տեսարանները պատահին վրայ հիանալի կերպով ...:

Երբ վերոյիշեալ պատմական դիտողութիւնները կ'ընենք, ատիկա չի նշանակեր թէ մեր հաւատքը նուազ է Հայաստանեայց Եկեղեցիին հանդէպ, այլ կը նշանակէ որ մեր սէրը աւելի խորունկ է դէպի հայրենիքը, ո՛չ թէ մենք աւելի նուազ կը յարգենք մեր պատկառելի էջմիածինը, այլ մեր ակնածանքը աւելի բարձր է դէպի հայ պետութիւնը. ո՛չ թէ մենք նուազ կը պատուենք մեր կղերական դասակարգը, այլ աւելի գերիվեր կը նկատենք հայ ժողովուրդը:

Ամէն Հայու համար անհրաժեշտ է գիտակցիլ թէ հայ ազգը մէկ է եւ անբաժանելի եւ անիկա իր գոյութիւնը չի պարտիր որեւէ կրօնի: Հայը այսօր Քրիստոնեայ է, ինչպէս որ ասկէ առաջ ալ եղած էր Հեթանոս եւ Զրադաշտական, նոյնպէս անիկա այսօր ունի կուսակցութիւններ, եւ բաժանուած է բազմաթիւ յարանուանութիւններու, բայց այս բոլոր երեւոյթներուն ետին կայ ու կը մնայ տակաւին մէկ բան, թէ Հայը մէկ է եւ անբաժանելի եւ

ամէնքէն վեր իր ժառանգականութիւնով, իր աւանդութիւններով եւ իր արիւնի գիտակցութեամբ ...:

Յակոբ Պօղոսեան

**ՀԱՅ ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ՀԱՐԱԶԱՏ
ՊՈՌԹԿՈՒՄՆԵՐ ՀԱՅ ԸՆԴՕՐԻՆԱԿՈՒԱԾ
ՅԵՂԱՓՈԽՈՒԹԵԱՆ ՆԵՐՍԸ**

Վերջին ակելի քան կէս դարի ընթացքին ձեւաւորուած Հայ քաղաքական կուսակցութիւններով չսկսիր Հայ Յեղափոխութիւնը: Անոր պատմութիւնը կը սկսի Հայ Ազգի ծագումին հետ:

Արմենականութիւն, Հնչակեանութիւն, Դաշնակցութիւն Հայ Յեղափոխութեան ճամբուն վրայ անուններ են միայն՝ բնորոշելու Հայ Ազատագրական պայքարներու աճումը, անթեղուած ուժերու հրահրումը, ըմբռնումներու բանաձեւումը, արտայայտութեան եղանակը, բռնակալի ճշդումը:

Բռնութիւններու տակ Հայ Ազգը անշուշտ օր մը պիտի ունենար իր արտայայտութիւնը՝ թոթափելու համար իր վրայ դրուած լուծը: Ինձ համար, սակայն, կարելի չէ գուշակել, թէ ե՞րբ պիտի դար այդ օրը կամ ի՞նչը պիտի ըլլար այդ արտայայտութեան եղանակը, եթէ թրքական լուծի դաժանութիւնը արդէն իսկ հասած չըլլար այն չափերուն, որու դէմ չի պոռթկալ՝ համազօր պիտի ըլլար կամազրկօրէն հաշտուել Հայ Ազգի գոյութեան վախճանումին: Ինձ համար հարցական մըն է, թէ կէս դար առաջ Հայ Յեղափոխութիւնը մեզի ծանօթ իր ձեւը կ'առնէ՞ր, եթէ, օրինակ, Թրքահայութիւնը գտնուէր այն պայմաններուն մէջ, որոնց մէջ կը գտնուէր Ռուսահայութիւնը: Պատմական տուեալները, սակայն, կը հաւաստեն, թէ եթէ նոյն իսկ արտայայտուէր ան, տարբեր դիմագիծ ու ընթացք կ'ունենար ան՝ քան որ ունեցաւ: Միայն այն փաստը, որ Հայ Յեղափոխական Կուսակցութիւնները բոլորն ալ իրենց հիմնաքարը հռչակեցին հայութեան մեծագոյն հատուածը եւ անոր ազատագրութիւնը՝ թրքական լուծէն, անվիճելի կը դարձնէ, թէ այն շարժումը, որ կը կոչենք Հայ Յեղափոխութիւն՝ ուղղակի արդիւնք էր Թրքահայութեան կրած հալածանքներուն եւ անոր երակներէն քամուած արիւններուն: Այդ իսկ տեսակէտէն՝ վերջին կէս դարի մեր յեղափոխական շարժումը ակելի ճիշտ բնորոշուած պիտի ըլլար, եթէ կոչուէր Թրքահայ Յեղափոխութիւն:

Հայ Յեղափոխական ձեւաւորումները, ուրեմն, կրնային ըլլալ այնքան հարազատ եւ սրտխօսիկ, որքան անոնք կրնային ըլլալ արձագանգը այդ հալածանքներուն եւ անոնցմէ փրկուելու նպատակին:

Եղա՞ւ այդպէս: Եթէ չեղաւ՝ ինչո՞ւ: Եւ ի՞նչ հետեւանքներու պատճառ եղաւ:

Այս հարցերուն է, որ պիտի աշխատեմ պատասխանել ամփոփ ձեւով: Որովհետեւ, վերջին կէս դարի Հայ Յեղափոխութիւնը (յանձին կուսակցութիւններու) իր ձախողանքներուն մէջ ճշգրտորէն կրնայ ըմբռնել այդ հարցումներու պատճառով:

Ձախողանքներու վերագնահատութիւնը երբեք չի ժխտեր Հայ Յեղափոխութեան կոչման ու դերին գնահատութիւնը: Ո՛չ ալ ոեւէ չափով կը փոխէ անոր գոյութեան պատճառները:

* * *

Առաջին հարցումին պատասխանը իր խորքին մէջ **ժխտական է**: Ըսել կ'ուզեմ՝ Հայ Յեղափոխութեան այնքան արդար լինելիութիւնը չգտաւ իր ձեւակերպուած գոյութիւնը այն չափով, որչափով որ այն արտահայտուեցաւ կուսակցութիւններու պիտակին տակ: Ատկե՛՛ այն ներքին քայքայումները, արտաքին ձախողանքները, որոնք կրնային խնայուել Հայ Յեղափոխութեան շարժման եւ թերեւս արդիւնքը տարբեր կրնար ըլլալ Հայ Ազգին, եթէ խանձարուրը աւելի հարազատ ըլլար ծնունդին:

Հայ Յեղափոխութեան կէս դարի պատմութեան վճիռն է, իմ կարծիքով, թէ Արմենականութիւնն էր ամենէն հարազատ պատկերը այն յեղափոխական շարժման, որ կը ծնէր մոնկոլական լուծը թօթափելու Արմէններու վրայէն:

Անոր կեանքին կարճատեւութիւնը երբեք պիտի չկրնայ հերքել պատմութեան վճիռը: Պատճառները անոր անհարազատութեան մէջ չեն, այլ ներքին թէ արտաքին այնպիսի անհարազատութիւններու մէջ, որոնք անկարելի դարձուցին անոր աճումն ու հասակաւորումը:

Անոր յաջորդող Հնչակեանութիւնն ու Դաշնակցութիւնը (Հայ Յեղափոխութեան ծնունդ տուող նոյն պատճառին պատասխաններ) անտարակոյս նպատակին աւելի յարմար նպաստ մը կ'ըլլային, շնորհիւ իրենց ծննդավայրին ընծայած առաւելութիւններուն, եթէ միայն անոնց հիմնադիրները ըլլային ավելի հասուն, ավելի զգաստ, չփորձելու համար խորթ պատուաստումներ, որոնք պիտի ծառայէին խաթարելու Հայ Յեղափոխութեան դիմագիծը: Պատմութիւնը կ'ըսե, որ անոնց հիմնադիրները չապացուցին այդ հասունութիւնը:

Զուլումնահար Հայութեան սահմաններէն դուրս Հնչակեանութեան եւ Դաշնակցութեան հիմնադրութեան փաստը չէր փոխեր

գուլումի աշխարհին վայրը եւ փրկելի հայութեան ձգտումին **քաղաքական** էութիւնը: Բայց, դժբախտաբար, հիմնադիրները խաթարեցին նպատակին ծառայելու կոչուած գէնքին՝ կուսակցութեանց գաղափարական հարազատութիւնը:

Հարցն այն է, թէ հիմնադիրները կրնայի՞ն անխաթար պահել Հայ Յեղափոխութեան էութիւնը: Իրողութիւնն այն է՝ կ'ըսես պատմութիւնը ծրագիրներու բերնով, թէ անոնք չեն ապացուցած հարցը իր խորքին մէջ ըմբռնելու կարողութիւնը, այդ ըլլայ իրենց կամքէն կախեալ թէ անկախ:

Կարելի է դիւրութեամբ եւ համոզիչ կերպով բացատրել կատարուած իրողութիւնը: Հնչակեանութեան եւ Դաշնակցութեան հիմնադրութեան պատկերը միայն աչքի առջեւ ունենալ՝ բաւական պիտի ըլլար բացատրելով մէկտեղ իրողութիւնը, հաստատելու պատմութեան դատաստանը:

Ահա՛: Թրքական լուծէն Թրքահայութիւնը ազատագրելու նպատակով կեանքի կը կոչուին երկու կուսակցութիւններ: Երկուքն ալ Թրքահայաստանի սահմաններէն դուրս: Երկուքին ալ հիմնադիրներն են (առանց անոնց անձնուիրութիւնը, գաղափարապաշտութիւնը մազաչափ նսեմացնելու) երիտասարդներ, որոնք իրենց կեանքը ուրանալու չափ ճիշտ է, որ կը յորդին գաղափարապաշտութեամբ, բայց ռուսական միջավայրի ազդեցութիւններով, ռուս յեղափոխական կուսակցութիւններու սնունդով ու խանդավառութիւններու տարագով ... Պատմութիւնը չի յիշատակեր անուն մը այն աշխարհէն, որ իր իսկ ազատագրութեան կնունքին մասնակից ըլլայ: Կնքահայրը այդ աշխարհին անտեղեակ երիտասարդներ են միայն, թէեւ խանդավառ եւ անձնուրաց:

Կարելի է դիւրութեամբ պատճառաբանել, թէ կարելի չէր սպասել, որ այդ երիտասարդները չվրիպէին կրկնակի կերպով. 1. Որ չկրնային խուսափիլ գիրենք խանդավառող, իրենց միջավայրին համար հարազատ ազդեցութիւններէ: 2. Որ անծանօթ ըլլալով սահմանէն անդին գտնուող **նպատակ-աշխարհին**, իրենց գիտցածները չհամարէին նաեւ այն տեղի գիտցուածները: Մինչդեռ, փաստը ճիշդատոր հակառակն ըլլար:

Այս բացատրութիւնները ո՛չ թէ կը հերքեն պատմութեան վճիռը, այլ միայն բացատրելով կը հաստատեն զայն:

Այս վրիպումին ուղղակի հետեւանքն է, որ ո՛չ Դաշնակցութեան, ո՛չ էլ մանաւանդ՝ Հնչակեանութեան հիմնադիրները, յստակ

կերպով կրցին ըմբռնել, թէ Թրքահայ Ազատագրական Յեղափոխութիւնը անխառն քաղաքական էր եւ առաջին օրն իսկ ապացուցին, թէ զիրենք խանդավառող եւ ղեկավարող յեղափոխութիւնը՝ տնտեսա-ընկերային էր: Այսինքն՝ ուսուսական: Միջավայրինը, որու մէջ ծնած եւ ազդեցութիւններունը, որոնցով սնած ու խանդավառուած էին:

Մէկին աւելի բաց, միւսին աւելի քողարկուած ձեւակերպումները չեն փոխեր իրողութիւնը:

Ձէյթունի ազատամբռութեան իրաւատէր Հնչակեանութեան հիմնադիր ու տէր Նազարբէգի Ձէյթունի ո՛ւր գտնուելու մասին իսկ անտեղեակութիւնը պերճախօս վկայութիւն մըն է, որ Հայ Յեղափոխութեան խաթարուածութիւնը կ'ախտանշէ: Նազարբէգին օրինակը այնքան կոպիտ է, որ կը ցնցէ: Բայց պատմութեան համար ցնցուիլը կոպտութեան չափին համեմատական չէ: Ո՞վ կրնայ ժխտել, թէ Դաշնակցութեան հիմնադիրները (Քրիստափոր, Զաւարեան, Ռոստոմ) Թիֆլիսի մէկ անկիւնը՝ հիմնադրութեան օրը, եթէ Նազարբէգէն քիչ մը աւելի բան գիտէին անգամ Թրքահայաստանի ու Թրքահայութեան մասին, չէին գիտեր սակայն այնքան, որ անոնց ազատագրութեան շարժումը կարենային բանաձեւել ու իրենց կրած ազդեցութիւններուն վրէպովը չխաթարէին Հայ Յեղափոխութեան հարազատութիւնը: Դաշնակցութիւնը կազմակերպուելէ յետոյ է, որ այդ անձնուրաց երիտասարդները պիտի փորձէին, իրենց կեանքին գնով իսկ, սկսիլ ճանչնալ երկիրն ու ժողովուրդը, որոնց, սակայն, փրկարար գէնքը ձուլած էին՝ արդէն զանոնք ճանչնալէ առաջ:

Այս վրիպումը ըստ երեւոյթին շատ աննշան կարծուած է եւ աննկատ թողուած: Փաստն այն է, սակայն, որ անով Հայ Յեղափոխութեան մէջ մուտք գործեց այնպիսի այլանդակութիւն մը, որ պատճառ պիտի դառնար Յեղափոխութիւններու՝ Հայ Յեղափոխութեան ներսը:

Այդ՝ սահմանէն անդիէն եկողներու կամ անդին գտնուողներու կամքին անվիճելիութիւնն ու պարտադրանքն, պիտի ըլլար սահմանէն ասդին գտնուողներու խելքին ու սրտի վրայ:

Սկզբնական շրջանին անոր ըմբոստացուցիչ հանգամանքը նկատելի չէր, շնորհիւ պայմաններու եւ թերեւս՝ նաեւ առաջին առաքեալներու որոշ զգաստութեան:

Բայց անխուսափելիօրէն պիտի պայթէին պոռթկումներ, երբ անարժան տարբեր ժառանգատիրական պատեհութիւն մը դարձնէին

Թրքահայ ազատագրութիւնը եւ անիմաստ ու հիմքէ զուրկ գերադասութեան մը ասպարէզ համարէին այն:

Թրքահայ-Ռուսահայ հարցը (որ երբեք աւելին չէր էութեամբ՝ քան Խարբերդցի-Սերաստացիի բովանդակութիւնը) դարձաւ վտանգ մը շնորհիւ անոնց, որ գերադասութեան զգացումներով ռուսական խորհրդակցութիւններ բերին եւ իրենց ժառանգատիրական իրաւունքներով պարտադրեցին իրենց կամքին անվիճելիութիւնը այնպիսի քայլերու մէջ, որոնց տուրքը յաճախ արիւնով կը վճարէր Թրքահայութիւնը:

Փաստորեն Հայ Յեղափոխութիւնը դարձաւ մարգարան մը, որ մինչեւ այսօր ալ կոպիտ ու ընդվզեցողիչ արտայայտութիւնը մնաց կամքին անոնց, որ սահմանէն անդիէն եկածներ են: Տեսակ մը աւատապետութիւն:

Մյուս կողմէ, հիմնագրութեան օրն իսկ Հայ Յեղափոխութեան զուտ քաղաքական հանգամանքին անգիտութիւնն ու անտեսումը եւ անոր պատուաստուած տնտեսա-ընկերային մանրէն, անխուսափելիօրէն պիտի աճէր ու վարակէր անոր մարմինն ու հոգին, որովհետեւ Ռուսաստանը այեկոծող շարժումներով սնած ու խանդավառուած երիտասարդութեան համար ան բնական միջավայր մը պիտի ըլլար անոր աճման:

Իսկ այդ վարակումը, երբ սկսէր այլանդակել Հայ Յեղափոխութեան դէմքը, անխուսափելի պիտի դառնային պոռթկումները, յանուն Հայ Յեղափոխութեան հայացիութեան՝ ընդդէմ անոր ռուսագոյն ընդօրինակումներուն:

Կ'արժէ ընդհանուր գծերու մէջ միշտ աչքի առջեւ ունենալ այդ պոռթկումներու շղթան, որովհետեւ Հայ Յեղափոխութիւնը դեռ չէ վերջացուցած իր առաքելութիւնը եւ որքան ատեն որ Թրքահայ Դատը (կէս դարի Հայ Յեղափոխութեան ակնադրիւրը) իր արդար լուծումը չէ գտած, իսկ անոր անունով ուղղակի թէ անուղղակի սնունդ առնող կուսակցութիւններ պրոպատկէն անցած չեն, յեղափոխական նոր օղակներ անխուսափելիօրէն պիտի աւելնան պոռթկումներու շղթային վրայ:

ՎԵՐԱԿԱԶՄԵԱԼ ՀՆՁԱԿԵԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Հայ Յեղափոխութեան ինքանտիպութիւնը խաթարող ընդօրինակուած պատուաստումին դէմ բնական առաջին պոռթկումն էր այն շարժումը, որ կոչուեցաւ Վերակազմեալ Հնչակեանութիւն:

Այդ պոռթկումը, իր էութեան մէջ, Հայ Յեղափոխութիւն մըն էր (հարագատ՝ այն նպատակին, որ թրքական լուծէն թրքահայութիւնը ազատագրելն էր) այն յեղափոխութեան դէմ, որ ձախող ընդօրինակութիւն մըն էր յեղափոխութեան՝ հայացիութեան տեսակէտէ:

Այդ շարժումին առիթով ու անոր դէմ տեղի ունեցող արիւնալի, եղբայրասպան դէպքերը, զայն զսպելու համար ձեռք առնուած աններելի միջոցները, պոռթկումը իր նպատակէն շեղեցնելու, անոր շարժառիթը գոհհակացնելու միտքով՝ անձնականութիւններով զայն ներկայացնելու եւ տպաւորելու բոլոր ճիգերը չեն կրնար երբեք ժխտել շարժման յեղափոխական բնոյթը:

Ընդհակառակը, դժբախտաբար, կը հաստատեն, թէ ուսական ընդօրինակութեամբ Հայ Յեղափոխութիւնը թրքահայութեան (որու քաղաքական ազատագրական պայքարին անունն էր միայն յեղափոխութիւնը) բռնազիր պարտադրողները ո՛չ միայն վտանգաւոր պատուաստ մը կը բերէին, այլ նաեւ՝ մեր կեանքէն ներս կը ներմուծէին եղբայրակեր, յեղափոխակեր գէնքերու բոլոր տեսակները:

Մենք պիտի տեսնենք, որ կէս դարի Հայ Յեղափոխութեան ճամբուն վրայ, այդ գէնքերը իրենց կանաչ ժանդով միշտ ալ հրապարակ դրուած են ամէն անգամ, որ պոռթկումներ տեղի ունեցած են, որոնք ուրիշ բան չեն եղած, բայց եթէ յայտարարները Հայ Յեղափոխութեան ներսը խորթ ու վտանգաւոր ընդօրինակութիւններու գոյութեան եւ անոնց հանդուրժելու անկարելիութեան, յանուն մարտիրոս ժողովուրդին:

Ձիթէան Հայ Յեղափոխութեան հարագատութիւնը իր խորքին մէջ ըմբռնող յեղափոխական առաքեալ մը բնական եւ արդար պոռթկումն էր այդ խաթարումներուն: Իսկ ան սպաննուեցաւ իբր «դավաճան»: Նոյնը՝ Մխօ-Շահէններ, հերոսներ, որոնք համալսարաններու մէջ յեղափոխութեան ընդօրինակիչներ չէին, այլ Հայ Յեղափոխական ոգիի մարմնացումներ, եւ արիւնի ձայնով գիտէին, թէ մեր յեղափոխութեան բնոյթը՝ **զուտ քաղաքական** էր, եւ անոր անխաթարօրէն քաղաքական բնոյթին մէջն էր գրաւականը յաջողութեան:

Որովհետեւ, Հայ Յեղափոխութեան հիմնադրութեան առաջին օրէն, յանձին՝ ընդօրինակող հիմնադիրներու, Հայ կեանքեն ներս մուտք գտաւ դիւալին հավատալիք մը: Այն թէ ամենէն արդար պոռթկումն իսկ, յանուն՝ Հայ Յեղափոխութեան հարագատութեան,

ընդգէժ՝ այլասերիչ եւ վտանգաւոր կուսակցական ընդօրինակումներու, դաւաճանութիւն մըն է: Ըմբոստը՝ դաւաճան հայ մըն է: Եւ դաւաճանը սպաննելու համար ոեւէ գէնք դործածելը՝ ներելի: Իսկ սպանութիւնը՝ «հերոսութիւն»:

Ահա թէ ինչո՞ւ «հերոսութիւնը» այնքան աժանցաւ հայ իրականութեան մէջ: Որովհետեւ «դավաճանութիւնը» դարձաւ համատարած: Կուսակցութենէ մը դուրս գտնուած մնացեալ հայութիւնը՝ դաւաճան դարձաւ: Իսկ այդ կուսակցութենէ դուրս եկողը՝ կրկնակի դաւաճան:

Այս հաւատալիքին ուղղակի պտուղն է այն կուսակցադարութիւնը, որ ամենէն աններելի միջոցներով մշակուեցավ կուսակցական հոգիէն ներս եւ հայութեան ներքին կեանքը՝ դարձաւ նոխալ:

Եւ որովհետեւ պայքարը անխուսափելիօրէն պիտի ընթանար գծով մը, որ հայ ինքնատիպ յեղափոխութիւնը սրբագրէր խաթարումները, իսկ ընդօրինակիչները, իբր հիմնագիր-տնօրինողներ՝ իրենց կամքի անվիճելիութիւնը պահպանէին, բնական էր, որ իրարու դէմ կանգնողները ըլլային **ըմբոստներ** (սահմանի այն կողմէն, Յեղափոխութեան հիմք-երկրէն՝ երկրացիներ) եւ հիմնադրօրէն իրաւատէր կամ ժառանգորդներ (սահմանի միւս կողմէն՝ կովկասցիներ), անկարելի էր, որ չխորանար եւ չգռեհկանար թրքահայ-կովկասահայ վէրքը, որու մայրութիւնը՝ կը կրկնեմ, պէտք է փնտուել կովկասցիի գերադասական յաւակնութիւններուն մէջ:

Թրքահայութեան կաշկանդիչ պայմաններուն բերումով, թրքահայաստանի սահմաններէն դուրս, յեղափոխական կազմակերպութիւններու կեանքի կոչուիլը՝ բացասական անդրադարձումներ կրնար չունենալ, եթէ միայն այդ փաստը գնահատուէր ճշգրիտ կերպով եւ ոչ թէ՛ կռուան դարձուէր:

1. Ծրագրային անհարազատ ընդօրինակումներու,
2. Հիմքէ գուրկ գերադասական զգացումներու, եւ իբր հետեւանք ատոր,
3. Հայ Յեղափոխութեան վրայ աւատապետական տիրապետութեան:

Դժբախտաբար, Հնչակեան Կուսակցութիւնը՝ հիմնուած **Երկրէն** դուրս, ուստ յեղափոխութեան ձախող ընդօրինակութեամբ եւ նոյնպէս միջոցներու կոպիտ նմանողութեամբ, շուտով պիտի զրսեւորէր իր

անհարազատութիւնը եւ թրքահայ յեղափոխականը պիտի ստուգէր, որ ինք կրկնակի լուծի մը տակ է:

Զիթչեաններ, որ թրքական լուծը թօթափելու համար իրենց կեանքը սեղանի վրայ դրեր էին, անկարելի էր, որ օր մը չպոռթկային՝ ի տես Հայ Յեղափոխութիւնը իր նպատակին վրիպեցնելու դէմ: Եւ պոռթկացին:

Վերակազմեալ Հնչակեանութիւնը արդար ու բնական պոռթկումներու շղթային առաջին օղակն էր:

Նազարբէգ թերեւս իդէալ յեղափոխական մը նկատուի՝ ռուսագոյն յեղափոխութեան տեսակէտէն: Ան, սակայն, եղաւ միայն ընդօրինակող մը՝ հայագոյն յեղափոխութեան տեսակէտէն:

Իսկ Զիթչեան եղաւ հայացի իդէալ մէկ յեղափոխական: Որովհետեւ, անոր համար Հայ Յեղափոխութիւնը մէկ գոյն ունէր. անխաթար հայկական գոյն:

Ո՛չ Վեր. Հնչակեանութիւնը կը ծներ, ո՛չ Զիթչեաններ կսպաննուէին դաւադրօրէն, եթէ Հնչակեանութեամբ ներկայացուած Յեղափոխութեան գոյնը՝ անխառն հայկական ըլլար:

ՄԻՀՐԱՆԱԿԱՆ ԾԱՐԺՈՒՄԸ

Դաշնակցութիւնը չէր կրնար խուսափիլ բնական պոռթկումներէ: Որովհետեւ, գերծ չէր նաեւ ան նոյն ադամական մեղքէն:

Միհրանական Շարժումը ուղղակի պոռթկումն էր այդ մեղքին դէմ եւ անսուտ վկայութիւնը՝ անոր գոյութեան: Եթե ան կոչուեցավ Միհրանի անունով, պատճառը այն է միայն, որ սովորական է շարժում մը մկրտել առհասարակ ղեկավարին անունով: Եւ այդ սովորութեան ուժ տուաւ շարժումին հակառակորդ կողմը, որ շարժումը անձնակա- նացնելով, պգտիկցնելով, գռեհկացնելով՝ կը հաւատար գայն վարկաբեկելով եւ ղեկավարը սպաննելով դիւրացնել գայն գսպելու գործը:

Փաստն այն է, սակայն, որ Միհրանական Շարժումը իր ծաւալով ու խորքով յար եւ նման, իր էութեամբ՝ ընդօրինակութիւն յեղափոխութեան մը դէմ հարազատօրէն Հայ Յեղափոխութիւն մըն էր, ինչպէս էր՝ Վեր. Հնչակեան Շարժումը:

Այդ պոռթկումը Դաշնակցութենէ ներս քանի մը տարիով ուշանալը արդիւնք չէր Դաշնակցութեան հիմնադրական մեղսագործութեան:

Դաշնակցութիւնը նոյնպէս հիմնուած «Երկրէն» դուրս՝ Թիֆլիսի մէջ, որքան իդէալիստ՝ նոյնքան Հայ Յեղափոխութեան հարազատութեան ճակատագրական դերի մասին կիսագէտ երիտասարդներու ձեռքով, որոնք յեղափոխութիւնը ըմբռնած ռուսական կաղապարով, սնած՝ ռուսագոյն գաղափարախօսութիւններով, խանդավառուած՝ ռուս յեղափոխականներով, անկարելի էր, որ կարենային գերծ ըլլալ իրենց միջավայրի ու դաստիարակութեան տիրապետութենէն:

Ինչո՞ւ չխոստովանիլ, որ անոնք ալ, իրենց խօրքին մէջ (չըսէին անգամ բաց), ներքնապէս կը զգային, սակայն, թէ նոյնիսկ հակայեղափոխական կրնայ համարուիլ այն յեղափոխութիւնը, որ օրուան ռուսական գոյները չի ցոլացնէր: Այսինքն՝ ճիշդ այն ցոլքը, զոր չունենալով միայն Հայ Յեղափոխութիւնը՝ կրնար ըլլալ հարազատ:

Դաշնակցութեան առաջին ծրագրին մէջ իսկ մուտքը այդ խորթ գոյնին, ցոյց կուտայ, թէ անոր խմբագրողներն ալ կամ տհաս էին դեռ ըմբռնելու կամ կը վախնային ընդունելու թէ յեղափոխութիւնը, որու առաքեալներն ըլլալու կոչումը կզգային՝ քաղաքական գերիներու յեղափոխութիւնն էր եւ ո՛չ թէ տնտեսական պրոլետարներու:

Ընդդէմ է, որ Դաշնակցութեան հիմնադիրները եղան բաղդատաբար աւելի զգաստ եւ իրենց ընդօրինակումները ըրին աւելի ճարտար ձեւով. գիտցան օգտուիլ Հնչակեանութեան ցցուն ու ցնցիչ վրիպումներէն: Դէպքերն ալ այնպէս դասաւորուեցան, որ Դաշնակցութեան արտայայտութիւնները Հայ Յեղափոխութեան հարազատ ըլլան եւ ստուերի մէջ մնան ընդօրինակութիւնները:

Միհրանական Շարժման բաղդատաբար ուշ պոռթկումը ուղիղ կը համեմատի այն նրբութեան, որ Դաշնակցութեան հիմնադիրները կրցեր էին ունենալ Նազարբէգի յար եւ նման ընդօրինակումներուն մէջ:

Բայց, որովհետեւ, մանրէն նոյնն է՛ր եւ միշտ հոն, իսկ անոր աճման միջավայրը՝ բեղուն, ան օր մը անխուսափելիօրէն պիտի տեսանելի դառնար իր բոլոր վտանգներով, եւ պիտի բերէր նոյնքան անխուսափելի պոռթկումը անոր դէմ:

Եւ Միհրանականութիւնը պոռթկաց:

Ի՞նչ էր Միհրանականութեան էութիւնը:

- Հայ Յեղափոխութիւնը (ծնունդ թրքահայ ազատագրութեան խոչալին) փրկել ալլասերումէ եւ թոյլ չտալ, որ ան վրիպի իր նպատակէն:

Միհրանական Շարժումը, սակայն, հռչակուեցաւ իբր «դաւաճանութիւն»: Եւ զէնքերը, որ գործածուեցան անոր դեմ կ'ապացուցանեն միայն, թէ Դաշնակցութեան ներսն ալ Հայ Յեղափոխութեան ոգին անճանաչելիօրէն ալլասերումի հասած է: Այսինքն՝ դարձած աւատապետութիւն: Որովհետեւ, Միհրանական Շարժման եւ Միհրանի շուրջ հրապարակ դրուած անսպառ գրականութիւնը չկրցաւ, պիտի չկրնար այդ շարժման հարազատօրէն յեղափոխական էութիւնը ժխտել:

Բայց անոր էութիւնը չէր զայն զսպելու համար զէնքերու մէջ խտրի չճանչցողներու մտահոգութիւնը: Այլ՝ շարժման անխուսափելի հետեւանքները: Որովհետեւ, Միհրանական Շարժումը յեղափոխական էր ոչ միայն իր էութեամբ (որու մասին լուռ կը մնային), այլ նաեւ՝ իր հետեւանքներով: Միհրանական Շարժման յաջողութիւնը պիտի նշանակէր վախճանը աւատապետական դրութեան, որ իր ուժը առած հիմնադրութեան միջավայրէն, անխախտելի նուիրականութեան մը կերպարանքը կը ցուցադրէր:

Դժբախտաբար, այս անկիւնէն դիտուեցաւ Միհրանական Շարժումը եւ աններելի ամէն միջոց գործ դրուեցաւ այդ անկիւնէն ցուցադրել զայն: Եւ որովհետեւ ամէն բանէ վեր կուսակցութիւնը արդէն իսկ իր գենիթին հասցուած էր, դիւրացաւ զայն «դաւաճանութեան» դիմագծով պարտկելու գործը:

Զարմանալի չէ, որ մինչեւ այսօր ալ այդ դէմքով ներկայացնողներ կան այդ իսկապէս հայացի յեղափոխութիւնը: Անկէ ի վեր երեսունը հինգ տարին մասնաւոր հոգ տարուած է, որ այդ չհայ հոգեբանութիւնը միշտ քիչ մը աւելի խորանայ:

Միհրանի անձին շուրջ մասնաւորապէս ստեղծուած ոճրաշունչ մթնոլորտին բնական ու անխուսափելի հետեւանքը պիտի ըլլար ոստիկանութեան միջամտութիւնը: Եւ ոստիկանութեան ոեւէ քայլը Միհրանի անունին կապակցութեամբ փնտռուած գիւտ՝ զայն «դաւաճան» կնքելու գործը դիւրացնելու: Եւ զայն սպաննելու արարքը արդարացնելու: Ոստիկանութեան անունը բաւական էր, որ մինչդեռ Միհրան բանտերու խուցերուն մէջ արգելափակուեր, դիւրութեամբ նման իրողութիւնները կարելի ըլլար ներկայացնել՝ իբր փաստ ոստիկանութեան ձեռքը Միհրանի գործակալութեան:

Կը բաւէ միայն աչքի առաջ ունենալ, թէ Միհրանականութեան դէմ ընդհանրապէս, իսկ Միհրանի անձին դեմ կռիւմները տեղի կ'ունենային այնպիսի ձեւերով ու անձերով, որոնք ոստիկանութեան համար բաց էջեր էին, որպէսզի անոնց ծանօթանալու համար Միհրանի գործակալութեան պէտք չմնար:

Ճարահատութեան մղուած Միհրան երբեւիցէ սայթաքեցա՞ւ իրեն տրուած «դաւաճան» մակդիրը արդարանալու տեսակետէ:

Այս հարցումին վաւերական եւ համոզիչ պատասխան չի տար այդ շարժման առիթով ծովածաւալ գրականութիւնն ալ:

Միհրան, որու հայ յեղափոխական ոգին ճառերով չէր, որ սպացուցած էր, այլ յեղափոխական ռազմադաշտերու վրայ, չէր կրնար դաւաճան մը ըլլալ: Եւ պատմութեան այս վճիռը պիտի չկրնայ փոխել անոր նոյն իսկ իբր «դաւաճան» սպաննուած ըլլալու փաստը:

Շատեր սպաննուած են նման ձեւով, նոյն անունով, որոնք ոստիկանի մը երես անգամ տեսած չեն: Եւ երբ գիտենք, թէ այդ օրերուն եւ այսօր ալ ինչպէս ոստիկանութիւններ կրնան յայտնուիլ մեր կեանքին մէջ, մեծապէս կասկածելի կը դառնան Միհրանին վերագրուած մատնչականութիւններու պատմութիւնները:

Եւ այսպէս Միհրան սպաննուեցաւ վերջապէս:

Միհրանի սպաննութեամբ կարծուեցաւ սպաննած ըլլալ ոգին, որ Միհրանականութիւնը պոռթկացուցեր էր: Ապագան, սակայն, պիտի ցոյց տար, թէ սպաննուած էր միայն Միհրանի մարմինը, իսկ Հայ Յեղափոխութեան հարազատ ոգին՝ պիտի պոռթկար պարբերաբար:

Միհրան Դաշնակցութեան ներսը արժանի յաջորդն էր Ջիթհեանի: Երկուքն ալ Հայ Յեղափոխութեան հարազատ ծնունդներ եւ առաքեալներ:

ԱՆՋԱՏԱԿԱՆ ԸԱՐԺՈՒՄԸ

Միհրանական Շարժման զուգընթաց՝ Անջատական Շարժումը նոյնքան անխուսափելի էր Դաշնակցութեան ներսը: Ան ձեւ առնելու եւ տեսանելի դառնալու աստիճանին հասած աճման փաստն էր այն մանրէին, որ հիմնադրութեան առաջին օրն իսկ բոյն դրած էր եւ երեւան պիտի գար օր մը՝ միջավայրին ու ազդեցութիւններուն հրամայականով:

Անջատական Շարժումը, Կովկասի եւ Ռուսաստանի դարոցներու մէջ ռուսական յեղափոխական սնունդով յագեցած երիտասարդներու

պողթկումն էր Դաշնակցութեան ներսը, նոյն այն կէս-Տայ կէս-ուռս յեղափոխութեան դէմ (ի նպաստ ոռսականութեան), ինչ որ էր Միհրանականութիւնը (ի նպաստ Հայկականութեան):

Դիրքով երկու շարժումները, ըստ երեւոյթին, իսկական թշնամիներն էին իրարու: Բայց անոնք երկուքն ալ անկեղծ էին իրենց յեղափոխական հասկացողութիւններուն հանդէպ: Իսկ, ըստ էութեան, դաշնակիցներ էին եւ զիրար կը վաւերացնէին:

Ի՞նչ էր Անջատական Շարժման էութիւնը:

Անոնք, այն հարիւրաւոր երիտասարդները, որոնք Դաշնակցութեան Կովկասեան դպրոցին մէջ իսկ աւելի շատ առիթ ունեցած էին Յարիզմի դէմ այլեմիող ոռսական յեղափոխութեան նշանախօսներով խանդավառուիլ եւ իրենց միջավայրը, առօրեայ կեանքը, յեղափոխական արտայայտութիւնները աւելի հասկանալի ու ավելի գրաւիչ էին իրենց մտքին ու սրտին, քան այն յեղափոխութեան էութիւնը, որ թրքական լուծը թոթափելու նպատակին կը ձգտէր, այլեւս անտանելի կը գտնէին Դաշնակցութեան երկերես յեղափոխութիւնը: Աւելին: Անոնք կեղծիք մը կը տեսնէին:

Եւ շատ անկեղծ ու համարձակ ձեւով կը դնէին հարցը:

Դաշնակցութեան ընկերվարականութիւնը զեղծանումն է այն ուղղափառ ընկերվարութեան, զոր իրենք կ'ըմբռնէին, եւ, որ իրենց ուսուցումն էր: Եւ իրենք կը պահանջէին, որ ընկերվարութիւնը գտնէր իր անխաթար գոյնը նաեւ Դաշնակցութեան մէջ:

Անոնք դէմ չէին թրքահայութեան ազատագրական յեղափոխութեան: Բայց չէին հաւատար, որ նոյն յեղափոխութիւնը իրական գէնքն էր ցարիզմին եւ Սուլթանիզմին դէմ՝ միաժամանակ իր նպատակին ծառայելու: Եւ այս երիտասարդները աւելի ճիշտ կ'ըմբռնէին հարցը, քան՝ իրենց ուսուցիչները:

Անոնց պահանջն էր, որ Դաշնակցութիւնը դառնար ուղղափառ ընկերվարական: Իսկ թրքահայ ազատագրական յեղափոխութեան հոգը ձգէր թրքահայութեան ուսին, իրենց թողով միայն անոր օժանդակողի դերը:

Էսպէս նոյնը, ինչ որ կը պահանջէր Միհրանականութիւնը:

Տարբեր անկիւններէ անոնց պայքարին էութիւնը կը կազմէր, ուրեմն, Դաշնակցութեան բիւրեղացումը ըստ իրենց դաղափարաբանութեան: Այս տեսակէտէն անոնք փաստօրէն կը միանային այն ճակատին դէմ, որ կէսուակէս, երկդէմ յեղափոխութիւնը կ'ուզէին պարտադրել:

Բնական էր, որ անոնցմէ իւրաքանչիւրն ալ ձգտէր, որպէսզի արդէն իսկ գոյութիւն ունեցող եւ ուռճացած կազմակերպութիւնը ծառայէր ի նպաստ իր տեսակէտի յեղափոխութեան: Այս կէտին մէջ է, որ անոնք կը դառնային իրարու թշնամիներ:

«Կովկասյան Նախագիծը» պիտի գար հռչակել պայքարին հաղթանակը Միհրանականութեան վրայ, որու էջը պիտի փակուէր արիւնով: Միեւնոյն ատեն նահանջը՝ Անջատողականներու դէմ, որոնք հեռանալով Դաշնակցութիւնից, պիտի սկսէին ուղղափառ ընկերվարութիւնը եղծանողներու դէմ կատաղի պայքար մղել տարիներով: Անոնք ատեն մը յետոյ վերջ տուին իրենց անջատ գոյութեան եւ գացին ձուլուեցան ռուսական յեղափոխական շարժումներու մէջ: Անոնցմէ ոմանք աչքառու դէմքեր դարձան բոլշեւիկեան շարժման մէջ:

Հատկանշական փաստն այն է, որ Անջատական Շարժումը չներկուեցաւ Հայ արիւնով, երբ տասնեակներով թրքահայ յեղափոխականներու արիւնը ներկեց Կովկասի մայթերը իբր «դաւաճաններու», որոնք Միհրանական շարժման հետ կապուած էին:

ԱՆԳՐԱՆԻԿԵԱՆ ԾԱՐԺՈՒՄԸ

Միհրանի մարմինը սպանել կարելի էր: Բայց Միհրանով արտայայտուած յեղափոխական ոգին՝ երբեք:

Անդրանիկի պոռթկումը այդ ոգիին մէկ արտայայտութիւնն էր:

Ո՞վ չի ճանչնար Անդրանիկն ու Անդրանիկութիւնը:

Եթէ օր մը թրքահայ ազատագրական յեղափոխութեան խորհրդանշանը նկարուէր, իբր կատարելակերպ պէտք է առնուէր Անդրանիկի դէմքը:

Անդրանիկով արտայայտուած շարժումը ավելի հին է ու խոր, քան որ երեւան եկաւ Դաշնակցութիւնը ձգել հեռանալով եւ բաց պայքարներով:

Անոր ելոյթը կը դրսեւորուէր թրքական Սահմանադրութեան թուականին: Ան մերժեց ոտք դնել թրքական հողի վրայ, երբ Դաշնակցութիւնը լեռներէն թուրքիոյ քաղաքներու փողոցներն էր իջած: Ասիկա պերճախօս վկայութիւնն է, թէ Անդրանիկ ամենէն անաղարտ մարմնացումն էր Հայ Յեղափոխութեան: Եւ ան մնաց մինակը, որ թուրքիայէն ներս ոտք չդրաւ առանց կռիւի:

Պալքանեան պատերազմի ընթացքին, երբ Դաշնակցութեան ղեկավարութիւնը հայ-թուրք եղբայրութեան ախոյեան կը

ներկայանար, կամաւորական գունդի մը գլուխն անցած՝ թուրքին դէմ անոր ռազմադաշտ նետուիլը, միաժամանակ բաց ապստամբութիւն մըն էր Դաշնակցութեան մէջ այլեւս նուիրականացած ժառանգատիրապետութեան դէմ:

Անդրանիկ իր մէկ ձեռքի հինգ մատներուն պէս կը ճանչնար անոնք, որոնք Հայ Յեղափոխութեան ընդօրինակութեան բնոյթ տուէր են: Ատկէ՝ այն շեշտուած արհամարհանքը այնպիսիներու հանդէպ, որոնց տեղը Դաշնակցութիւնը չէր:

Այդ տարրը, իր կարգին, չէր կրնար հաշտ աչքով դիտել Անդրանիկը: Անոնք գիտէին թէ, օր մը չէ օր մը, Անդրանիկի դէմքով կրնար վերյառնել Միհրանը: Եւ անխուսափելին կատարուեցաւ:

Անդրանիկ հասկէս ոչինչ կ'ըսեր՝ բացի կրկնելէ այն, որ Միհրանը պոռթկացուցած էր: Իսկ եթէ Անդրանիկի պոռթկումը հասաւ մինչեւ իսկ Երեւանի վրայ քալելու արտայայտության, պատճառը այն էր, որ Դաշնակցութեան դիմագիծը ոչ միայն անճանաչելի դարձած էր ընդօրինակիչ յեղափոխականներով, այլ Դաշնակցութեան ուրացումը յայտարարուած էր:

Անդրանիկի Շարժման դժբախտութիւնը եղաւ այն, որ անոր շարժումը սկսաւ այնպիսի օրերու, երբ ամբողջ Թրքահայութեան բնաջնջումի պատկերը մէկ կողմէ, Հայաստանի Հանրապետութեան անակնկալը՝ միւս կողմէ, արտաքին աշխարհէն յորդող յուսադրութիւնները՝ երրորդ կողմէ, չորրորդական գծի վրայ պահեցին շարժում մը, որ որքան ալ բնական ու արդար, կապուած նոյն իսկ Անդրանիկի անունին հետ, վերջին հաշուով կուսակցական հարցի մը կերպարանք կ'ենթադրուէր:

Ատկէ քանի մը տարի յետոյ՝ այդ շարժումը վստահաբար Դաշնակցութեան համար կրնար ըլլալ պրոպատիկէ մը:

Անդրանիկ նուազ «դաւաճան» չէր, քան Միհրան: Երեւանի վրայ քալելու անոր ելոյթը մինակը բաւական պիտի ըլլար, որ ան չքաւեր իր մեղքը, եթէ հազար գլուխ ունենար եւ հազարն ալ՝ իյնար:

Եւ եթէ հայութեան խնայուեցաւ տեսնել Անդրանիկի դիակը նոյն պայմաններու տակ, ինչ որ պատահեցաւ Միհրանին, չարաչար կը սխալին անոնք, որ պիտի կարծեն, թե չկային կամ քիչ էին ժառանգատիրական աւատապետները, որ անոր մասին ալ ոճրամտութիւններ որոճային:

Անդրանիկ խնայուեցաւ, որովհետեւ.

Ա. Ան երբ դրօշակ կը պարզեր, արդէն իսկ ազգային հերոսն էր ամբողջ հայութեան եւ կարելի չէր Միհրանի ձեւով փակել անոր հաշիվը:

Բ. Ան բոլոր ուղեղներն ու ձեռքերը իրենց ծալքերուն ու մարզանքին մէջ կատարելապէս ճանչնալով գիտեր պաշտպանուիլ աւելի յաջող կերպով:

Այլապէս ճիւղաճեղձները, որ փորձուեցան, կրնային սեւագոյն էջ մը եւս աւելցնել հայ պատմութեան մէջ:

Անոնցմէ երկուքը շատերուն գիտցածն է:

Գէորգ Չաւուշի արիւնը մարտող¹² եւ Անդրանիկի հարուածէն վրիպող դուռիները միշտ ալ հսկեցին վայրկեանին, որպէսզի Գէորգ Չաւուշի ձեւով առիթը բերեր իրենց եւ իրենք թէ՛ կարենային առկա հաշիւ մը մաքրել, թէ՛ մարսել նաեւ Անդրանիկը:

Եւ եթէ անոնք վրիպեցան այդ ճամբուն վրայ, գինաթափ չեղան, սակայն, բարոյական ոճրագործութեան մէջ:

Սեպուհի յուշագրութիւնը, Վարանդեանի Սեբաստացի Մուրատին նուիրուած հատորը,¹³ որոնք ապսպրանքով գրուած հատորներ են, բաւական պիտի ըլլան բանալու ուղեղներու եւ սիրտներու ծալքերը:

Մինչեւ այսօր ալ Անդրանիկի շուրջ դրուագներու յուշագիրները ուրիշ բան չունին պատմելիք անոր մասին, բայց եթէ անոր նշանաւոր խմանութիւնը: Չըլլայ թէ հանկարծ մոռցուի: Պարզ է: Որպէսզի, միշտ թարմացուի այն տպաւորութիւնը, թէ Անդրանիկեան Շարժումը յավիտենական գինովը մը գինովութեան նոպային արտայայտութիւնը կրնար ըլլալ: Հետեւաբար, անոր ամբաստանութիւնները՝ գինովի ցափուտութենք, առ նուազն:

Այսպէսով, նաեւ այն շղթան, որ Անդրանիկով պիտի չվերջանար, ցոյց տրուի դաւաճաններու, գինովներու եւ այլն օղակներու շարք մը:

Ինչ ալ ըլլար, սակայն, Անդրանիկ անհատին ճակատագիրը, կեանքը պիտի գար հաստատել, թե անով ներկայացուած ոգին պիտի չմեռներ, այլ պիտի պոռթկար կրկին:

ԱԶԱՏԱՄԱՐՏԵԱՆ ԸԱՐԺՈՒՄ

Քանի մը տարի միայն: Եւ ահա 1928ին ուրիշ շարժում մը, հարազատ շարունակութիւնը Անդրանիկեան Շարժման, որ ուզեցին Շահանական անուանակոչել, միշտ միեւնոյն մեթոտով զայն անհատականացնելու եւ անհատի

մը հաշիվը փակելով՝ կարծել գուհակացնել նաեւ շարժման էութիւնը:

Այս շարժումն ալ սկիզբ չէր առնէր 1928ին:

Այդ թուականը անոր դրսեւորման թուականն է միայն:

Կ'արժէ քանի մը խօսք ըսել թիւրիմացութեան մը մասին, որ մեծապէս վնասած է իրողութիւնները ճշգրտօրէն ըմբռնելու եւ օգնած միտքերը մոլորեցնելու:

Առհասարակ, երեւոյթի մը մասին դատումները կ'ըլլան այնպէս, իբր թէ ան գոյութիւն առնէր յանկարծական, տեսանելի դարձած օրէն: Անոր լինելիութեան ընթացքը անտեսելու սխալին հետեւանքն է, որ շատ յաճախ դատումները կը սխալին: Թոքախտավորի մը բերնէն տեսանելի արիւն գալու օրը չէ անոր վարակման սկզբնաւորութիւնը:

Ազատամարտեան Շարժման ալ, որ երեւելի կը դառնար Փարիզի մէջ «Ազատամարտ»ի¹⁴ հրատարակութեամբ, անոր չդրսեւորուելը այլեւս անկարելի ըլլալու թուականն է միայն 1928ը:

Ան կը սաղմնաւորէր Երեւանի մէջ, 1919ին, Դաշնակցութեան Գրդ Ընդհանուր ժողովի ընթացքին, ուր միամիտ, մաքուր հոգիներու մէջ շատ տաճարներ պիտի քանդուէին եւ արձաններ փչրուէին:

Այդ տաճարները նոյն այն յեղափոխական սրբութիւն սրբոցներն էին, որոնք աւելի կանուխ քանդուած էին Միհրանի ու Անդրանիկի հոգիներուն մէջ: Այն միակ պատճառով, որ անոնք պատեհութիւն ունեցեր էին աւելի շուտ ճանչնալու սուտ կուռքերը:

Աւելի քան ութ տարի, այդ տաճարին սրբութիւնը վերականգնելու համար ի՛նչ քրտինք ու արցունք չէ թափուած ... Մինչեւ որ ամեն յոյս սպառած՝ միակ լաստը մնացած ըլլար պոռթկումը:

«Ազատամարտ»եաններու աչքին առջեւ ո՛չ միայն Հայ Յեղափոխութիւնը ահաւորօրէն կ'այլանդակուէր, այլ ան կը դառնար դաւ մը Հայ Յեղափոխութեան դէմ:

Ո՛չ միայն Դաշնակցութիւնը՝ յանձին ղեկավարութեան, ուրացեր էր Դաշնակցութիւնը, այլ իր ժառանգատիրական աւատապետութեան կոպիտ արտայայտութեամբ, իրաւունք էր համարած թուրքին հետ դաշնակցել՝ դաւելու համար Հայ Յեղափոխութեան:

Չպոռթկալը՝ կը դառնար անկարելի:

Զայն զսպելը, զէնքերու մէջ առանց խտիր ճանաչելու, այս անգամ պիտի պարզուէր անդիմակ ինքնապաշտպանութեան հարց՝

անոնց համար, որոնք այս անգամ իրենց աւատապետութիւնը աւելի վտանգուած կը գտնէին:

Մէկ նմոյշ միայն, գաղափար տալու համար թէ ի՛նչ զէնքերու դիմուեցաւ այս շարժումն ալ խեղդելու համար:

«Շահանը «Ազատամարտ»ը կը հրատարակէ Մուսթաֆա Քեմալէն տրուած դրամներով, որպէսզի քանդէ Դաշնակցութիւնը...»:

Հեքիաթ չէ պատմուածը, այլ ոճրամտութեան աներեւակայելիին իսկ ընդունակ ըլլալու ուղեղներու վկայութիւն:

Տարակուսողներ կրնան դիմել «Ազատամարտ»ի թիւերուն, ուր խմբագրականներով ցույց կը տրուի ազբյուրը, (Ռուբէն Տէր Մինասեան) եւ թէ ինչպէ՞ս եւ ինչո՞ւ այդ գոեհկութեան շրջաբերութիւնը հասած է մինչեւ Փարիզի Քաֆէները:

Իսկ թէ ինչե՛ր կրնային ըսուիլ ու ծրագրուիլ մութ անկիւններու մէջ, պէտք չունի որ ներսէն իսկ օրը օրին հաղորդուէր ինձ, որպէսզի գիտնայի: Վերոյիշեալ բառերը բավական են ոեւե մէկին համար, որ քիչ թէ շատ կը ճանչնայ մարդերն ու անոնց մեթոտները:

Ի՛նչ ալ ըսուած ըլլայ նաեւ այս շարժման մասին, Շահանով արտայայտուած այս պոռթկումը անխուսափելիին էր, որ ծնունդ տուած էր Միհրանին, Անդրանիկին եւ 1928ին ալ՝ Շահանին: Եւ երբեք չէր անհատի մը «անգսպութեան», «անհաւասարակչուութեան» արտայայտութիւնը, այլ այն ոգիին, որ կ'ուզեր Հայ Յեղափոխութիւնը իր կոչումին մէջ եւ իր վզին դրուած կոպիտ անուրը խորտակուած տեսնել:

Այսպէս պիտի արձանագրէ Հայ Յեղափոխութեան վաղուան անաչառ պատմագիրը:

ՄԱՐՏԿՈՑԱԿԱՆ ԸԱՐԺՈՒՄԸ

Պիտի չանցնէր հինգ տարի եւ անխուսափելիօրէն պիտի տեղի ունենար նոր պոռթկում: Այս անգամ՝ «Մարտկոցական» անունով:

«Մարտկոց»ով Յրանսայի Կեդր. Կոմիտէն, իր ետեւ ունենալով Դաշնակցութեան այդ շրջանին 75 տոկոսը, իր հետ կապած բոլոր այն տարրերը (Լոս Անճէլըսէն մինչեւ Պալքանները եւ Սուրիա), որոնք պզտիկ՝ բայց էութեամբ նոյն պոռթկումներն ունեցած էին, նոր բան չէր ըսեր, բայց եթե կրկնել այն, ինչ որ իրենցմէ առաջ ըսուած էր:

Նօթեհօր իսկ բառերով՝ «Հոգիներու Շարժ»,¹⁵ որ կը ձգտէր մաքրել Հայ Յեղափոխութեան տաճարը, որպէսզի ան կարենար ծառայել իր նպատակին:

Այդ շարժման մասին խոսելու ատեն, ճշտումի պարտք մըն է քանի մը խօսք ըսել Լոս Անճէլըսի այն խումբի մասին, որ արդէն իսկ հրապարակային յայտարարութեամբ ձգած ու հեռացած էր կուսակցութիւնից:

Այն կարծիքը գոյութիւն ունեցած է, թէ «Մարտկոցական» Շարժման մէջ ներքնապէս գաղտնի կապ ունեցած եմ ես: Այդ կարծիքը բացարձակապէս անճիշդ է: Որովհետեւ, նման շարժման մը անխուսափելիութեան մասին մազաչափ տարակոյս չունենալով մէկտեղ, «Մարտկոցական» Շարժման մասին ես տեղեակ եղայ միայն «Մարտկոց»ը¹⁶ հրապարակ ելնելէ յետոյ:

Ազատամարտեան Շարժումով իմ փորձառութիւնները իրենց վերջնական ձեւը ստանալէ յետոյ, երբ հիմնապէս իմ կապը կը խզէի Դաշնակցութեան հետ՝ յանձին իր աւատապետ ղեկավարներուն, անոր թրքասիրական մեղքը ոեւէ ձեւով չբաժնելու համար, մինչեւ «Մարտկոց»ի հրապարակ գալը վճռած էի կապ չունենալ ոեւէ դաշնակցականի հետ, կուսակցական տեսակէտէ: Այդ իսկ պատճառով նոյնիսկ կապ չէի ստեղծեր Լոս Անճէլըսի խումբին հետ, որ դեռ «բողոքող դաշնակցական»ի հանգամանք կը պահէր:

«Մարտկոց»ի հրապարակ գալէն յետոյ էր եւ ինձ համար տարակոյսէ դուրս ըլլալով այդ շարժման անկամրջելիութիւնը, որ ես իմ համակրութիւնը յայտնեցի շարժման հանդէպ: Եւ այդ ըրի հրապարակով, առանց մուրթ ճամբարներու:

Յետոյ միայն ինձ ծանօթ եղաւ, որ Լոս Անճէլըսի խումբը ունեցեր է իր կարեւոր դերը այդ շարժման ընթացքին վրայ:

Նման շարժումները գուեհկացնելու եւ վարկաբեկելու մէջ այլեւս վկայուած Դաշնակցութեան աւատապետականութեան ժառանգորդները, կրցան նաեւ զէնքերու մէջ առանց խտրի դնելու, Միհրանականութեան օրերու արիւնահեղութեամբ խեղդել նաեւ այդ շարժումը:

Դժբախտաբար, պէտք է խոստովանիլ, շարժման ղեկավարներէն ոմանք ալ չկրնալով մնալ իրենց կոչման բարձրութեան վրայ՝ դիւրացուցին գործը անոնց, որոնց համար հայ կեանքէն ներս ոեւէ սրբութիւն չատոնց դադրեր էր գոյութիւն ունենալէ:

Այդ շարժումը արիւններու մէջ խեղդելու ճամբուն վրայ էր, որ ինկաւ նաեւ Դուրեան Արքեպիսկոպոսը¹, պարզապէս այդ շարժման գուգարիպելով «դրօշակի» խնդիր մը, որ բռնազբոսիկ կերպով օրուան հարց դարձուեցաւ:¹⁷

Այո՛, փակուեցաւ նաեւ «Մարտկոցական» Շարժման էջը: Բայց այդ էջը չէ եւ պիտի չըլլայ հատորին վերջին էջը:

«Մարտկոցական» Շարժումը անխուսափելի էր, կոչուած դերի մը: Եւ ան, կատարելէ յետոյ իր դերը, աւելցաւ իբր մէկ օղակ այն շղթային վրայ, որ Հայ Յեղափոխութեան ծնունդն ու հարազատութիւնը կը խորհրդանշէ:

ԱՐԵՒՄՏԱՀԱՅ ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՈՒԽՏԸ

Ա. Ա. Ուխտը այն չափով միայն կարելի է Դաշնակցութեան մէջ անխուսափելի պոռթկումներու շարքին դասել, որ չափով որ ան կազմուեցաւ պարբերաբար տեղի ունեցող պոռթկումներու բեկորներէն:

Ա. Ա. Ուխտով Թրքահայ Ազատագրական Յեղափոխութիւնը կը գտնէր իր հարազատ անունը: Այդ էր պատճառը, որ անոր ծրագիրը երկու բառի մէջ խտացած է.- **ԹՐՔԱՀԱՅ ԴԱՏ**:

Այդ երկու բառին հատուկութիւնը շատ լաւ կ'ըմբռնէին անոնք, որոնց դաւադրութիւնը այդ դատին դէմ այլեւս հրապարակի վրայ էր:

Բնական էր, որ անոնք ձեռնածալ չնստէին եւ հին բոլոր գէնքերը հրապարակ հանէին: Որովհետեւ այդ երկու բառերը ո՛չ միայն երեւան կը հանէին ընդօրինակուած ծրագիրներու կեղծիքները, այլ մանավանդ՝ դիմակաթափ կ'ընէին Թրքահայ դատի կեղծ պաշտպանները:

Դժբախտաբար, սակայն, այս անգամ ալ արտաքին աշխարհի վերիվայրումները եւ պատերազմի պայթիւնը թոյլ չտուին, որ Ա. Ա. Ուխտը ո՛չ միայն չկրնայ հասակ նետել, այլ այն տպաւորութիւնը տիրէ, թե ան մեռած է:

Եթե նոյնիսկ մեռնի ան, անխուսափելին է, որ նոր անունով ուրիշ մէկ Ուխտ պիտի կեանքի կոչուի, հին բեկորներէ, թէ նոր պոռթկումներէ, քանի կայ Թրքահայ Դատը:

---

¹ Երբ օր մը լոյս կը տեսնէ յուշերս, թէ «Ինչո՞ւ եւ ի՞նչպէս սպանուեցաւ Դուրեան Արքեպիսկոպոսը», այն ատեն միայն կը գիտցուիմ շատ բաներ, որոնք դեռ մութի մէջ կը մնան: Շահան:

* * *

Ընդօրինակուած Հայ Յեղափոխութենէ ներս Հայ Յեղափոխական պոռթկումներու այս ամփոփ պատկերացումին իբր փակման խօսք կ'արժէ խորհրդածութեան համար աչքի առջեւ դնել հետեւեալ պերճախօս պատկերը:

Միհրան - «դաւաճան», «մատնիչ», «շանտաժիստ»:

Անդրանիկ - «գինով», «տգէտ», «փառասէր»:

Շահան - «անհաւասարակչիւ», «խենդ», «դրամաշորթ»:

«Մարտկոցականներ» - «բուշեւիկներու գործակալ», «անբարոյական»:

Ա. Ա. Ուխտականներ - ...

Իսկ այս բոլորը՝ իբր թարգման հազար բերաններով պոռացած են մէկ բան: Նոյն բանը: Անոնցմէ ամէն մէկին կեանքը բաց գիրք մը եղած է եւ վկայուած, թէ ո՛չ մեկը նուազ սիրած է եղեր այն կուսակցութիւնը. յանուն որու հարազատութեան պոռթկացած է:

Կարելի չէ՞ հարցնել, թէ անոնց մէջէն ո՞չ մէկին ո՛չ մէկ ամբաստանութիւնը արդար եղած է:

Որովհետեւ մէկն իսկ բաւական պիտի ըլլար, որ ամբաստանեալները դադրէին խորհրդանշաններ մնալէ այն յեղափոխութեան, որու անէծքը եղան ու կը մնան:

Շահան [Նաթալի]

«Ամրոց», Բացառիկ թիւ 1, Lou Ամճէլրս, Օգոստոս 1,
1942, էջ 30-34, 55-64:

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՏԵՍՈՒԹԵԱՆ ՆԵՐԱԾՈՒԹԻՒՆ. ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ԿՆՃԻՌԸ

Քաղաքական տեսութիւն տալ կը նշանակէ ո՛չ թէ օրւայ դէպքերը արձանագրել կամ առօրեայի սահմաններուն մէջ անոնց մասին խորհրդածութիւններ ընել, այլ պատմական կեանքի ընդհանուր շարժի, անոր զարգացման ընդհանուր առաջընթացի կապակցութեամբ՝ պատճառագիտօրէն վերծանել եղելոյթներու իմաստը ~ անոնց շարժառիթները, արտայայտութեան ձեւերը, նպատակադրութիւնը:

Քաղաքականութեան առարկան կամ քաղաքական դէպքը կը դիմադծւի անով, որ ան պատմութիւն դառնալու ընդունակութիւն ունի: Քաղաքականութիւնը «պատմական» ներկայի մէկ մասն է: Քաղաքականութեան նպատակը «պատմական» ապագայի մէջ է: Պատմութեան առջեւէն կը քալէ քաղաքականութիւնը եւ անոր նիւթեր կը մատակարարէ: Անոր մեկնակէտը ներկան է եւ նպատակակէտը՝ ապագան: Ան՝ իրերու «այժմեան» վիճակի ըմբռնում է եւ «գալիք»-ի կռահում: Անոր խնդիրը պատմութիւն ստեղծող հաւաքական ոյժի մը «այսօր»ն է եւ «վաղը»: Որով՝ անոր արդիւնքները պատմութեան համար բախտորոշ ըլլալու աստիճան չափանշական են:

Պատմութիւնը կը ստեղծւի երկու գործօններու շնորհիւ ~ ենթակայական ոգի եւ առարկայական ոգի (առարկայական ոգի է, օրինակ, մշակոյթը, քաղաքակրթութիւնը):

Առարկայական ոգիի ստեղծիչը ոչ այլ ոք է, քան ես-ը՝ ենթական: Որով՝ պատմութիւնը ոգիի բացարձակ յայտնութիւնն է: Քանի որ քաղաքական ամեն դէպք ընդունակ է պատմութիւն դառնալ, ուրեմն, ինքը՝ քաղաքականութիւնն ալ ոգիի արտայայտութիւնն է, նոյնիսկ խտացեալ ոգի:

Քաղաքականութիւնը կազմակերպեալ ոյժի մը իրերուն կենսաբանօրէն նպատակայարմար վիճակ մը պարտադրելու եւ դանոնք օգտագործելու ճիգն է:

Այդ ոյժի էութիւնը ըստ աշխարհաքաղաքագիտութեան (Geopolitik) հիմնադիր Rudolf Kjellen-ի, ունի հինգ կողմեր ~ պետութիւն, ժողովուրդ, տնտեսութիւն, ընկերութիւն, վարչութիւն:

Ըստ Kjellen-ի ասոնք քաղաքական ոյժի առարկայական գործոններն են, բայց իրականին մէջ ասոնք զուտի առարկայական չեն, այլ ոգիի «առարկայացումներ»:

Kjellen-ը կուտայ նաեւ քաղաքական ոյժի զուտ ենթակայական գործոնները-ուեալ ազգի ըմբռնումը իր իսկ եւ արտաքին աշխարհի մասին, անոր զգացումային ոյժերու չափը եւ կարողականութիւնը, գործիչներու ընդունակութիւնը՝ յարաբերութիւնները դատելու եւ նպաստաւոր պայմանները օգտագործելու:

Ըստ այսմ՝ քաղաքականութիւնը օրւայ սովորական շահակրատութիւն չէ, ինչպէս կենթադրեն Հայերը, յոյները, վրացիները, նաեւ հրեաները, երէկւայ իտալացիները եւ առհասարակ բոլոր այն ժողովուրդները, որոնք նւազ քաղաքական իմաստութիւն եւ ոյժ ունին: Քաղաքականութիւնը գիտութիւն մըն է, որու կնճիռներու իմաստը հասկանալու համար նախ պէտք է ունենալ որոշ աշխարհայեցողութիւն, որ կը նախատեսէ լայն զարգացում եւ ըմբռնում՝ կեանքի եւ աշխարհի մասին: Քաղաքական որեւէ ելոյթ պէտք է հիմնւած ըլլայ կամ համապատասխանէ պատմութեան, յատկապէս պատմափիլիսոփայութեան, հոգեբանութեան, մարդա-ցեղաբանութեան, տնտեսագիտութեան, ընկերաբանութեան, ռազմագիտութեան, դիւանագիտութեան, եւեն. տւեալներուն, սկզբունքներուն եւ օրէնքներուն:

Քաղաքականութիւն վարել կը նշանակէ Հաշի առնել կեանքի օրգանական զարգացման կապւած բոլոր գիտութիւնները եւ ասոնց սահմաններուն մէջ ըմբռնած իրականութեանց տւեալները: Քաղաքականութիւն հասկնալ կը նշանակէ ընդհանուր ծանօթութիւն ունենալ այս գիտութեանց եւ իրականութեանց մասին:

Կայ նաեւ ուրիշ պարագայ մը-ո՛չ միայն քաղաքականութիւն վարելը, այլեւ հասկնալը կապւած են քաղաքական ոյժզգացութեան որոշ աստիճանի մը:

Եթէ Հայերս այնքան ողբերգական պայմաններու մէջ մեր քաղաքական «առեւտուրներէն» խաբւած դուրս եկանք, ատոր պատճառները միայն Արեւելքի իրական պայմանները չէին, այլեւ Եւրոպայի մասին մեր թերի, մակերեսային հասկացողութիւնը եւ մանաւանդ տկարութիւնը՝ մեր քաղաքական ոյժզգացութեան:

Եթէ ճիշդ է, որ կամքը յաճախ չենթարկւիր բանականութեան կամ կեանքը գիտութեան, նոյնքան եւս ճիշդ է, որ բոլոր կենսանորոգ

ճշմարտութիւնները եւ բոլոր քաղաքական յաջողութիւնները ձեռք կը բերւին իմացական եւ կամային գործօններու ներգաշնակ ճիգով:

Ճի՛շդ հասկնանք, որպէսզի ուղիղ գործենք:

* * *

Յաճախ կը լսենք. «պատերազմ չկրնար ծագիլ, ազգերը յոգնած են. ոչ ոք կուզէ պատերազմիլ»: Յոգնածներու ենթակայական տրամադրութիւնն է սա, կիսատ ըմբռնում մը պատմութեան մասին: Պատմութիւնը խաղաղութեան եւ պատերազմի միջեւ ճօճացող առաջընթաց մըն է: Պատերազմի եւ խաղաղութեան յաւիտենական տենչ - այս է մարդու ճակատագիրը: Չկայ պատերազմ՝ չկրնար խաղաղութեան տենչ ըլլալ, չկայ խաղաղութիւն՝ չկրնար պատերազմ գոյութիւն ունենալ: Պատերազմի ծնուցիչ մայրը խաղաղութիւնն է, խաղաղութեանը՝ պատերազմը: Խաղաղութեան ատեն է, որ պատմութիւնը կը հասունցնէ պատերազմի խռովքը եւ պատերազմի ընթացքին է, որ կեանքը կը յղանայ խաղաղութեան բաղձանքով: Ազգերը կը մեռնին ո՛չ թէ պատերազմէն, այլ խաղաղութեան մասին իրենց ունեցած ծուռ ըմբռնումէն: Նման ըմբռնումն է օրինակ, այն պնդումը, թէ «ոչ ոք կուզէ պատերազմիլ»: Պատմութենէն դիտենք, որ ազգերը պատերազմի կը մտնեն ո՛չ միայն «կամայ», այլ «ակամայ»: Ըսել է, թէ պատերազմը հասունցնող առաջընթացներու մարզին մէջ տեղ ունին եւ՛ անբանական, անգիտակցական ոյժերը: Յայտնի է նաեւ, որ պատերազմներու վախճանը յաճախ կորոշեն մարդոց կամքին եւ ցանկութիւններուն հակասող գործօնները, որով՝ յաղթութեան եւ պարտութեան խնդրին մէջ ալ վճռական դեր մը վերապահւած է անբանականին, անգիտակցականին: Հայը մարդկային այն տիպերէն է, որոնք կը հպարտանան իրենց իմացական ընդունակութեամբ, որոնք սակայն կենսաբանական իմաստութիւն չունին: Հայը գործնական խելքի էակ է եւ ո՛չ թէ լայնաթուիչ երեւակայութեան. ան հասկցող մըն է եւ ոչ թէ կռահող մը: Կարելի է ըսել, որ հայը խաղաղութեան ատեն աշխարհի ամենամարտկոյտ ժողովուրդն է: Հայը չի հաւատար պատերազմի եւ ատոր համար պատմական ամեն դէպք ան կընդունէ իբր անակընկալ մը, իբր «անամպ երկինքէն ժայթքող կայծակ» մը: Ան տակաւին հասկցած չէ կենսա-բարոյական սա երկու ճշմարտութիւններու իմաստը - խաղաղութեան մէջ նախապատրաստելի

*միայն մէկ բանի՝ պատերազմի, իսկ պատերազմի ընթացքին կամենալ
միայն մէկ բան՝ յաղթանակ:*

«Յեղ եւ Չայրեմիք», Սոֆիա, 1936, ք. 1-2

ԼՈՅՍԸ ԱՇՏԻՇԱՏԷՆ ԿՈՒՎԱՅ

ժողովուրդի մը հոգու եւ մտքի կերպարանքը գրեթէ հարազատօրէն կարտացոլայ անոր առօրեայ գործունէութեան, պատմական աւանդութիւններուն եւ ուրիշ բազմապիսի երեւոյթներուն մէջ, որոնք արդիւնք են կեանքին անդիմադրելի պահանջներուն եւ արգելիչ ուժերու բաղխումին:

Կըսեմ «գրեթէ» անոր համար, որովհետեւ կան արտաքին աշխարհագրական ազդակներ՝ որոնք իրենց անչափելի գորութեամբը կուգան արգելք հանդիսանալու ժողովրդին մտածումներուն, ցանկութիւններուն եւ ձգտումներուն անայլայլ արտայայտութեանը: Այդ ազդակները իրենց տեւականութեամբ եւ ազդեցութիւններու յաճախակիութեամբ կը կերպարանափոխեն տեղի ունեցող դէպքերը եւ որոշ գոյն մը կուտան սովորութիւններուն, աւանդութեանց եւ կենցաղին:

Եթէ այդ ուժերու հակազդեցութիւնը չըլլար, մենք, վստահօրէն, կրնայինք տեսնել ժողովուրդի մը, կամ անհատի մը հոգեկան եւ մտաւոր աշխարհին հարազատ պատկերը անոնց նիստ ու կացին եւ աշխատանքի կերպերուն մէջ:

Ուրիշ խօսքով, տուեալ ներքին յատկութիւններու, կամ ընդունակութիւններու կատարեալ բողբոջումն ու պտղաւորումը միշտ կը պայմանաւորուի արտաքին ազդակներու ուժեղութեան կամ տկարութեան իրողութեամբը:

Եթէ վերցնենք հայ ժողովուրդին հոգին, իր պատմական երկու խոշոր շրջաններուն եւ փորձենք ենթարկել զայն որոշ հոգեբանական գննութեան, պիտի հասնինք շատ հետաքրքրական եզրակացութիւններու:

Հեթանոսական շրջանը կրնանք յատկանշել իբրեւ իրատեսութեան շրջան, կարծր, առարկայական խորհելակերպով եւ ապրելակերպով: Բնութեան ուժերուն, անմիջական ազդեցութիւնը ամէն վայրկեան կը շարունակէր զգացնել իր ներկայութիւնը մարդուս վրայ եւ ուղղութիւն կուտար անոր գործերուն, վարմունքին եւ որոնումներուն:

Ամէն քայլափոխին՝ հոս ու հոն կանգնող մեհեանները, իրենց կուռքերովն ու քուրմերովը հայ մարդուն զգայարանքներուն եւ հոգուն վրայ կը դրոշմէին այն անտեղիտալի ճշմարտութիւնը, որ

անհատին եւ կամ հաւաքականութեան կեանքը պէտք է հարազատօրէն արտայայտէ բնութեան կեանքը: Որ անհատը իր գործունէութեան եւ ոգորումներու ընթացքին, մի՛շտ հաշուի պէտք է առնէ բնութեան օրէնքները՝ իբրեւ յաւիտենօրէն ազդու գործօններ, որ վերջապէս, ժողովուրդ մը, իր պատմութիւնը կերտելու ատեն, պէտք է համագործակցութեան կանչէ իր երկրին լեռներու, ձորերու, անտառներու եւ դաշտերու մէջ գործող ազդակները: Այդ ձեւով միայն ան կրնայ այդ միջավայրին հարազատ եւ ներքին ներդաշնակութիւն ունեցող դէպքերու ամբողջութեան մը ծնունդ տալ:

Ջրվէժներու գնդոցը, լեռներու խիզախ սլացքը եւ վայրի գազաններուն մոլորոցը մի՛շտ արթուն պէտք է պահեն անհատը եւ մրճահարեն անոր մէջ առարկայականութեան եւ իրատեսութեան ոգի:

Այսպէսով, բնական ուժերու շօշափելի ներկայութիւնը, կուռքերու կերպարանքը եւ քուրմերու կենցաղն ու քարոզչութիւնը պատրաստեր եւ համադրեր են հին մարդու շուրջը առարկայական միջավայր մը եւ գործելակերպ մը, ուր մարդս միշտ պիտի զգար ինքզինքը մէկ մասը բնութեան եւ գործէր համաձայն անոր ցուցմունքներուն:

Ես կը կարծեմ որ այս կարծիք ու իրատես մտածելակերպն էր գլխաւորապէս պատճառը մեր պետական կեանքին գորութեանը հեթանոսական շրջանին:

Տե՛ս աշխարհը այնպէս ինչպէս որ է եւ գործէ՝ համաձայն անոր մէջ ապրող հիմնական եւ համապարփակ ուժին եւ օրէնքներուն:

Քրիստոնէութեան որդեգրումով, պատկերը սկսաւ փոխուիլ: Այդ նոր վարդապետութիւնը սկսաւ քարոզել այնպիսի օրէնքներ եւ հաւատալիքներ՝ որոնք բոլորովին դէմ էին մինչեւ այդ օրը ապրուած կեանքին ու սովորութիւններուն:

Ան կը հաւատար որ իր քարոզած փիլիսոփայութիւնը եւ խոստացած կեանքը անհամեմատօրէն բարձր էին քան բնութեան թելադրած կենցաղը: Ան եկաւ թանձր քօղով մը ծածկելու բնութեան դէմքը՝ որպէսզի մենք չտեսնենք զայն, այլ ներշնչուինք տարբեր պատկերով ու կեանքով, այսինքն գերբնականով, հակառակ այն իրողութեան որ բնութեան օրէնքները պիտի շարունակեն գործել, մարդուս մէջ, եթէ ան բոլորովին չը կուրանայ անոնց հանդէպ եւ անձնասպանութեան հասնող անտարբերութեամբ հակառակ չերթայ անոր:

Մենք հակառակ գացինք անոր եւ յանգեցանք պետական մահուան:

Հայ ժողովուրդը կը ցուցադրէ յատկանշական երեւոյթ մը, այն է, երբ ան կորդեգրէ նոր սկզբունք մը եւ նոր կարգ ու սարք, այնպիսի խանդով եւ մոլեռանդութեամբ կը փարի անոր որ, իր մտքին աչքերը կը կուրանան եւ չեն տեսներ ճշմարտութեան նշոյլ մը, կամ լոյսի մը ճառագայթ ուրիշ որեւէ հոսանքի մէջ:

Մեր կրօնական առաջնորդները, մեր պետական մարդիկ, մեր կրթական մշակները ընդհանուր առմամբ, իրենց աչքերուն վրայ քաշեցին Քրիստոնէութեան մշուշը, լեցուցին իրենց ներաշխարհը հեզութեան, միամտութեան, անբծութեան, այլասիրութեան եւ անշահախնդրութեան զգացումներով, եւ նետուեցան մրցադաշտի մը մէջ ուր անհատներն ու ժողովուրդները զինուած էին, ընդհակառակն, խորամանկութեան, անազնուութեան, շահագիտութեան եւ եսասիրութեան գէնքերով:

Ընդունելով Քրիստոնէութիւնը, մեր հայրերը միանգամ ընդ միշտ հրաժարեցան իրապաշտ հայեցողութենէն եւ դէմքերնին դարձուցին դէպի երազներու աշխարհը:

Բնականօրէն հակուած դէպի երազանք, հայ ժողովուրդը այնչափ խորը ազդուեցաւ, նոր կրօնական այս շարժումէն, որ կեանքը՝ անոր համար վերածուեցաւ բանաստեղծութեան, այսինքն զգացումներու եւ մտապատկերներու գունագեղ խաղի, այն կեանքը, ուր մարդոց գլխաւոր մտմտութիւնն էր դաշոյն պատրաստել եւ դաստիարակուիլ լեռներու եւ եղեգնուտներու վայրի գազաններէն:

Մեր հայրերը՝ այդ համապարփակ կռիւներուն մէջ մտան անգէն եւ յուսացին որ սոսկ ճշմարտութեան ուժը պիտի կարողանայ պահել ու պաշտպանել իրենց ցեղին գոյութիւնը:

Մեր գիրն ու լեզուն, Հայաստանեայց եկեղեցւոյն հետ միասին, եղան, անտարակոյս զօրաւոր ազդակներ՝ մեր ցեղին ինքնութեան պահպանման գործին մէջ, սակայն, եթէ խորը նայելու ըլլանք, պիտի տեսնենք այն անժխտելի ճշմարտութիւնը, որ եթէ մեր հեթանոսական ոգին հայ ժողովուրդին մէջէն կատարելապէս ջնջուած ըլլար, եւ ուժի պաշտամունքը չը յայտնաբերեր ինքզինքը պարբերական ըմբոստութիւններու եւ յեղափոխութեանց մէջ, հայ ցեղը, շատ մը ուրիշ հին ժողովուրդներու պէս, յաւիտենապէս հեռացած պիտի ըլլար մարդկային պատմութեան թատերաբեմէն:

Շնորհիւ սակայն, դարերու ընթացքին հրապարակ եկող փոքրաթիւ հերոսներու մէջ արտայայտուող Վահագնեան փրկիսփայտութեան եւ պաշտամունքին, մեր ժողովուրդին գոյութիւնը պաշտպանուած է արիւնոտ ճակատամարտներու մէջ, եւ պիտի շարունակուի պաշտպանուիլ, եթէ երազանքի եւ ազօթասացութեան մշուշը մէկգի վանենք մեր աչքերէն եւ պայծառօրէն տեսնենք կեանքը իր բոլոր երեսներուն մէջ, այսինքն, ուժի, առարկայականութեան, եւ բնութեան օրէնքներու անդիմադրելիութեանը:

Մենք չենք կրնար աչքերնիս գոցել այդ անխորտակելի եւ ակներախ իրականութեանց հանդէպ: Մենք չենք կրնար աչքերնիս գոցել եւ թռչիլ երբ իրապէս նստած ենք գետնի վրայ:

Շատ մը քրիստոնեայ պետութիւններ ունինք, որոնք տնտեսապէս եւ զինուորականապէս՝ ահեղիօրէն ուժեղ պետութիւններ են ըրեր ինքզինքնին: Ի՞նչպէս կրնանք, ուրեմն, մեղադրել Քրիստոնէութիւնը, որպէս վարդապետութիւն մը՝ որ իբրեւ թէ կուգայ տկարացնելու անհատական նախաձեռնութեան ոգին եւ ազատ մրցումի հրաշագործ խաղերը:

Եթէ սակայն, ուշի ուշով քննելու ըլլանք այդ ժողովուրդներու կարգն ու սարքը, պետութեան վարած քաղաքականութիւնը եւ կատարած քարոզչութիւնը, պիտի տեսնենք որ, անոնք անունով միայն Քրիստոնեայ են: Որովհետեւ, անառարկելի իրողութիւն է որ, բոլոր գօրաւոր ազգերը կրակով եւ սրածուծեամբ են հասեր իրենց ուժեղութեան: Միջոցներ՝ որոնց գործածութիւնը իսկական Քրիստոնեայ մը չէր կրնար արդարացնել:

Աշխարհը երկերեսանիներու աշխարհ է, դիմակաւորներու պարահանդէս: Եթէ կատես կեղծ ու պատիր արտայայտութիւնները եւ քաղաքական ու դիւանագիտական անառակներէ կը խորշիս, պէտք է սակայն աշխատիս ճանչնալ զանոնք քու իսկ ինքնապաշտպանութեանդ համար:

Անոնք իրական ուժեր եւ ազդակներ են կեանքի մէջ՝ գորս պէտք է նկատողութեան եւ հաշուի առնել:

Հայ ժողովուրդին հոգուն մէջ սակայն, լոյսը գերագոյն արժէք ունեցող գոյացութիւն մըն է, անկէ դուրս՝ ամէն ինչ անարժէք է, վաղանցուկ է, եւ սիրոյ ու պաշտամունքի անարժան: Անոր երազատես միտքը, անոր բանաստեղծական, հովուերգական խառնուածքը, անոր բնագանցօրէն փրկիսփայելու հակումը՝ բնութեան մէջ, միայն մէկ արժէքաւոր իրականութիւն կը գտնէ, այն է, լոյս-իրականութիւն՝

առանց որու կեանքն ու տիեզերքը անկերպարան խառնարանի մը կը վերածուին:

- «Ես՝ բարի լուսու քաղցրիկ Քրիստոս»: Այս բացահայտութեամբ է որ երեսը կը լուայ Տարօնցին, արեւածագին, եւ ինքզինքը կը խաչակնքէ: Այս աղօթքէն յետոյ է որ ան կսկսի իր առօրեայ աշխատանքին, լեցուած այն հաւատքովն ու յոյսովը, որ Քրիստոս, այսինքն լոյսը իր հետը պիտի ըլլայ միշտ եթէ ինքը մերժէ ապաստարան տալ չարին եւ ենթարկուիլ անոր փորձութիւններուն:

Լոյսը գերիվեր է ամէն բանէ: Ամէն ինչ անոր կը հպատակի: Անոր հակառակ գործողը՝ անվերկանգնելիօրէն կը կործանի: Անոր ձեռքին մէջն է երջանկութեան եւ յաւիտենական երանութեան բանալին:

- «Լոյսի մէջ թաթխուի քու հօրդ ու մօրդ հոգին»: Այս օրհնէքը աւելորդ ապացոյց մըն է այն պաշտամունքին՝ զոր հայ ժողովուրդը ունի լոյսին հանդէպ: Պաշտամունքը հանդէպ գոյացութեան մը՝ որ իր իշխանութիւնն ու գերակայութիւնը կը տարածէ ո՛չ միայն տեսանելի այս աշխարհին վրայ, այլ նաեւ անտեսանելի անդրաշխարհին, որ վերջին հանգրուանն է բոլոր բանական էակներուն:

- «Այո՛, ես իմ աչքովս տեսայ երէկ գիշեր լոյս իջաւ Մանուկի գերեզմանի վրէն»: Կըսէր մէկը զարմացած: Մանուկ արդար եւ բարի մարդ մըն էր ուրեմն: Ան՝ իր կեանքին ընթացքին մէկի մագին չըզպաւ, մէկի չը վնասեց, ընդհակառակն, ան՝ ծառայեց ուրիշներու, օգնեց շատերու եւ շատ յաճախ ինքը մնաց անօթի որ ուրիշ մը կշտանայ, Աստուած վերջապէս վարձատրեց զայն, անոր գերեզմանին վրայ լոյս իջեցուց:

Իբրեւ հետեւանք այդ յայտնութեան, ո՛չ միայն Մանուկի անունը կրօնական ակնածանքով մը կսկսէր յիշուիլ, այլ նաեւ անոր տունը մասամբ կը սրբանար եւ ազգականները մասնաւոր յարգանքի առարկայ կը դառնային:

Գիւղը իրար կանցնի: Գիւղացու սիրտն ու հոգին բերկրութեամբ եւ պաշտամունքով կալեծփի: Տիեզերքի գերագոյն ուժը յայտնուեր է իրենց գիւղին գերեզմանոցը: Գերագոյն ուժին այդ անսահման համեստութիւնն ու խոնարհութիւնը, անտարակոյս, մեծ փառք ու պատիւ մըն է իրենց: Իրենք ալ պէտք է աշխատին նմանիլ Մանուկին, ըլլալ անանձնական, ըլլալ անժանիք եւ անվնաս:

Ու ահա կամաց կամաց անոր գերեզմանը կը վերածուի «Թուխամանուկ»ի մը, մուրատատուր եւ բարեխօս Թուխամանուկի: Անոր

չուրջը աճող բույսերէն հազարաւոր քուրջի կտորներ կսկսին կախուիլ՝ իբրեւ հաւատացեալ եւ սիրող սրտերու ուխտի նշանակ: Անոր հոգին արժանացած ըլլալով երկնային լոյսին, անշուշտ ան չպիտի մերժէ բարեխօսել Տիեզերքի թագաւորին՝ որ իր սիրալառ հայրենակիցներու մուրատը տայ եւ երազները իրականացնէ:

Համբերութիւն է պէտք: Անշուշտ ամէն բան մէկէն չըլլար, մանաւանդ որ երկինքը կուզէ մարդուս անկեղծութիւնը փորձել եւ չափել անոր հաւատքին խորութիւնը: Համբերէ՛ եւ աղօթէ՛: Չկայ ուրիշ միջոց: Մուրատդ այդ ձեւով պիտի կրնաս առնել:

Ձը համբերէ՛ս ի՞նչ պիտի կրնաս ընել: Անկա՞խ ենք կարծես: Չնչին ուժ մըն ենք բաղդատած Անոր անսահման զօրութեանը: Աղօթէ՛ եւ սպասէ, չկա՛յ ուրիշ ճամբայ: Մշտնջենական կախումի զգացումը քեզ թող չը լքէ, եւ եթէ կուզես պատահական շնորհներու արժանանալ այդ երկնային ուժին կողմէ, պէտք է ըլլաս կատարեալ գառ մը՝ գազաններով լի անտառին մէջ:

Այսօրինակ խորհրդակերպն է որ մարդուս մարմինն ու հոգին կանդամալուծէ եւ կը վերածէ գայն ողորմելի խլեակներու՝ ենթակայ աջէն ու ձախէն փչող մրրիկներու մրճահարումին:

Մենք այս կերպ խորհողութեան պէտք չունինք, երբ մեզ շրջապատող գազաններու վոհմակները կը քշտեն իրենց ակռաները մեր մսին համեղութեան գինովութեամբը: Մենք պէտք է խորհինք թէ ի՞նչ միջոցներով այդ ժանիքները կրնանք կոտրել: Խոնարհութեա՞մբ, աղօթքո՞վ, երկնային լոյսին օգնութեա՞մբը: Երբէ՛ք:

Մենք պէտք ունինք այն լոյսին միայն, որ կիջնէր, տարիներ կիջնէ, որ մեռելներու հոգիները կը լուսաւորէ եւ դրախտին առիքէն կը կախուի իբրեւ ջահ յաւիտենական աշխարհին:

Մենք պէտք ունինք այն լոյսին միայն, որ կիջնէր, տարիներ առաջ, Մշոյ Սուլթան Սուր Կարապետին գանգակատան խաչին վրայ: Դուք չէ՛ք տեսած այդ լոյսը: Շատ քիչերդ, կրնաք տեսած ըլլալ գայն: Ես այդ քիչերէն մէկն եմ: Ես իմ աչքովս տեսած եմ այդ լոյսը:

Աշակերտ էի այդ վանքը: Երեխայ: Այդ պարսպապատ վանքը ողողուած էր խորհրդաւոր երեւոյթներով: Ան՝ այս սովորական աշխարհին մասը չէր կազմեր կարծես: Խորունկ եւ անբացատրելի բան մը կը ծփար անոր շուրջը: Բան մը՝ ուրկէ երկար դարերու հոտը կուգար:

Վանքին բակերէն մէկին մէջ կար փոքրիկ գմբէթաւոր տաճար մը՝ նուիրուած Մարիամ Աստուածածնայ, որուն «գիւտուն» կ'ըսէինք:

Այդ տաճարը շինուած էր հեթանոսական մեհեանի մը աւերակին վրայ: Անոր նեղ ու փոքրիկ պատուհանէն երբ ականջնիս մօտեցնէինք՝ կը լսէինք խուլ ձայներ՝ որոնք իբրեւ թէ, գետնին տակ շղթայուած դեւերէն եւ սատանաերէն կուգային:

Երբ, առաջին անգամ վանքը գացի եւ աշակերտ արձանագրուեցայ հոն, ի չարս շատ մը խորհրդաւոր պատմութիւններու լսեցի որ, տարին անգամ մը, գիշեր ատեն լոյս կիջնէր գմբէթներէն մէկին վրայ: Եւ որովհետեւ այդ երեւոյթը տեղի կուենար աշնան եղանակին, այդ ամիսներուն, մենք բոլոր աշակերտներս, անձկանքով կսպասէինք այդ երկնային յայտնութեանը:

Խոշոր եւ երկար ննջարան մը ունէինք յիսունէ աւելի մահճակալներով:

Աշնան գիշեր մըն էր: Գիշերապահը, բարձրահասակ, ծերունի Սասունցի մը՝ ննջարանին մէկ անկիւնը նստած, մոմի նուաղկոտ լոյսին տակ փող կը փչէր: Կը փչէր այնքան մեղմ, այնքան անուշ, որ երաժշտական ալիքներու անտեսանելի մշուշին ներքեւ թմրած եւ գինով քնացանք: Որչա՛փ էի քնացեր, չեմ գիտեր, երբ զգացի որ մէկը իմ ծածկոցս կը քաշէր: Աչքս բացի, տեսայ որ կոյր Խաչոն էր ան, որ կըսէր.

«Սմբատ յէ՛լի, լուս է յիջի»:

- «Գեղա՛մ, յէլի, լուս է յիջի ... Մկրօ՛, յէլի լուս է յիջի...

Յետոյ, մահճակալէ մահճակալ երթալով, Գարեգին, յէլի՛ լուս է յիջի ...»:

Բոլորս իրարու ետեւէն դուրս ցատկեցինք պլլուած մեր փոքրիկ ծածկոցներուն մէջ:

Երկրորդ յարկին պատշգամբ խոնուած, աչքերնիս գամեցինք, վե՛ր մութին մէջ մխուող գմբէթներուն:

Ահռելի մըրիկ մը կը գողար: Զիւնախառն անձրեւ մը անսովորօրէն թանձր՝ վար կը թափէր: Սեւ ամպերու բլուրներ՝ կախուած վանքին եւ շրջակայքին վրայ՝ մութէն կը զատորոշուէին:

Հովի ձա՞յնն էր կուգար ականջնուս, թէ հագարաւոր անօթի գայլերու ոռնոցը:

Ու ահա, այդ ահեղ ու մութ մըրիկին մէջ մխուող զանգակատան խաչը շրջանակուած տեսանք լոյսով, դեղնօրակ եւ սարսուռն լուսապսակով մը՝ նման աղօթքին մէջ վերացած սուրբերու լուսապսակին:

Քարացած այդ խորհրդաւոր երեւոյթին առջեւ, սկսանք բնագրաբար ինքզինքնին խաչակնքել, կրօնական խորունկ ջերմեռանդութեամբ:

~ «Սուրբ Հոգի՛ն է... Սուրբ Հոգի՛ն... երկնային լոյսը... «Հաւատամք խոստովանիմք», կը մրմնջէինք բոլորս եւ մեր սորված աղօթքները կըսէինք:

Կայծակները կը պատուտէին գիշերը, որոտումը կը ցնցէր երկինքն ու գետին, եւ քամին այսահարներու բազմութեանց պէս ոռնալով կը թաւալէր լեռներու եւ ձորերու մէջ:

Վարը՝ բակին մէջէն, վարդապետները մէկ մէկ լամբայ ձեռքերնին՝ շարժուն ստուերներու պէս, դէպի Մայր Տաճարը կերթային աղօթելու:

Կոյր Խաչօն էր արթնցուցեր բոլորը: Ա՛ն էր առաջին անգամ տեսեր լոյսին էջքը երկնքէն՝ մինչ վանքը խորունկ քունի մէջ էր ընկղմեր:

Կը պատմուէր որ ան՝ հին յեղափոխական էր եղեր եւ տարօրինակ բաներու կը հաւատար:

Արդեօք, ան կը փիլիսոփայէ՞ր այնպէս ինչպէս հեթանոս խորհող մը պիտի փիլիսոփայէր նման պայմաններու ներքեւ: Արդեօք, ան կը մտածէ՞ր որ այդ փոթորիկը, Մարիամ Աստուածածնայ տաճարին տակէն շղթայազերծ եղած դեւերու բազմութիւններն են, որոնք իրենց մրրկայոյզ էութեամբը կուգային ցնցելու ընդարմացած եւ հշոշ մեր աշխարհը:

Ան կը մտածէ՞ր արդեօք, որ այդ լոյսը ո՛չ թէ երկնքէն կուգար՝ այլ Աշտիշատի Վահագնեան Տաճարներու աւերակներէն, իբրեւ կանթեղ հայ ժողովուրդի վերագարթնումին:

Կրնայ ըլլալ, սակայն, որ այդ խաչը շրջանակող լուսապսակը՝ Մամիկոնեան Վարդանին վահանէն արջակուող կայծերն էին՝ որ կը ցիրտային մրրիկին մրճահարումէն:

Հաւանական է՞, արդեօք, որ ան՝ մեր Յաղթանակի Աստծու՝ Վահագնի աչքն էր, որ գմբէթին կատարէն, շանթարձակ ամպերուն ծոցէն՝ կը դիտէր հայ ժողովուրդին մոլորած սիրտը:

Այդ աչքի՛ն, Աշտիշատէն եկող այդ լոյսին է որ պէտք ունի հայ ժողովուրդը՝ քալելու համար դէպի իր երագներու Աշխարհը:

Ս. Տր-Քերոբեան

«Տարօնի Արծիւ», Նիւ-Եօրք, 1942, ք. 18

ՄԵԾ ՔԷՆԸ

(Հաստված «Ավարայրի ու եկոչումը» հոդվածաշարից)

Հայ-թուրքական ամբողջ պատերազմը մի Հին Քենի պոռթկումն է երկու կողմից: Երկու կայծակներ, որ իրար են պլլուում մեր սեւ երկնակամարին, երբ կախուած ամպերը մարտնչող կողմերի ճակատներն են թրջում մահասարսուռ համբոյրով: Իսկական պատերազմ, անագորոյն ու վայրագ, որ մի անիծուած ցեղ մի օր մեր լեռները բերեց ստիպեց մեզ այն ընդունել, որպէս իր հետ կենակցութեան միակ օրէնք, կռիւ, ուր բռունցքի զօրութեան մէջ օձի թանձրացած թոյնի պէս ատելութիւնը կայ մեր խիզախ արիութեան դէմ դաւադիր նենգութիւնը, մեր ասպետական մեծագոհութեան դէմ անմեղների նախճիրը, մեր հոգու սրբութեան եւ հայեացքի գեղեցկութեան դէմ ճիւղային խրախճանքն արիւնի, եւ մեր ճակատների արեւաշող պայծառութեան դէմ ոճրածին գանկերից ժայթկած պղծութիւն համատարած:

Հին էր քէնը: Մենք այն տեսանք հինգ դար յետոյ, երբ ողջ մեր հայրենիքը նրա խանձող բոցերով էր մրկուած, երբ մեծ ապականութիւնը վաղուց հետէ թոյնի պէս սողոսկել էր մեր ցեղայինի խառնուածքի մէջ:

Մեր դռների առջեւ անապատի Մեծ Շէկ գայլն էր կցուել բորենու հետ եւ ցկնել մի հազարգլխեան ճիւղ, մինչ Վիշապաքաղ մեր հսկան՝ Վահագնը դարերի խորքունն էր մտել: Ամբողջ յիսուն տարի պէտք եղաւ դիւցազնին զարթեցնելու համար իր խորունկ նիրհից ...

Հայ ժողովրդի պայքարը թուրքի դէմ, որ տակաւ տեւում է կէս դարից աւելի, իր նմանը չունի տիեզերական պատմութեան մէջ:

Շատ ազգեր են իրար բաղխուել, շատ անազատ ցեղեր իրենց վրայ բռնացողների վրայ են խոյացել, մահու վճռականութեամբ ընկել են, արիւնոտուել, նորէն բարձրացել, նորէն զարկել ... Հայ ու թուրքի կռիւը սրանցից ոչ մէկին նման չէ, վասնզի թշնամին միայն տիրապետող կառավարութիւնն չէ, այլ չանչերով մեր հայրենիքին կպած մի

պարագիտ, որին սատկացնելուց առաջ հարկ էր նախ այն մեր մարմնից շորթել:

Թուրքի կատաղութիւնն անսահման էր: Այս անգամ գոռոզ արհամարանքով չէր, որ նա իր ձեռքը սրին տարաւ. ապշած էր ու շւարած, որ երէկի իր խոնարհ, հնազանդ ըայան ոտքի ելած կռոււմ է իր դէմ մահասարսուռ կորովով ու սրտմտութեամբ: Իր հին քէնին խառնուում էր նոր ցասումը, հին արհամարանքի տեղ զարթնում էր վախը սեփական կործանումի, որ անխուսափելի էր, երբ իր հպատակը նրան ծունկի բերէց ճակատամարտի բաց դաշտում:

Եվ սպառազէն ու սուսերամերկ նա մեր վրայ խոյացաւ ոչ թե ընկճելու, այլ սպառ ի սպուռ ոչնչացումի համար:

Սովորական չէր այս պատերազմը նրա համար, եւ նա անխնայ եղաւ անգամ դէպի իր կենսական շահերը, աւեր ու արիւն սփռում էր այնտեղ իսկ, ուր դա բնաւ անխուսափելի չէր: Մեր դէմ կռուողը այլեւս պետութիւն չէր, որ վճռել էր զսպել իր ըմբոստացած հպատակներին, այլ յանկարծական կատաղութեամբ բռնուած մի զինուած խուժան, որ նախճիր էր գործում տարերային շարժումով, մի ատաւիկ բնազդի հնազանդ: Մովի պէս ծփանք տուած այս արհաւիրքի, այս մեծ քէնի դէմ, հայը ծառայաւ, վասնզի հին արիւնի ու հողի հաշիւ ունէր կարգադրելու իր հինաւուրց ոսոխի հետ:

Եվ իր հետ միասին ոտքի էին կանգնել այնքան դարեր արիւնով, արցունքով թաթաւուն: Մեր հին օրերի եռուն ու փրփրուն զուլումը սուրում էր ռազմի դաշտերով որպէս աղտոտ ցնցոտիներով պատած մի գարշահոտ բորոտ՝ քաշ տալով իր յետեւից միաժամանակ, լացող ու ոռնացող ճիւղներին շարան:

Ու դամբարաններ են բացուել մեր հսկայ պապերի, եւ թաւ, սրտապատառ ձայներ, գանգատի մրմունջ ու գրոհի քաջալերանք, ատամների կրճտոց ու վրէժի տանջանք, ծնօտների կափկափումն ու ցաւի աղաղակ, ցնծութեան ճիչեր ու ռազմի թնդիւն, փշրուած սրերի շկահիւն եւ

ճեղքուած զանգակների ցասկոտ ղօղանջ, փրփրուն երիվարների դրոփիւն ու ասպանդակների զրնգոց:

Եւ ամենից հօր՝ աւերակների հաւար ու սեւ հողերի ծանր սրտի տնքոց:

Եվ Մեծ Քինով ծառացած ցեղը վճռել է կամ ընդ միշտ փշրել բռնութեան շղթաներն եւ ազատ ապրել, կամ մեռնել իր մեծ հայրերին արքունի սրբազան մահով:

Երկու ազգերի կռիւ չէր այս, այլ հազար դարերի բախումն:

Կարսի անկումով թրքական հորդանների վայրագութիւնը ճարակի ելաւ որպէս սովահար, գազազուած գայլերի վոհմակ:

Եվ միւս կողմից հայ ժողովրդի միակ պատուարպատնէշի այդքան ողբերգական փլուզումը նրա հոգին վառ հնոցի բոցերի մէջ մրկեց կաս-կարմիր:

Իր ճագերը պաշտպանող վիրաւոր վագր էր նա այնուհետեւ: Թշուառական իր բախտի դէմ նրա ընդվզումը մի հուժկու նզովք էր երկնքին ու աշխարհին, որ իր հոգու գեղեցկութեան եւ իր իրաւունքի սրբութեան առջեւ այնքան կոյր մնաց:

Կարսի անկումով Հայոց Աշխարհը արիւնահեղ ու անողորմ մարտի էր ելնում առանց զրահի ու սաղավարտի՝ սոսկ իր բազկին ու սուսերին ապաւինած:

Գլխաբաց ու կուրծքը մերկ մի հերոս, որ ճակատամարտի դաշտ էր իջնում խոժոռ ու դաժան, վերջին անգամ չափուելու համար իր դարաւոր ոսոխի հետ:

Եւ այնուհետեւ ինչ որ կատարուեց՝ դարաւոր Մեծ Քէնի արիւնահեղ լուծումն էր:

Ա. Ահարոնեան

«Չայրեմիք», Բոստոն, 1931

ԲԱԳԻՆԻՆ ՓԱՌԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Ահա մենք վառեցինք խարոյկը, որպէսզի խաւար աշխարհին մէջ անոր բոցերը ճարճատելով լոյս տան բոլոր անոնց, որ անմխիթար են եւ մոլորած գերութեան ճամփաներուն վրայ:

Մենք վառեցինք բազինը՝ որպէսզի հայրենի գեղերն ու քաղաքները անոր նային, որպէսզի տանջուողները իրենց բռունցքները սեղմելով՝ դէպի հոն բարձրանան: Մենք վառեցինք կրակը, որպէսզի ազատութեան ճամփան լուսավորենք:

Քուրմ ենք ու երգուեալ պահապանը՝ օրհնեալ բազինին. զոհած ենք նուիրական կրակին կյանքի բոլոր ցնծութիւններն ու գինովութիւնը, երիտասարդութիւն, վայելք, գրգա՛նք, ու արեւին բոլո՛ր հաճոյքները, բոլո՛ր սերը:

Ծուխը, որ կը ծառանայ այս տաճարին խորէն՝ մեր սեւ երկրին մօայլ ցաւն է, անէծքի սիւնն է արհաւիրքի անապատին մէջ թափառական ժողովուրդին եւ յայտնութիւնը յղի ապագային:

Իզու՛ր կողնա բռնութեան փոթորկալից յիմարութիւնը մեր գլխուն վրայ, իզու՛ր խաւարին շունչը կփորձէ մարել հրաբորբոք խանձողները, տաք մոխիրն է, որ կը ցրուի միայն հեռունները, կայծեր են, որ կը թռին դէպի տարածութեանները՝ հրդեհելու համար ատելութեան նոր մորենիներ, կրակ տալու համար թշուառութեան սեւ անտառին:

Ուխտած ենք կրակով հատուցանել այն պարտքը, որ թշնամին համայնատարած հրդեհով ու մոխիրով փոխ տուած մեզի:

Ուխտած ենք մեր մայրենուն նամուսին վրա՝ տալ վրէժխնդրութեան այն հարկը՝ որ աւերման անապատի օրերը՝ մեր վզին վրայ բեռ դրին:

Մենք ամէնքս ալ անժառանգներ, որք ու սգաւորներ ենք, մեր ետեւէն միայն արցունքի, անոթութեան ու տանջանքի աղաղակը կը գալարվի, մեր ետեւէն անթաղ մեռելներու, անտէր գերեզմաններու յիշատակը միայն կը

հետեւի իբրեւ անհանգիստ ստուեր եւ մատով ցոյց կոտայ ճակատագրական ուղին:

Ու մենք տենդահար ձեռքով կը վառենք խարոյկը, մինչեւ որ անոր բոսորագոյն լոյսը ճառագայթէ բոլոր մութ հոգիներէն ներս, մինչեւ որ ստեղծագործ բարկութիւնը սարսէ բոլոր կամքերը, մինչեւ որ ազատութեան վերջին զոհին մարմինը ճենճերի փրկութեան տաճարին առջեւ:

Ո՞վ է, որ պիտի կրնայ մարել դառնութեան, զրկանքի, թշուառութեան այս համատարած կրակը ... ո՞վ է որ պիտի համարձակի արհամարհել արյան լիճին մեջէն բարձրացող այս ցնորական հրաբուխը:

Ինչ որ ոճիրն ու արիւնը պղծեց, պէտք է որ կրակը մարէ զայն:

Մենք կը դառնանք հին հաւատքին ու կ'երկրպագենք նորեն հուրին ու իր տարերային զորութեան:

Ահա ստրկութեան ողջակէզը, որ կը վառի փայտակոյտին վրայ:

Դարերու նախատիքն է ու ամօթն է, որ կրակին սրբագործութեանը կը յանձնենք, աղաչանքի, երկրպագութեան, մուրացական կյանքի աղբակոյտն է, որ կը հրդեհենք:

Եվ բոցերուն տաքութիւնը կ'անցնի մեր հոգիին մեջէն, կ'իյնա տառապանքին ծանր բեռը մեր ուսերէն եւ իբրեւ փիւնիկ թարմ աճիւններուն ծոցէն կը վերածնի մեր իդեալը անդադար, կը վերածնի մեր հաւատքը, մեր սերունդներուն անհատնում ուժը:

Բարձրագլուխ ու անհողդողդ՝ կանգնած ենք մահուան դէմ՝ մեր ահաւոր ցաւին հետ, որ մեր փառքն է միանգամայն, եւ հպարտութիւնն ունինք հետագայ դեռ տառապող մարդկութեան փոխանցելու ազատութեան ամենէն հզօր սարսուռները:

Ձղջում չենք զգար, ո՛չ վշտակրութիւն եւ ո՛չ էլ մէկ ստրջանք՝ մեր հոգեվարքի պահուն՝ եթէ բարբարոս սուրը փշրէ մեր վերջին ոսկորը եւ խմէ մեր արիւնին վերջին կաթիլը, մենք տեսանք թէ ազգերու արդարութիւնը անարգանքի ցիցին զարնուած է, մենք համոզուեցանք թե տիեզերական խղճմտանքը վաղուց իր կուսութենէն զրկուած է:

Թող ուրեմն բռնկի խարոյկը՝ աւելի ուժով, աւելի կատաղօրէն:

Մենք բացինք տաճարին դռները, որպէսզի համայնական բողոքը, նզովքն ու ոխը հոն թխսեն աստտամբուլթեան վրէժխնդիր մրրիկը, որպէսզի արդարախոյզ պատուհասը հոն իր աստուածային զրահը հագնի եւ իջնէ կայծակնակերպ հարստահարութեան այն անհամար ամրոցներուն ու բերդերուն վրայ, որոնց պարիսպներուն տակ մեր բիւրավոր ոսկորները ինկած են, որոնց շինութեան ու շաղախին համար մեր արիւնն ու արցունքը գործածուած է իբրեւ ջուր:

Թո՛ղ ուրեմն վառուի կրակը՝ աւելի ուժով, ավելի կատաղօրէն:

Վա՛յ անոնց, որ կ'արհամարհեն զոհերու հսկայական ջայլը, վա՛յ անոնց՝ որ տանջանքի հրեղէն գետին ընթացքը իր գայրոյթէն շեղել կը հանդգնին:

Թո՛ղ բռնկի ոճիրներու սպանդանոցը եւ բոցերը թող լիզեն պղծութեան բոլոր անկիւնները, որովհետեւ ժողովրդի մը չարչարանքն է, որ կեփի եւ կ'եռայ դժողքի մը պէս:

Թո՛ղ արծարծի կրակը, որովհետեւ յուսահատութեան ու մահոտան ցուրտը մեր հոգիէն ներս կ'անցնի, որովհետեւ չարիքին հեղեղանման կարկուտն ու անճրեւը դադար չունին:

Թո՛ղ բորբոքի խարոյկը՝ աւելի՛ ուժով, աւելի՛ կատաղօրէն:

Ռուբէն Ձարդարեան

ՊԱՀԱԿՆԵՐԸ ԱՐԹՈՒՆ ԵՆ

Հուսահատության չարագուշակ ուրվականը մոլորեցավ օտար ափերեն դեպի ազատության պահակները, որ շղթայակապ կհսկեին բանտերու եւ ամրոցներու անլույս գավթին մեջ:

Եւ երեւցավ անոնց՝ մահվան ոգիին պես, դաժան, անողոք ու անկարեկիր: Սառ շունչով հպեցավ անոնց սրտին՝ որ կբաբախեր, անոնց թեւերուն՝ որ ծանր ու ավելի ուժեղ դարձած էին պողպատին մշտնջենական բեռան տակ:

Հայրենիքի հուսահատության նենգամիտ ոգին ուզեց չափել առաքինության խորությունը բոլոր անոնց՝ որ գոհողության բանակին հառաջընթաց ճակատը կազմեր էին:

Եւ ահա շղթաները շառաչեցին մթության մեջեն, ալուաները կափկափեցին սարսուզին եւ թշվառության անարյուն բայց ազատության երգվյալ այդ հզոր շրթունքները բողոքեցին զարհուրանքով:

Ջայրագին ու ահավոր էր աղաղակը, որ մթամած կամարներին ու վհատության նկուղները սասանեցուց:

Ինչպես որ մատակ առյուծը իր քարանձավին ցուրտ քարերուն կքսե կուրծքը եւ կսողա իր փորին վրա՝ երկունքի տազնապին տոեն, այպես գալարվեցան բանտարկյալները՝ անեծքի ու մոռացության իրենց անկողիններուն վրա, եւ բաշերնին ցնցելով մութին ու թաց խավարին մեջեն՝ եղերերգել սկսան:

~ Նախատինք բոլոր անոնց, որ տեղի կուտան օրհասական պայքարին մեջ եւ մեր բազուկներուն գերութենեն օգտվելով՝ կարհամարհեն նաեւ մեր հաղթական հոգիներուն անսասան սպասումը:

Նախատինք անոնց, որ հառաջապահ դրոշակակիրներուն վիրավոր անկումեն օգտվելով՝ գլխիկոր ծունկի կուգան ազատության ճամփուն վրա եւ դյուցազներուն փառքը սակարկելով՝ իրենց ողորմելի գոյությունը ապահովել կջանան, ո՛չ, կաղաղակենք մենք մեր բոլոր ուժով, ո՛չ,

Թող չենք տար, եւ եթե մեր բռունցքները անզոր են ու մեր կամքերը լուծի տակ, օ՛հ, կբարձրանանք կախաղան եւ մահվան բարձունքեն մեր արյունոտ շղթաները իբրեւ երկնային վրեժխնդրություն՝ կնետենք ձեր եւ տուչմանին մեջտեղը, գերեվաճառության շուկան դարձյալ փառքի տաճարի փոխելով:

Որո՞ւ անունով լեցուցինք բերդերու, ամրոցներու եւ բանտերու այս մթին, այս ահավոր խորշերը, ի՞նչ աստվածային սեր էր, որ ճառագայթեց մեր հոգիին մեջ մինչեւ մոռնալու համար մեր մայրերուն կաթը, մեր կիներուն ու զավակներուն կարոտը, երբ մեզմե շատերուն նահատակ մարմինը սիրելիի մը ձեռքն իսկ չլողցուց եւ հորենական պատանք մը իսկ չունեցավ, որպեսզի անարգանքի դադարին մեջ իրեն ընկերանար՝ իբրեւ անո՛ւջ հիշատակ, իբրեւ հետին մխիթարություն: Ա՛խ, որո՞ւ համար, որո՞ւ համար:

Եթե չեք խնայեր ձեր պատիվին, գեթ հարգանքն ունեցեք մեր տառապանքին վեհությանը, գեթ խղճահարեցեք մեր որբերեն ու այրիներեն՝ որոնց ձեռքերեն բռնեցինք ու խածնելով մեր շրթունքները, զանոնք փողոցները ձգեցինք՝ մուրալու համար:

Ամո՛թ անարիներուն, նախատինք անձնասերներուն: Մենք համբուրելով մեր գլխուն զրինք այս շղթաները՝ որպեսզի հայրենիքին աչքերը ազատության առավոտը ողջունեն:

Եւ ահա կհայհոյեն հայրենիքի սրբազան ուխտին:

Հուսահատության ոգին՝ ակնապիշ, դժգույն ու սարսափահար, կդողդոջեր, կընկներ եւ կդիտեր այդ վսեմ երազատեսները, որոնց կուրծքերեն կյանքի եւ իդեալի անհուն հորձանք կթավալեր եւ սպանդային այդ վայրը եղեմական պայծառության մը կայլափոխեր:

Եւ ոգին, աղջի՛կը մահվան, ձեռքերը երեսին տարավ ամոթահար, կրունկին վրա ետ ետ գնաց ու լացավ:

Եթերային լույս մը ճառագայթեց հանկարծ, ինչպես բեւեռային արծաթագոծ ցայգալույս մը անիմանալի հորիզոնի մը խորեն, եւ դեմքերը մեծաշո՛ւք, եհովայակա՛ն, դեմքե՛րը կալանավոր դյուցազներուն, բարձրացան դարձ-

յա՛լ դեպի վեր, ցցվեցան գիսախուփվ բաշերը եւ շղթաները ղողանջեցին խրոխտապանծ:

- Հեռո՛ւ, հեռո՛ւ վհատությունն ու ամոթը մեզմե եւ մեր յոթը սերունդեն. մենք ուխտավո՛րն ենք արյունածին տոնին, մեր անուրներուն ձայնը գիշերային շեփորն է՝ կարմրածագ արշալույսն ավետող, համբերությունը մերն է միայն, որովհետեւ մեր ուսերուն վրա երկաթ շալկած ենք:

Մեր երեսները մոռցած են ծիծաղը, ու արցունքը մարմարյա բյուրեղի պես քարացեր է մեր հոգվույն խորը, սորվեցանք այս դաճաղե պարիսպներուն եւ այս մահահոտ զնդանին, եւ պարիսպները, եւ զնդանը, ժանգաճար շունչը որ մեր կուրծքեն ներս կանցնի՝ կծու թուլնի մը պես, կօրհնենք գանոնք, որովհետեւ մեր հայրենիքին փառքը անոնց թեւերուն վրա կբարձրանա:

Հեռո՛ւ մեր օջախեն ու հայրենիքեն, հեռո՛ւ մեր աչքերեն, ո՛վ վհատության թշվառական տեսիլք, հեռո՛ւ, վա՛տ տկարություն, որ անգամ մըն ալ կուգաս շղթայի զարնել մեր շղթայակապ ձեռքերը, որ կփորձես ծանականքի մուրը քսել հպարտ ճակատներուն.

- Եւ վրեժխնդրության ահավոր սաղմոսերգությունը կդղրդեր բանտային մեռելական լռությունը:

Հայրենիքի հուսահատության դժգույն ոգին դուրս ելավ զարհուրանքով, թռավ դեպի անորոշ ոլորտները եւ ինչպես չղջիկ՝ վայելով մութ գիշերվան մեջ

- Զգուշությո՛ւն, պահակները արթուն են միշտ:

Ռուբէն Զարդարեան

ԴԻԻՑԱԶՆԱԹՌԻԻՉ ՈՒՐՖԱՆ

Ո՛վ իմ վտարանդի եւ բախտակիր եղբայրս, ուր եւ լինես, ինչ վիճակում եւ լինես, աղաչում եմ դու որ Մարդարապատն ու Ղարաքիլիսէն գիտես, կարդա՛ Ուրֆայի Հերոսամարտը, որպէսզի ճակատդ աւելի բարձր ու թիկունքդ աւելի շիտակ պահես օտարների առաջ եւ ցեղիդ առնական առաքինութիւնը տարփողես հորիզոնից հորիզոն եւ զաւակիդ առջեւ չկարմրես, երբ նա մեր աւեր հայրենիքի քարտէսի վրայ կռանայ իր անմեղ աչքերի մէջ ահեղ հարցականով:

Աւետիս Ահարոնեան

Ուրֆա ...

Մտքիս տեսիլին մէջ կը պատկերազարդուի ան իբրեւ ցուկանաւ, հիմակ խրած ու խորտակուած քարերու վրայ: Յուկանաւ մը գիտութեան եւ քաջութեան, արուեստի եւ արութեան:

Փոթորիկի օր մը, օր մը բորբոքման եւ աստուածարժան բարկութեան, արմենական նաւազախումբը, անհնարին դիւրցագնութեամբ, բացը այլազգիներու ծովուն, անօգնական, լծուեցաւ հերոսական մարտնչումի մը, որուն նմանը, հաւատացէ՛ք, չէ արձանագրուած ո՛չ մէկ պատմութեան մէջ:

Ծովամարտը ունեցաւ իր հրեշտակապետը, իբրեւ նաւապետ, ու նաւազախումբին բոլոր անդամները, տղայ, տարիքաւոր, կոյս, կին, պայծառակերպուեցան քերովբէներու գունդի:

Կամքը եղաւ կայմ, կորովը՝ կամրջակ, դիւցագնութիւնը՝ դրօշ, արութիւնը՝ առաքաստ ու մահը՝ մեծութիւն:

Այդ ծովամարտէն դիւցագուններ թեւեցին դէպի անմահութիւն, իսկ վերապրող հերոսները, պատմեցին մեզի հոմերական դիւցագնեղութեան դրուագները:

Լայնածաւալ ու աննախընթաց ողբերգութեան մը մէջ, Ուրֆան կարկառեց արութեան ապառաժներ ու արձաններ:

Ու ըսաւ.

- Միայն գառներու հօտ չենք մենք Հայերս, այլ մարտիկներու մատեան գունդ:

Եվ Ուրֆան լեռ չէ: Լեռնացաւ ու գագաթնացաւ իր քաջութեամբ: Նաւը օտար ծովու մէջ առանձին էր, անօգնական: Որով իր քաջութեան գագաթը կը մնայ անմրցելի ու անմերձենալի:

Ուրֆացիք իրենց արութիւնը չստացան իրենց բնակավայրին բարձրութենէն, իրենց խիզախութիւնը չընդունեցին իրենց դիրքէն, այլ իրենց հոգիին քարայրներէն ու գագաթներէն քաղեցին: Եվ հերոսութիւնը ըլլալով հասարակաց՝ բոլորն ալ ապրեցան գուպարին գինովութիւնը: Զիրար ներշնչեցին յանդգնութեամբ իրանց հոգեկան հուրերը ընծայելով իրարու, իբրեւ հաղորդութիւն:

Ուրեմն ծագեցաւ իրենց քաջութիւնը ներքին լեռներէ, ըլլալով ընդոծին ու անխառն դիւցազնութիւն: Անոնք հանդէս բերին գանձատունի մը հէքիաթական աւանդները, իրենց արիւնին մէջէն ու արմենութեան:

Անհաւասար մարտի ընթացքին՝ Նաւը, ներկուած արիւններով ու նորոգուած լոյսերով, խոյացաւ, խորտակեց եւ հոսկ ապա խրեցաւ, պանթէոններու արժանի պարտութեամբ:

Մահացեալ մարտիկները մտան Հայութեան բզկուտուած հովանիներուն մէջ, իսկ վերապրողները մեծ ծովուն ալիքներէն քշուած, ժայռակերտ աշխարհի ափերուն վրայ ցրուեցան:

Պարծա՛նք մեկնողներուն ու պատի՛վ մնացողներուն:

Յիշատակաց գանձատունին մէջ կը ծխայ հսկայ խնկաման մը, անսպառ զմուռաներով ու կը բարձրանան իրարու մէջ թաւալող ամպեր, աղաւնիներու սպիտակութեամբ:

Կը լսուի առասպելական երաժշտութիւն մը, որ կը տարածուի խորընթաց ու կը լեցնէ ծովերը եւ կը ծածկէ անապատներուն աւազները խորամտութեան փոթորիկով ու փրփուրներով:

Նաւը, իբրեւ Նոյեան Տապան, կը հանգչի արութեան Արարատի մը վրայ:

Արծիւ մը, կտուցին մէջ դափնետերեւ, կը ցցէ գլուխը՝ Հայոց պատմութեան մէկ էջին գագաթը, որուն ներքեւ կը վերածուի ինքնապաշտպանութիւնը իմաստասիրութեան:

*Ահա բանը որ Ուրֆան մեզ արձակեց՝ եհովայական
փոթորիկի ու փայլակներու մէջէն:*

ՄԵՅ՝ ԵՂՄԻՆՅԵ՝Մ

ՀՈՂԸ

«Թուրք ըլլալը պատիւ է, երանի թուրք եմ ըսողին»:

Ուշադրութիւնս գրաւող առաջին բանը մաքսատան պատին արձանագրուած այս յայտարարութիւնը եղաւ, երբ գնացքը դուրս ելաւ սուրիական հողէն ու կանգ առաւ Թուրքիոյ սահմանագլուխը:

Թուրք ըլլալով պատիւը: Առաջին տպաւորութեան ստեղծած անմիջական հակազդեցութիւնը մեղմեցի մէջս, քիչ մը հանդարտեցուցի ինքզինքս, մեր պատմութեան, բանաստեղծութեան, գրուած ու չգրուած յուշերուն ակօսով մէջս կուտակուած ապրումներէն կրկին անջատեցի յայտարարութիւնը, բայց դարձեալ անկարելի եղաւ ինծի խարխիս մը տալ «Պատիւին», ըմբռնել անոր մղիչ ուժը:

Ի՞նչ ունի այս ժողովուրդը, կ'ըսէի ինքզինքիս, ի՞նչ տուած է մարդկութեան, ի՞նչ կրցած է տալ ինքն իրեն, որ ազգային պատկանելիութիւնը հպարտութեան վերածելու քաջութիւնը հասկնալի դառնար: Գիտնական մը տուած է գիտական աշխարհին, համամարդկային ապրումներ անձնաւորող գրագէտ մը, երաժիշտներ, նկարիչներ, ճարտարապետներ: Ի՞նչ: Մարդկութեան երջանկութեան նուիրուած մարգարէաշունչ մա՞րդ մը կայ իր պատմութեան մէջ, կրօ՞նք մը ստեղծած են թուրքերը, սրբութեան մը համար զոհե՞ր տուած են, ի՞նչ երազ բերած են իրենց հետ, ի՞նչ տեսիլք, ի՞նչ տենչ, ստեղծագործ ի՞նչ շունչ, որ թուրք ըլլալը կարենային պատիւ համարել իրենք եւ իրենց պատիւը չդժուարանայինք ըմբռնել մենք:

Գնացքը կը սուրայ՝ անցնելով կիրճերէ, փապուղիներէ ու դաշտային ընդարձակ տարածութիւններէ:

Ուրիշ ու մռայլ աշխարհի մը մէջ կը գտնուիմ այլեւս, ուրիշ ու չոր հող մը կը տարածուի դիմացս, ուրիշ ու չոր մարդեր կ'ուրուանան աչքերուս առջեւ: Չոր, չար, չարաշուք կերպարանքներ: Հետզհետէ կը ճանչնամ զիրենք, հետզհետէ արիւնս կը պղտորի, հետզհետէ սիրտս թունդ կ'ելլէ:

դեղին կաշի այս ծերունի¹⁸ ն էր, որ քրքջաց մեր հեթանոս ու արու քնարահարին՝ երկարատեւ հոգեւարքին ի տես:

Քարայրի մարդը յիշեցնող երեւուն այս թշուառութիւնն էր, որ խեղդեց Ս. Մեսրոպի մեսրոպաշունչ երգչին վերջին շունչը:

Ասո՞նք էին, ասո՞նք, առաւօտեան հրաշափառ արեւին տակ աներազ աչքերով խումբ խումբ ծուլացող այս ուրուականնե՞րը, որ եաթաղան բարձրացուցին Սեւակին ու Երուխանին, Զարդարեանին ու Հրանդին, Բարսեղեանին ու Խաթակին, Ակնունիին ու Շահրիկեանին, մեծերու դասին, մեծութիւններուն, մեծութիւններու ծնունդ տուող մեծագործ ցեղին: Կատաղութիւն մը կուգայ վրաս, երբ զոհերն ու դահիճները քով քովի կը բերեմ: Կարծես ջղագար կը դառնամ, կը մթագնի ուղեղս ու լայն ու նոր աշխարհներու կարօտով ճամբայ ելած հոգիիս համար կարծես աշխարհը կը նեղնայ աւելի, աւելի անտանելի կը դառնայ, շատ մը արժէքներ կը փոշիանան մէջս, կասկածելի կը դառնայ ամէն ուժ, ամէն զօրութիւն: Կը նայիմ իրենց, իրենց թրքութեամբ հպարտ այս թուրքերուն ու երբեմն, օ՛, ներեցէ՛ք ինձի, երբեմն այնպէս կը թուի ինձի, որ նահատակները այնքան ափսոսալի չե՛ն, որքան անտանելի են անոնց վրայ բարձրացած այս անարժան բազուկները: Կը նայիմ իրենց ու կ'ամչնամ կարծես: Կը պզտիկնամ, կը փոշիանամ կարծես: Նահատակուէի՛նք կ'ըսեմ ինքզինքիս ու ատամներս կճրտելէն, նահատակուէի՛նք, եթէ գրուած էր այդպէս, բայց գոնէ ուրիշ մը ըլլար մեր դահիճը: Ուրիշներ ստանձնէին դահիճի այս պաշտօնը, իրենց մտքին մէջ սարքելէ ետք մեր դժոխքը, վառէին նաեւ անոր եղերական կրակը, իրենք բարձրացնէին խաչը, իրե՛նք՝ աջին ու ձախին նրբօրէն ժպտացող քաղաքակրթութեան այդ նրբին պոռնիկները, իրենք՝ խաչակիր այդ փղշտացիները:

Ուրիշ մը, գոնէ ուրիշ մը ըլլար դահիճը, «Լինել չլինել»-ու ահաւոր երկընտրանքը ապրող Շէյքսպիրի ժողովուրդը վճռէր մեր ահաւոր չլինելը, կ'ըսեմ դառնութեամբ:

«Կարմիրը եւ սեւը» ճարտարապետող Սթանտալի ժողովուրդը վիճակէր մեզի այս թանձր սեւը: «Ոճիր եւ

պատիժ»-ի դաժան գեղեցկութիւնը ստեղծող վիթխարի գրագէտին¹⁹ դաժան ազգը գործէր այս դաժան ոճիրը:

Թող Կէօթէի ժողովուրդին Մեֆիսթոֆէլները ըլլային մեզի դէմ արշաւանքի ելած Մեֆիսթոֆէլները: Թող իրենց ագուանները արձակէին մեր վրայ հանճարեղ «Ագրաւ»-ին հանճարեղ երգը երգող մեծ բանաստեղծի՛ն ժառանգորդները:

Տանթէի ժողովուրդը սարքէր թող տանթէակա՛ն այս դժոխքը: Ուրիշ մը ըլլար, ուրիշ ազգ մը վերջապէս, որուն հետ կարելի ըլլար այս սեւ երազին հետ պայծառ երազ մը յիշել, գեղեցիկ արարք մը թուելը դժուար չըլլար, դժուար չըլլար իմացական նոր կալուածի մը գիւտով խանդավառուել:

Պահ մը մտածումով ետ կ'երթամ ու կը քալեմ մեր պատմութեան մէջէն: Կ'անցնիմ թշնամիներու մէջէն, թշուառութեան ու փլատակներու՝ ու տարօրինակ կը գտնեմ ինքզինքս: Տրորուած երկրի մը գաւակն եմ, տրորուած ժողովուրդի արիւնը կը կրեմ, աշխարհաքանդ մըրիկներու յիշատակը կայ տակաւին հոգիիս մէջ, հին արշաւանքներէն մնացած աւերակներ դեռ կը յամենան սրտիս վրայ, բայց ինձի կը թուի, թէ դառնութիւնս հին սաստկութիւնը չունի, հին թշնամիները հին թշնամութիւնը չեն հրահրեր մէջս, փոխուած եմ շատ, դարձած եմ տարօրինակ ու կարծես հոգիս պատրաստ է ներելու շատ բան, շատերուն: Արդարեւ, Հոմերոսին հետ գլուխ գլխի անցուցած ժամերուս՝ խռովա՞ծ են երբեք զիս բիւզանդական մեծ դաւադիրներուն մուսյլ ստուերները: Յնորական Զրադաշտին կամ տենդայոյց Խայեամին հետ անցուցած պահերուս՝ լսա՞ծ եմ երբեք պարսիկ բանակներուն մահասարսուռ ձայները: Ասորեստանի խռովարար թագուհիին հեղեղային սէրը երազած ատենս՝ մտածա՞ծ եմ բնաւ Ասորեստանի կազմակերպած հեղեղային արշաւանքին մասին: Կը յիշեմ, կը դատեմ, կը մոռնամ շատ բան, շատերը: Այլ ի՞նչպէս մոռնամ ձէնկիզ Խանն ու իր ժառանգորդները, Լենկ-Թիմուրն ու իր յաջորդները, ոճիր յղացող եւ միայն ոճիր գործադրող այս թուրքերը ի՞նչպէս մոռնամ: Կը նայիմ չորս դիս, կը ջանամ վանել ինձմէ ամէն յաճախանք,

քստմանելի ամէն դէմք: Աղմուկի մը կարօտը կը զգամ հոգիիս մէջ, աղմուկի մը մէջ ամէն ինչ մոռնալու կարօտ մը կը վառի մէջս, եռուզեռի մը պէտք ունին աչքերս, այլ ամայութիւն կը տեսնեմ միայն, երկունք չունեցող հող միայն, մրգաստան չունեցող տարածութիւն միայն:

Այսքան հող ունէին եւ Հայաստան կոչուած այդ ժայռակո՞յտը անհանգիստ ըրաւ այս մարդերը:

Կը նայիմ ընդարձակ այս դաշտերուն եւ կը յիշեմ թուրք թերթերէն յորդող թշուառութեան ընդարձակ զեկուցումները: Փշրանքներու կարօտ այդ բազմութեա՞ն կը պատկանի փխրուն այս հողը: Այսքան հող ունին եւ ամայութի՞ւն կը հնձեն: Այսքան հող ունին եւ ո՞ղբ կը խմբագրեն:

- Կրնա՞ր տարբեր ըլլալ միթէ, կրնա՞ր տարբեր ըլլալ, կ'ըսէ ձայն մը ներսէս: Ի՞նչ երազ տեսած է այս հողը, որ ուժ դառնար: Բարիքի փոխակերպուող ի՞նչ քրտինք հոսած է իր երակներուն մէջ: Իր կողերը բացած է ստեղծագործ ո՞ր կիրքին առջեւ, որ բեղմնաւորուէր ու ծաղիկ դառնար, միրգ դառնար ու ծիծաղ ու երգ: Արգասաւոր խոփէն աւելի ոսկոր տեսած հող: Քրտինքէն աւելի արիւն ծծած հող: Երգէն աւելի հառաչանք շնչած հող: Ու նոյն հողին վրայ նոյն հողին պէս մարդեր, իրենց սեւ հեղինակութիւններուն ետին երեւակայուած աներեւակայելի տիպարներուն վաւերական ներկայացուցիչները: Կը նայիմ իրենց ու մեռելներուն փոխարէն մնացորդացին մենամարտը կը յիշեմ այս անգամ ու սիրտս կ'ողողուի իր կարօտած աղմուկով: Հոգիս կրկին կը վերադառնայ կեանքին, երբ կը յիշեմ մեր հերոսները, թշնամիին առջեւ զգացած ամօթս կը չքանայ, պգտիկութեան կրծող զգացումը կը հեռանայ մէջէս, երբ կը յիշեմ տասնապատկուած կամք, հարիւրապատկուած յամառութիւն, հազարապատկուած տենդ ու վրէժ մեր ֆէտայիները: Կը յիշեմ հայրս ու կը հրճուիմ դարձեալ: Հայրս եւ կամաւորական բանակին կորիզը կազմող ծննդավայրիս միւս տղաքը, որոնք հետզհետէ աճեցան հեռուէն եկող, աշխարհի չորս ծագերէն եկող վրէժխնդիր նոր դէմքերու թիւերով, բանակ դարձան հետզհետէ, ամեհի մրրիկ դարձան, փոթորիկի պէս անցան այս հողերէն, ու սարսափ

դարձան թշնամիին, յոյս տուին յուսահատ ապրողներուն եւ շունչ տուին մեր նոր պատմութեան շնչահեղձ էջերուն: Վրէժի մէջ մկրտուած ու թուրք արեան ծարաւած, օ՛, հրաշալի այդ տղաքը, օ՛, հայկական այդ անհուն բանակը, բանակներէն ամէնէն անշահախնդիրը, արդարը ամէնէն, ամէնէն տենդավառը, որ իջաւ Նազովրեցիին երկիրը ու նոր ուժի մը հաւատքը սրտին, ու նոր ուխտով ու նոր շարականով մը բարձրացաւ Արարատ լեռնն ի վեր ու վար բերաւ ու ծունկի բերաւ դարաւոր ոսոխը, հալածեց մինչեւ հոս, ծակամոյծ ըրաւ իր տան մէջ:

Յաղթանակի ձայն մը կայ այս հողերուն վրայ, որ կ'արձագանգէ մէջս: Յագեցած վրէժ մը, որ կը լուսաւորէ սիրտս, կարելիութիւն մը, որ կը բեղմնաւորէ երազս:

Հայհոյելէ յոգնած, ջղայնանալէ սպառած ու առանց վէրքի արիւնաքամ եղած անցորդը, որ ես եմ՝ ձեր յիշատակին մէջ վերանորոգուած կը շարունակեմ ընթացքս թշնամի այս ճամբաներէն, օ՛, արեւելեան բանակի արեւաբորբ քաջեր, շարունակեցէք ձեր երթը հոգիիս մէջ, աղմկեցէ՛ք կրկին, որոտացէք սրտիս մէջ «որոտման որդիները» քաջազարմ ազգին, որպէսզի ուրիշ ձայն չլսեսմ, ուրիշ յաճախանք չունենամ, չպղտորի՛մ կրկին:

Պօղոս Սնապեան
«Բագին», Բէյրութ, 1962, ք. 3

«Պարտականության գ^ոացմունքը եւ մեծ սերը դեպի
վերածնվող հայրենիքը եւ հայ ժողովուրդը՝
ահա թե ինչն է պահում ինձ իմ տեղը»:

Յուրանանք Քաղաքացունի

Սիրելի՛ս, անձնապես եւ նյութապես եւ ոչինչ գրկանք չեմ
կրում, ունեմ բնակարան, սնունդ, շոր, ծխախոտ, նույնիսկ շաքար:
Շատ հաճախ, (համարյա ամեն օր) ճաշի նստելիս ձեզ եմ հիշում:
Գիտեմ, թե ինչ նեղության մեջ պիտի լինեք դուք, գիտեմ, որ ամեն մի
պատառ հացը, ամեն մի կտոր միսը, ամեն մի կտոր փայտը հաշվով եւ
խնայողաբար եք գործածում: Գիտեմ, որ սենյակներդ ցուրտ է,
սնունդներդ պակաս, շորերդ պակաս ու գիտեմ, թե անձնապես դու
որքան հոգնած պիտի լինես շուկա գնալուց, խոհանոցում աշխատե-
լուց, լվացք անելուց: Ես ստանում եմ 1300 ու. ուճիկ եւ 500 ու՝
«ներկայացուցչության» համար: Այդ «ներկայացուցչությունը»
գլխավորապես՝ ստորագրություններ հօգուտ որբերին ու որբանոց-
ներին, գաղթականներին, զինվորներին, հաշմանդամներին եւ այլն, եւ
այլն: Հավանական է, որ հունվարից սկսած բոլոր պետական
ծառայողների ուճիկը ավելացվի 30 տոկոսով. եթե այդ օրենքը
ընդունվի խորհրդի կողմից, ես կստանամ 1733 ու. ... Հիշում եմ
Հրաչյային, Արամին, ապա հիշում եմ՝ ո՛չ չեմ հիշում, այլ աչքերիս
առաջը տեսնում եմ այն ժողովուրդը, այն հարյուր հազարավոր
մարդիկ, որոնց կառավարելը ինձ է վիճակված - հիշում եմ, մտածում
եւ խելագարվում եմ ցավից ու կսկիծից:

Չգիտեմ, արդյոք երբեւիցե, որեւէ ժողովուրդ եղե՞լ է այն
օրհասական, այն անելանելի կացության մեջ, որ ապրում է այսօր հայ
ժողովուրդը, տեղեկություն չունեմ, թե ի՞նչ դրության մեջ են մեր
փախստականները Հյուսիսային Կովկասում, Վրաստանում,
Ազրբեյջանում, բայց մեր հանրապետության սահմաններում
ժողովուրդը հասել է ծայր աստիճան թշվառության, ժողովուրդը
հոգեւարքի մեջ է, հաց չունենք ուտելու, անոթի ենք, տուն չունենք
ապրելու, մեր գյուղերը քանդված ու ավերված են, այս ձմեռ
ժամանակ մնացել ենք բացօդյա, փլատակների եւ քարերի տակ, շոր
չունենք հագնելու, մերկ ենք, սառում ենք ցնցոտիների մեջ,

ուժասպառ ենք, հիվանդ, մահամերձ հիվանդ: Բժավոր տիֆը այնպիսի ծավալ է ստացել, որ ստատիստիկան չի հիշում անցյալներում: Երեւան քաղաքում, որ ունի 60-65 հազար ազգաբնակչություն, այսօր ավելի քան 2000 հիվանդ կա, 30 մարդուց մեկը պառկած է՝ հիվանդ բժավոր տիֆով: Բժիշկներ չունենք, ֆելդշերներ չունենք, եղածներից կեսը հիվանդ պառկած է կամ մեռած, հիվանդանոցներ չունենք, դեզինֆեկցիայի միջոցներ չունենք, վառելիք չունենք, որ բաղնիքները տաքացնենք, մարդկանց լողացնենք, ոջիլներից ազատենք, սապոն չունենք, որ լվացք անենք (ֆունտը 15-20 ուռբլի է), փող չունենք, մեր փողերը վրացիք ձերբակալել են Թիֆլիսում, հաղորդակցութայն միջոցներ չունենք, երկաթուղային դիժը ավերված է, չունենք նյութ եւ միջոցներ, որ վերականգնենք, չունենք շոգեկառքեր եւ վագոններ, եղածները քայքայված են, եւ չենք կարող նորոգել, որովհետեւ արհեստանոցներ չունենք, չկա նավթ, որ տաքացնենք շոգեկառքերը, ֆուրգոններ եւ սայլեր չենք կարող բանեցնել, որովհետեւ ձիերը սատկում են անոթաբլուրներից, իսկ եզները մորթում են ուտելու համար ...

Այդ է մեր կացութայունը: Միայն հայի անսահման տոկունությունն է, որ կարող է դեռեւս դիմանալ: Մեր գորքերը, որ Լոռիում այդպես քչեցին վրացիներին, մերկ են եւ քաղցած: Պետական որբանոցներում տասը հազարից ավելի որբ ունենք, որոնց կիսաքաղց գոյութայունը պահպանելու համար օրեկան 100 ուռբլի է պահանջվում, մոտ 300 հազար տնավեր գաղթականություն ունենք, որոնք մեռնում են մեր աչքի առաջ եւ որոնց ոչ մի օգնություն չենք կարող անել: Պետական մեխանիզմը չենք կարող կարգի բերել, որովհետեւ միջոց չունենք վարձատրելու: Ընդհանուր թշվառութայն վրա ավելանում է նաեւ կաշառակերություն, գողություն, թալան, ավազակություն, շանտաժ, որոնց դեմ հնար չունենք կռվելու:

Հետո - արտաքին բարդությունները: Վրաստանը իր անվերջ լրբութայուններով մեզ ստիպեց պատերազմի դիմել, մի բան, որից ամեն կերպ աշխատում էինք մենք խույս տալ: Այժմ բարդություններ կարող են ծագել Թուրքերի հետ Ղազախում, Շարուրում, Նախիջևանում: Մի կողմից, մենք չենք կարող ամեն տեղ զիջել, ամենքի առաջ խոնարհվել, համբերել ու ետ նահանջել, որովհետեւ դրանով մեծապես վտանգում ենք մեր պետութայն ապագան, մեր քաղաքական գրությունը, մեր ինքնուրույնությունը, մեր ազատությունը - այն ամենը, որի համար այդքան ահուկի գոհեր ենք տվել, այդքան

գերմարդկային ճիգեր ենք թափել, դարերով եւ սերունդներով ապրել ենք, մյուս կողմից ուժասպառ ենք այն աստիճան, որ ի վիճակի չենք շարունակել կռիվը, դիմադրել, դիմանալ, նոր գոհաբերություններ անել, իսկ արտաքին օգնությունը (Ամերիկայի կամ Անգլիայի կողմից), որի վրա դրել ենք մեր ամբողջ հույսը, դանդաղում է, չի արտահայտում իրեն շոշափելի ձեւով:

Այդ է մեր դրուժյան տրագեդիան: Կառավարությունը լարում է բոլոր ուժերը՝ մի ելք գտնելու, բայց անգոր է: Անգոր է եւ արտաքին պայմանների շնորհիվ, ե՛լ ներքին գիտություն, փորձառություն եւ տաղանդների պակասություն պատճառով: Պետական մարդիկ չունենք, սկսած ինձանից, որ պետության գլուխն եմ կանգնած: Մինչեւ հիմա չենք կարողացել կազմակերպել կենտրոնական վարչությունը՝ մինիստրությունները եւ մինիստրների խորհուրդը: Իմ նախկին կաբինետը, որ կազմված էր դաշնակցականներից (Արամ, Կարճիկյան) եւ չեզոքներից (գեն. Հախվերդյան, Պետրոսյան), չգլխացավ, որովհետեւ մեծամասնություն չուներ իր հոտերը՝ խորհրդի (պառլամենտի) մեջ: Ստիպված եղա նոր կաբինետ կազմել հայ ժողովրդական կուսակցության մասնակցությամբ: Սրանով մի մեքենայական մեծամասնություն ստեղծվեց խորհրդի մեջ (24 ձայն 43-ից), բայց ներքուստ անհամաձայնությունը, անվստահությունը, անտագոնիզմը, նույնիսկ փոխադարձ ատելությունը չվերացվեց:

Որքա՛ն աշխատանք, որքա՛ն լարված ուշադրություն, որքա՛ն կոմպրոմիսներ պահանջվում է ինձանից, որպեսզի կարողանամ գոնե միաժամանակ, գոնե արտաքուստ պահել համաձայնությունը: Ամեն օր սպասում եմ կատաստրոֆայի, ամեն օր կարող է պայթել թե՛ պառլամենտը, թե՛ կառավարությունը, եւ այն ժամանակ ամեն բան տակնուվրա կլինի, կսկսվի մի անարխիա, որ վերջնականապես կխորտակի մեր մանուկ պետությունը:

Մեր կառավարական կազմի միջից կորցրինք ամենաուժեղ անդամը՝ Խաչիկ Կարճիկյանին, որը գուցե միակ պետական մարդն էր մեր մեջ: Նրանից հետո դաշնակցականներից մնում է միայն Արամը, Ալեքսանդր Խատիսյանը եւ Սիրական Տիգրանյանը: Արամը ուժեղ, եռանդուն, գործունյա, մասսաների մեջ ազդեցիկ մարդ է: Բայց նրան պակասում է պետական ըմբռնողություն, լայն հայացք, օրինականություն, զգացմունք, հետո նրան չեն կարող տանել բոլոր կուսակցությունները, բացի դաշնակցությունից, նույնիսկ դաշնակցության մի խոշոր թեւ բացասաբար է վերաբերվում, սա շատ

է դժվարացնում թե՛ իր դրուժյունը, թե՛ կառավարութեան դրուժյունը, բայց ուրիշ մարդ չկա, որ կարողանար փոխարինել նրան: Ալեքսանդր Խատիսյանը անսպառ եռանդի եւ աշխատելու տարօրինակ ընդունակութեան տեր մարդ է, կարող է օրեկան 18 ժամ աշխատել առանց հոգնելու, ունի ձեռներեցութիւն (ինիցիատիվա), պինդ ջղեր, շուտ ըմբռնում է հարցերը, վարչական մեծ փորձառութիւն ունի, կարողանում է հարմարվել եւ գտնել միջին գիծը ... Իմ այսօրվա կաբինետի մեջ ամենից գնահատելի անդամը նա է, դժբախտաբար բարոյական հեղինակութիւն չունի, չի ներշնչում հավատ եւ վստահութիւն դեպի իր անձնավորութիւնը, եւ սա շատ է խանգարում գործունեութեանը: Չորրորդ դաշնակցականը իմ կաբինետի մեջ Սիրական Տիգրանյանն է (արտաքին գործերի մինիստր, նախկին անդամ Ռուսական Պետական դումայի եւ փոխնախագահ Անդրկովկասյան Սեյմի), բավականին պատրաստված, դատելու ընդունակ, բայց միաժամանակ աքստրակտ, անպտուղ եւ ապիկար մտքի տեր մարդ է, լավ դիրեկտոր կանցելյարի կլիներ, եւ ոչ արտաքին գործերի վարիչ, բայց նրանից լավը չկա:

Հայ ժողովրդական կուսակցութեանը պատկանող մինիստրներից ամենից գնահատելի Արտաշես Էնֆիաճյանն է (ծխախոտի գործարանատերը), անկեղծ ու շիտակ մարդ է, խելքը գլխին, գործը հասկացող (ֆինանսների մինիստր է), բարեխղճորեն աշխատում է, բայց քաղաքական կյանքի մեջ նոր մարդ է, դժվար է կողմնորոշվում: Դրան հակառակ, Սամսոն Հարութիւնյանը (արդարադատութեան մինիստր) երկար տարիների ընթացքում եղել է հասարակական կյանքի մեջ, փորձառութիւն եւ եռանդ ունի, բայց աղքատ է թե՛ մտքով եւ թե՛ հոգով, մանր մարդ է, որ հաջողութեամբ կարող է վարել մանր գործեր, բայց պետական մասշտաբը վեր է իր ընդունակութիւններից: Ի լրումն ամենայնի, խորամանկ է եւ ինտրիգան: Լեւոն Ղուկասը (պարենավորման մինիստր) գործնականապէս խելացի, շատ ճարպիկ եւ ընդունակ մարդ է, բայց անվստահելի, իրեն թունդ հայ է ձեւացնում, բայց իրօք մի Աստված ունի միայն՝ իր սեփական շահը: Չորրորդը՝ Գեւորգ Մելիք-Ղարաբոյոյանը (լուսավորութեան մինիստր)՝ մեծամիտ, ինքնահավան, բայց ներքուստ դատարկ ու սնանկ մարդ է: Ունենք նաեւ պետական կոնտրոլոր՝ Մինաս Բերբերյանը՝ բավականին խելացի եւ հասկացող մարդ է, հասարակական ջիղ ունի, ունի եւ փորձառութիւն, բայց ... բանկիր է՝ այդ տիպին հատուկ գծերով:

Ահա մեր մինիստրները: Դրանց վրա ավելացրու ինձ, որ ամենեւին չեմ համապատասխանում իմ բարձր եւ պատասխանատու կոչմանը: Ո՛չ իմ գիտությունով եւ պատրաստությունով, ո՛չ իմ խելքով եւ ընդունակություններով, ո՛չ եռանդով եւ կամքի ուժով չեմ կարող վարել կառավարական ղեկը, այն էլ այսպիսի դժոխային պայմանների մեջ: Այդ ես շատ լավ գիտեի հենց սկզբից, բայց ես չէի կարող մերժել ինձ առաջարկած պաշտոնը, որովհետեւ տեսնում էի, որ ուրիշ ելք չկա: Այդ անելանելի դրությունը շարունակվում է մինչեւ այսօր: Մարդ չկա, որ ինձ փոխարինի. ահա իրողությունը: Որքան էլ թույլ, հոգնած ու անընդունակ եմ ես, այնուամենայնիվ, այսօր ես միակ մարդն եմ, որ կարող է կազմի եւ պահպանի մի կառավարություն: Եթե ես չլինեմ, ամեն բան կքանդվի, եթե այդ վախը չունենայի, ոչ մի բոլոր չէի մնա տեղս: Հասկանո՞ւմ ես արդյոք, որ քաշելով ինձ վրա դրած անասելի ծանր լուծը, ես ամենամեծ անձնագոհությունն եմ անում: Պարտականություն զգացմունքը եւ մեծ սերը դեպի վերածնվող հայրենիքը եւ հայ ժողովուրդը՝ ահա թե ինչն է պահում ինձ իմ տեղը: Որքան երջանիկ կլինեմ այն օրը, երբ հանգիստ խղճով կարողանամ քաշվել մի անկյուն, նվիրվել իմ համեստ գործին եւ իբրեւ շաքարային, իբրեւ մեկը հագարներից, իմ փոքրիկ գործը կատարեմ նույն հայրենիքի համար:

Լինում են ժամեր, երբ հուսահատությունը կլանում է ինձ ամբողջովին: Լինում են ժամեր, երբ ուզում եմ բղավել՝ այլեւս չեմ կարող ... բայց իսկույն սթափվում եմ: Տե՛ս մեր այսօրվա կացությունը հենց մինիստրական կազմի մեջ: Լ. Ղուլյանը 5 շաբաթ առաջ գնաց Թիֆլիս կառավարական գործերով, որ մի քանի օր պիտի տեւեր միայն, բայց մինչեւ այսօր չի վերադարձել, մնում է արգելված Թիֆլիսում: Նրանից առաջ գնաց իմ անմիջական օգնականը, մինիստրական գործերի կառավարիչ Գեւորգ Նատիսյանը, որ իսկույն պիտի վերադառնար, բայց որը նույնպես մինչեւ այսօր մնում է արգելված Թիֆլիսում: Ներքին գործերի մինիստր Արամը երկու շաբաթ է, որ պառկած է հիվանդ բժավոր տիֆով, շատ ծանր հիվանդ է, վաղը սպասվում է կրիզիսը, եթե դիմանա էլ կրիզիսին, մի ամիս անընդունակ կլինի աշխատանքի: Արտաքին գործերի մինիստր Ս. Տիգրանյանը բացակա է, գնացել է Կարս գործերով: Պետական կոնտրոլյոր Մ. Բերբերյանը մերձիմահ հիվանդ է բժավոր տիֆով: Մարդիկ չկան, բացակայում են, հիվանդ են: Իսկ գործերը օր-օրի վրա ավելանում ու բարդանում են եւ ամենից ծանրը այս բոլորիս այն է, որ

դրամ չունենք, պետական սնդուկը դատարկ է ... մեր փողերը մնացել են Թիֆլիս, վրացիների ձեռքում, իսկ որբերին պետք է պահել, քաղցածներին պետք է հաց բաժանել, հիվանդներին պետք է բժշկել, ծառայողներին պետք է ռոճիկ տալ, պետք է, բայց որտե՞ղից տանք ...

Որ մտածում եմ, գլուխս պտուկտ է դալիս: Գիտե՞ս ինչից է, որ կարողանում եմ այսքան երկար նամակ գրել: Երբորդ օրն է, որ իմ ընկերները արգելում են ինձ գործ անել, պահանջում են, որ հանգստանամ, եւ ահա 3 օր տանը նստած ... Հանգստանում եմ: Բոլորովին ուժասպառ եմ եղել: Այս վերջին 6 ամսվա շարունակ լարված դրությունը, ծանր հոգսերը, անվերջ մտածմունքները ինձ հալից պահել են: Մի քանի օր է, որ գլուխս սկսել է սաստիկ ցավել, մի բան, որ ինձ համար միանգամայն անծանոթ էր: Չեմ կարող ուշադրութուն կենտրոնացնել մի բանի վրա, չեմ կարող արդյունավետ կերպով մտածել, լսել, հասկանալ, կարգադրել ... բժիշկները անվանում են սուր գերհոգնածութուն եւ պահանջում են, որ հանգստանամ: Բայց ինչպե՞ս, ահա 3 օր է, որ նստած եմ տանը, բայց ոչ մի թեթեւութուն չեմ զգում: Գլուխս շարունակում է ճաքել ցավից: Գործ չեմ անում, ճի՛շտ է, բայց ինչպե՞ս հանեմ մտքիցս մտածմունքները, ինչպե՞ս ազատվեմ այն մտքից, որ պատասխանատու եմ իմ ամբողջ ժողովրդի առաջ, թե իմ սխալ քայլից կարող եմ վտանգվել այդ ժողովրդի ներկան եւ ապագան: Ես իրավունք չունեմ տկար եւ հիվանդ լինելու, ես իրավունք չունեմ հանգստանալու, ես պետք է դիմանամ - ահա թե ինչ եմ ասում ինձ ամեն օր, ամեն ժամ, պետք է դիմանամ, ինչպես դիմանում է այս մեռնող ժողովուրդը:

Մի մեծ լույս, հավատ կա հոգուս խորքում մեխված, որ արշալույսը մոտ է: Պետք է միայն դիմանալ, պետք է հավաքել ուժերի ամբողջ մնացորդը, պետք է վերջին ճիգը անել եւ ոտքերի վրա կանգնած մնալ: Ասում եմ այսքան զոհ տվել ենք արդեն, այսքան արյուն եւ արցունք թափել, այսքան տներ ավիրել, այսքան վառ օջախներ հանգցրել, պետք է, որ այս բոլորը գտնի իր վարձատրությունը: Ոչ մեզ համար, այլ մեր որդիերանց համար, թեկուզ էլի 10 հազար մարդ կոտորվի, ես էլ նրանց հետ, բայց դոնե նրանք, որոնք ողջ կմնան, մի օր տեսնեն, ազատ շունչ քաշեն, մարդավայել կյանքով ապրեն: Եվ այդ կլինի, այդ մոտ է լինելու:

Ծայրահեղ թշվառությունը այն աստիճան խեղել է մեզ, որ անընդունակ ենք դառել գնահատելու արդեն կատարված իրողությունը եւ հավանական հեռանակարները: Հինգ տարի առաջ

Հայաստանը լուկ աշխարհագրական տերմին էր, իսկ իբրեւ քաղաքական միավոր՝ հեռավոր երազ էր, որի մասին ամենահանդուգն մտքերն անգամ չէին համարձակվում բարձր խոսել: Այսօր Հայաստանի Հանրապետությունը փաստ է արդեն: Թող որ այդ հանրապետությունը փոքր ու աղքատ լինի, թող ժողովուրդը ենթարկված լինի սովի ու համաճարակի, դա անցողակի բան է: Փաստը արդեն կատարվել է, եւ չկա աշխարհիս երեսին այն ուժը, որ կարողանա բնաջինջ անել պատմութեան էջերից կատարված փաստը: 500 տարի ստորուկ լինելուց հետո, մի ժողովուրդ վերածնվում է ազատ եւ ինքնուրույն կյանքի համար:

Եթե ես նայում եմ մեր խղճուկ խորհրդին (պառլամենտին), կառավարութեանը, մեր պաշտոնյաներին, մեր վարչական կազմին, ուզում եմ բռնալ հուսահատութեանից: Բայց հետո մտածում եմ՝ չէ՞ որ սա այնուամենայնիվ ազատ Հայաստանի պառլամենտն է, չէ՞ որ սա Հայկական կառավարութեանն է ... երբ տեսնում եմ մեր զորքերը, որ անցնում են փողոցներով իրենց ցնցոտիների մեջ, ասում եմ՝ չէ՞ որ սա Հայկական զորք է: Մեծ սիմվոլը արդեն իրականացել է, դարավոր անեծքը վերացել, մնացածը կգա իր կարգին: Երկու-երեք ամիս առաջ հաղթանակող Տաճկաստանը չոքել էր մեր կրծքին ու խեղդում էր: Մեր երկրի մեծ մասը տաճկի ոտի տակն էր: Ամբողջ Ախալքալակը, Ալեքսանդրապոլի, Էջմիածնի ու Երեւանի գավառների մի մասը, ամբողջ Սուրմալուն, Ղարսը, Կաղզվանը, Կողբը թուրքական էին: Թուրքը նստած էր Լոռի, Ջալալօղլի եւ Ղարաքիլիսա, ծածանվում էր տաճկական նզովյալ դրոշակը: Երեւանից 6-7 վերստ հեռավորութեան վրա կանգնած էր տաճկական բանակը իր թնդանոթներով: Ո՞ւր է այժմ տաճիկը: Չքացավ, ինչպես չքանում է ջուրը անապատի ավազների մեջ: Արագութեամբ եկան ու հեղեղեցին մեր երկիրը, այսօր ավելի մեծ արագութեամբ քաշվում են իրենց բնական սահմանները: Ալեքսանդրապոլը, Էջմիածինը, Երեւանը, Դարալագյազը, Սուրմալուն արդեն ամբողջովին մերն են, վաղվանից կսկենք մտնել Ղարսի շրջանը, երկու շաբաթից հետո արդեն Ղարսում նստած կլինենք, կանցնի դարձյալ երկու շաբաթ եւ մենք կլինենք արդեն Սարիղամիշում եւ Ղարաուրդանում ... երա՞զ է սա:

Մեծ պետութեանները ճանաչել են մեզ իբրեւ պատերազմող կողմ եւ տեղ են տվել մեր պատվիրակներին համաշխարհային կոնգրեսի մեջ: Մեծ տերութեանները պաշտոնական հարաբերութեանների մեջ են մեզ հետ, մեզ մոտ ներկայացուցիչներ են

ուղարկում, մեզ թղթեր են գրում՝ ուղղված «Հայաստանի Հանրապետության կառավարությանը, մինիստր-նախագահին, արտաքին գործերի մինիստրին» ... երա՞զ է սա, եթե երազ է, ուրեմն թող մեռնենք այս երազի մեջ, առանց արթնանալու:

Նամակս ընդհատում եմ, որովհետեւ մի անգլիական սպա ուղեւորվում է այսօր Թիֆլիս եւ հնարավորութիւնն կա ուղարկել նրա հետ: Արտ. Էնֆիաճյանը նույն մարդու հետ գնում է Թիֆլիս, որ իր գործարանից քեզ հասցնեն 1500 ռուբլի, եթե ստացար այդ փողը, տեղեկացրու ինձ: Եթե Արամի մասին որեւէ նոր տեղեկութիւն ունես, գրի՛ր: Գրի՛ր նույնպես, թե վրաց կառավարության կողմից որեւէ նեղութիւն չի՞ տրվում քեզ: Գուցե խուզարկե՞լ են կամ մի նման բան:

Բարեկներս եւ համբույրներս բոլորիդ, քո Օհաննես:

1919 թ., հունվար

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ՔԱԶԱԶՆՈՒՆՈՒ ՆԱՄԱԿԸ ՈՐԴՈՒՆ

**«... Ունենաս հոգուդ մեջ մի աստված,
մի սրբություն սրբոց, արժեքներից արժեք»:**

Յովիաննես Քաջագունի

Ռուբեն ջան, Դեկտեմբերի 31-ն է, տարվա վերջին օրը, գիշերվա ժամը մոտ 11-ը: Մարգոն գնացել է ընկերների մոտ՝ նոր տարին դիմավորելու: Բնակարանում մայրիկն ու ես մնացել ենք մենակ: Երկուսս էլ լավ ենք: Մայրիկը նստած է սեղանատնում, ես՝ իմ սենյակում: Չգիտեմ ինչ մտքերի մեջ է խորասուզված մայրիկը, իսկ ես ընկել եմ հիշողությունների աշխարհը: Եվ ահա մտքերս եկան, կանգնեցին քեզ վրա - հիշեցի, թե ինչպես ճիշտ 12 տարի առաջ, այս նույն գիշերը ստացա քո երկտողը Ղարսից եւ թե ի՛նչ ապրեցի ես այն օրերին: Ու մի անհաղթելի պահանջ գզացի գրել քեզ, թեեւ գրելը այնքան էլ հեշտ չէ: Մեր բնակարանում շատ ցուրտ է, եւ գրիչը հազիվ եմ շարժում, քանի որ ձեռներիս ձեռնոցներ ունեմ հազած:

Հուշեր, անվերջ հուշեր, շարան-շարան, մեկը մյուսի հետեւից ... Քանի-քանի նոր տարիներ անցել են գլխովս ու որքան տարբեր նոր տարիներ: Մանկության տարիներս պապենական տան մեջ՝ նահապետական նիստ ու կացով, հնադարյան սովորություններով ու կարգերով: Առաջին տարիները Թիֆլիսում՝ օտար միջավայր, փակ պանսիոնի գարշելի մթնոլորտ, ընտանիքի եւ հայրենիքի կարոտ: Հետագա տարիները դպրոցում՝ առաջին ցասումներ դպրոցական կարգերի ու ուսուցիչների դեմ, անարդարության, բռնության ու իրավազրկության դեմ: Առաջին աղոտ երազներ մարդավայել կյանքի մասին, ծանոթություն անլեզալ գրականության հետ, գաղտնի խմբակցություններ (խիստ կոնսպիրատիվ), ծրագրեր, տաք-տաք վեճեր: Հետո՝ ուսանողական շրջան, մի կողմից՝ աղմկալի հարբեցողություն մայրաքաղաքի տրակտիրներում ու փողոցային ընդհարումներ ուստիկանության հետ, մյուս կողմից՝ ըմբոստ հոգու վերջնական կազմակերպում, հեղափոխական տրամադրությունների ծավալում ու խորացում, քաղաքական խիզախ ծրագրեր ու պատրաստություններ, առաջին փորձեր լրջորեն կազմակերպվելու պայքարի համար, աշխատելու ու զոհվելու - մանավանդ զոհվելու բռնո՞ւ տե՛նչ: Արանքում՝ սիրահարություն, ամուսնություն, կին, երեխաներ: Հարատեւ ու սուր կոնֆլիկտ՝ ընտանիքի հետ ու քաղաքական գործչի պարտականու-

Թյունների մեջ: Հետո՝ երկար տարիներ ընդհատակյա աշխատանքի, մշտական լարված դրուլթյուն, մշտական երկյուղ բռնվելու, չպիկներ, խուզարկուլթյուններ, ժանդարմերիա: Հետո՝ թուրք-հայկական արյունահեղ ընդհարումներ, զինված ինքնապաշտպանուլթյուն, կյանքի ու մահվան կռիվ: Հետո՝ առաջին հեղափոխուլթյունը, նոր հույսեր ու հեռանկարներ, նոր դիրքավորումներ, կարծատե ոգեւորուլթյուն: Հետո՝ ստոլիպինյան ռեժիմ, սրված ռեակցիա, հետապնդումների խստացում, ձերբակալուլթյուն, մեղադրական ակտ, քաղաքական մեծ դատ: Հետո՝ փախուստ արտասահման, թափառում «օտար հորիզոնների տակ» ինչպես կասեր Ահարոնյանը: Հետո՝ կես լեգալ վերադարձ, պատերազմ, Ազգային խորհուրդ, կամավորական խմբեր, վճռական պայքարի եռ ու զեռ: Հետո՝ սարսափելի 15 թվականը. տեղահանուլթյուն, կոտորած, բնաջնջում, տասնյակ հազարներով փախստականներ, սով, համաճարակ: Մի ահուելի գոհաբերուլթյուն - բազմատանջ ժողովրդի մի կեսի ոչնչացում՝ հանուն մնացած կեսի քաղաքական ազատագրման: Հետո՝ փետրվարյան հեղափոխուլթյունը - նոր խանդավառուլթյուն, նոր հույսեր, հաղթական «կեցցեներ» արնաքամ սրտերից, մեռնող կոկորդներից: Ժողովուրդների ու երկրների ինքնորոշում, տեղական իշխանուլթյունների կազմակերպում, պահանջներ, ծրագրեր, խմբավորումներ, պատրաստուլթյուններ Համառուսական Սահմանադիր ժողովի համար: Հետո՝ հոկտեմբերյան հեղափոխուլթյուն, քաղաքացիական կռիվների ու անարխիայի շրջան, լքում պատերազմական ճակատների, թուրքերի ագրեսիան, անգոր ճիգեր դիմադրելու քայքայված, ուժասպառ բանակի մնացորդներով: Անդրկովկասյան Սեյմ ու Ռուսաստանից անկախ դեմոկրատական Ֆեդերացիա, ներքին հակամարտուլթյուններ, փոխադարձ դավադրուլթյուններ: Բանակցուլթյուններ Տաճկաստանի հետ Տրապեզոնում ու Բաթումում, պարտուլթյուն ու խայտառակ հաշտուլթյուն: Հետո՝ Անդրկովկասյան խախուտ շենքի վայրկենական փլուզում, Հայաստանի անկախուլթյան ակամա հայտարարում, փաստական գերիուլթյուն Տաճկաստանի ձեռին, կռիվներ Վրաստանի ու Ազրբեյջանի հետ, երկրի սահմաններից դուրս ու սահմանների ներսը, տնտեսուլթյան ծայրահեղ քայքայում, սով, համաճարակ, բարքերի վայրենացում, ընդհանուր հուսահատուլթյուն: Հետո՝ դաշնակիցների հաղթանակը 18 թվականի վերջին, Տաճկաստանը կործանված, Ալեքսանդր, Ղարսի ու Էրզրումի վերագրավում - նոր հույսեր, նոր հեռանկարներ: Հետո՝ ճամփորդուլթյուն Արեւմտյան Եվրոպա ու Հյուսիսային Ամերիկա, մեծ պետուլթյունների դռների

բախում, մուրացկանությունն եւ դառն հուսախաբուծյուն: Հետո՝ 20 թվականի վերջը, թուրքերի վերստին ներխուժում, արագ ու վերջնական պարտություն, բոլոր ուժերի սպառում, անձնատուժյուն: Հետո՝ Հայաստանի խորհրդայնացում, նոր փախուստ, նորից թափառումներ օտար երկրներում, հաղթված ու հուսալքված վտարանդիի չարքաշ կյանք: Հետո՝ Լոզանի դաշնագիր - եզրափակման վերջին խոսք, գերեզմանաքար խորտակված մի ամբողջ դարաշրջանի վրա: Վերջ մի քաղաքական գծի, մի քաղաքական ծրագրի, որի կառուցման ու իրագործման մեջ որոշ մասնակցություն ունեցել եմ եւ ես, որով ապրել եմ ամբողջ 30 տարի ...

Հիմա արի՛ ավելացրու սրա վրա այն գուտ ու նեղ անձնական ցնցումները, որոնց ենթարկվել եմ ես պատերազմի շրջանում. Հրաչյան՝ անհայտ կորած Ռուսաստանում, դուք երեքդ՝ պատերազմի մեջ: Լուրեր Հրաչյայի ձեռքակալման մասին, Արամը լրջորեն վիրավորվում է Բաքվում, Աշոտը սպանվում է Ղարաքիսում, Արամը սպանվում է Զանգիբասարում, դու գերի ես ընկնում Ղարսում, ենթարկվում ես գինվորական դատի, դատապարտվում ես տաժանակիր աշխատանքների, տեղափոխվում ես Արզրում, ուր շատերը ուղարկվեցին, բայց քչերը վերադարձան:

Եվ այդ բոլոր նոր տարիները անցել են գլխովս, տեսել եմ, ապրել եմ այդ տարիները եւ մնացել եմ կենդանի: Ոչ միայն մնացել եմ կենդանի, այլեւ պահել եմ ընդունակությունն ժպտալու ու այսպիսի երկար նամակներ գրելու: Անհավատալի չէ՞,՞ արդյոք: Ի՞նչ է սա - անզգայությո՞ւն, աներեսությո՞ւն, թե՞՞ հերոսություն: Ոչ մեկը եւ ոչ մյուսը: Գաղտնիքը նրանում է, որ մինչեւ այսօր ես մնում եմ լեցուն վառ հույսերով - եւ թերեւս այսօր ավելի, քան 15 տարի առաջ: Խորտակված եմ անձնապես, խորտակված է իմ քաղաքական գիծը, խորտակված են իմ հետեւած ուղիները, բայց ամենեւին չի խորտակված իմ կյանքին բովանդակությունն տվող իղձը: Հայաստանի ազգային-պետական կյանքը կառուցվում է - ահա այն ահագին փաստը, որի հանդեպ նսեմանում է մնացածը: Կառուցվում է, եւ այդ կառուցման մեջ ես էլ ներդնում եմ իմ մի փշուր աշխատանքը: Ահա, այն գիտակցությունը, որ պահում է ինձ կանգուն: Մի ամիս հետո կլրանա իմ 65 տարին: Եվ այդ հասակում, մարմնով եւ հոգով հոգնած, ուժասպառ, ես առավոտ շտապ վեր եմ կենում անկողնուց, գնում եմ աշխատանքի, ուրախանում եմ, երբ հաջողվում է մի դրական բան անել եւ սրտանց ցավում, եթե օրս անցնում է ապարդյուն:

Ահա, սիրելիս, քո հայրիկը եւ նրա մեծ դադատիքը:

Հնուց սովորութիւնն կա՛նոր տարվա շեմքի վրա կադանդել մերձավորներին, մաղթել նրանց համար ամեն տեսակի բարիքներ: Ես էլ ուզում եմ մաղթել քեզ համար, եւ ահա իմ մաղթանքը. թող դու մի գծով նման լինես ինձ, ունենաս հոգուդ մեջ մի աստված, մի սրբութիւն սրբոց, արժեքներից արժեք - մի բան, որը ոգեւորում է քեզ, բովանդակութիւնն է մտցնում կյանքիդ մեջ, մղում է դեպի աշխատանք ու պայքար: Սա շատ լավ մաղթանք է: Խոսքս կտրեցի, գրածս ջնջեցի ու շարունակութիւնից հրաժարվում եմ, որովհետեւ նկատեցի, որ քարոզի բնույթ է առնում, իսկ քարոզը տաղտկալի բան է թե՛ ասողի եւ թե՛ լսողի համար: Կես եմ դնում. Ձեմ կասկածում, որ հասկացար ասելիքս: Եվ հոգնեցի արդեն:

Նամակս սկսեցի երեկ, դեկտ. 31-ին եւ շարունակում եմ այսօր, հունվարի 1-ի գիշերը: Երկարեց, որովհետեւ մի քանի տող գրում եմ ու ընդհատում, ընկնում մտքերի մեջ: Ձեռներս ու ոտներս էլ սառեցին:

Դեհ, մի կողմ թողնելով բարձր նյութերը, գրկում ու համբուրում եմ քեզ պինդ-պինդ: Հիշում եմ խոստումդ, թե շուտով կվերադառնաս Թիֆլիս ու այնտեղից էլ կանցնես Երեւան: Կարոտով սպասում եմ, թե եւ շատ էլ չեմ հավատում խոստմունքիդ: Առո՛ղջ եղեք, դռնա՛ղ:

Յայրիկդ
31 դեկտ. - 1 հուլ. 1933

ԱՐՏԱԻԱԶԴ
[Օ. ԶԱՐՄՈՒՆԻ]

ԶՕՐ. Գ. ՆԺԴԵՀ
(Մարդը եւ Մարտիկը)

**Իմ հոգին զոյգ յենարաններ ունի –
Աստուած եւ Հայրենիք:**

Զօր. Գ. Նժդեհ

ՀԱՅ ԵՐԻՏԱՍԱՐԴՈՒԹԵԱՆ

**Ցեղերը մեծ են եւ հպարտ՝ իրենց անմահ գաւակներուն
պատմական ու մշակութային գործերով:**

Իւրաքանչիւր ազգ իր անմահ գաւակներու կատարած գործերը գրի կ'առնէ, որ ներկայացնէ երիտասարդութեանն ու գալիք սերունդներուն, որպէսզի անոնք ընթանան գաղափարի ա՛յն սրբազան ճամբէն, ուրկէ անցեր են իր ազգային սուրբերն ու հերոսները:

Ցեղի այդ մեծագոյն գաւակներուն գործերը ապրողներուն համար կը դառնան ներշնչման աղբիւր, ազգային դաստիարակութեան միջոց եւ գործունէութեան ուղեցոյց: Հայրենիք կարող չենք պահպանել ու պաշտպանել վաղը, եթէ մեր ազգային հերոսներուն քաջութիւնն ու անձնուիրութիւնը, անոնց գաղափարական ուխտն ու մեռնելու կամքը չունենանք: Երէկը միշտ դաս ու օրինակ պէտք է ծառայէ մեր այսօրուան ու վաղուան: Մեր քայլերը պէտք է առաջնորդեն մեր հերոսներն ու սուրբերը: Ո՛չ մէկ վարանում ու տկարութիւն գաղափարական գործունէութեան ընթացքին:

Այս տեսակէտներէն առաջնորդուելով՝ կ'ուզենք ժամանակակից դէմք մը տալ Հայ երիտասարդութեան - **Զօր. Գ. Նժդեհ:**

Ա. ՀԱՅՐԵՆԱՊԱՇՏԸ

*Միրում եմ արիութիւնը գրչիդ, խօսքիդ
ու սուրբիդ: Մեր օրերու պատշաճ մարդն
էք եւ ի՛նչ մեծ առաւելութեամբ ինձ վրայ:*

Ա. Ահարոնեան
2 Յունուար 1932 Փարիզ

Զօր. Գ. Նժդեհ Հայրենիքին հանդէպ իր ունեցած խոր ու անսահման սէրը արտայայտելու համար, չափազանց տկար ու անբաւարար կը գտնէ «Հայրենասէր» բառը: Մէր կարող է մարդ ունենալ ամէն բանի նկատմամբ՝ նիւթի, վայելքի, հագուստի, զբօսներու եւ այլ անարժէք ու անցաւոր բաներու հանդէպ: Բայց ինչ որ մարդ Հայրենիքին հանդէպ պէտք է ունենայ, ոչ թէ սէր, այլ՝ պաշտամունք է: Հայրենիքը պէտք ունի երկիւղած, մոլեռանդ ու անձնուէր պաշտամունքի եւ ոչ թէ միայն սիրոյ:

Հայրենապաշտը պէտք է խորապէս գիտակցի, որ ինքը անցաւոր էակ է, իսկ իր ցեղն ու Հայրենիքը՝ յաւիտենական ու մնայուն արժէքներ. ինքը վաղը հող պիտի դառնայ, բայց պիտի մնան ու ապրին իր ցեղն ու Հայրենիքը: Եւ հայրենապաշտ անհատին համար ի՛նչ կայ աւելի գեղեցիկ ու վսեմ, քան իր անցաւորութիւնը խառնել - իր մե՛ծ գոհողութիւններով - յաւիտենական Հայրենիքին ու ցեղին:

Ամէն անհատ կեանքի մէջ կոչում մը կ'ունենայ եւ յաճախ չի կրնար խուսափիլ իր այդ ճակատագրէն, շեղիլ՝ իրեն համար նախագծած ճամբէն:

Գարեգին Տէր-Յարութիւնեան (Նժդեհ), որ ծնած է 1886 Յունուար 1-ին, Նախիջեւանի Կզնութ գիւղը, Պետրոկրատի իրաւաբանութեան համալսարանի ուսանող էր եւ կը պատրաստուէր փաստաբան դառնալու, երբ 1905-ին կը պատահի Հ. Յ. Դանիակցութեան Լիժնեան դատավարութիւնը: 162 դատապարտեալներուն մէջ է նաեւ իրաւաբանութեան երիտասարդ ուսանողը: 155 հոգի կը խոստովանին իրենց յանցաւոր ըլլալը եւ զղջում կը յայտնեն դատաւորին՝ իրենց յեղափոխական գործունէութեան համար: Միայն եօթը հոգի կը մնան անվեհեր եւ

անդրդուելի: Այդ եօթը հոգիներէն մին է Գ. Նժդեհը, որ դատարանին մէջ կ'ըսէ:

- Ես կարող չէի յեղափոխական չըլլալ, որովհետեւ օտար լծի տակ հեծող Հայրենիք ունիմ:

Միայն հայրենապաշտ եւ մոլեռանդ գաղափարական մարդը կարող էր պոռթկալ այս խօսքը, առանց նկատի առնելու ցարական բանտն ու տառապանքները, առանց նկատի առնելու իր ուսումն ու սպազան:

Գ. Նժդեհ թէեւ համալսարանական ուսանող, բայց արդէն ան կը ձգտէր Հայաստանի ազատութեան եւ հայ ժողովուրդի փրկութեան, ու կը տառապէր՝ տեսնելով իր Հայրենիքը թրքական անարգ լծի տակ, իսկ իր ժողովուրդը՝ անլուր թշուառութեան մէջ: Թրքական կողոպուտները, բռնաբարումները, հրդեհումներն ու ջարդերը խորապէս կ'ազդեն Գ. Նժդեհի հայրենապաշտ ու ցեղախոռով հոգիին վրայ, եւ ան կ'որոշէ ընդգրկել զինուորական ասպարէզը՝ իր ցեղին ու հայրենիքին ծառայելու նպատակով:

Զինուորական կրթութիւնը կ'աւարտէ Սոֆիայի մէջ՝ ամենափայլուն յաջողութեամբ *“İ î üðâê ðaçðyâü”*:²¹ Իբրեւ յեղափոխական ան անվատօրէն գործեց միշտ ու հալածուեցաւ, բանտարկուեցաւ եւ աքսորուեցաւ, բայց անոր հայրենապաշտ հոգին երբե՛ք չընկճուեցաւ, վասնզի գաղափարական մարդուն կամքն ու նկարագիրը ամէն տեսակ հալածանքէ յետոյ աւելի կ'ամրանան ու կը գորանան: Զինուորական ասպարէզը Հայրենիքին ծառայելու համար իբրեւ միջոց ընտրած Գ. Նժդեհը պայքարեցաւ Պալք. Պատերազմի ընթացքին, հայ կամաւորներու գունդին գլուխն անցած Անդրանիկին հետ, որովհետեւ թշնամին նոյնն էր՝ **Թուրքը**: Ան պուլկար դրօշը պատուով եւ հերոսականով օժեց: Երբ տարիներ յետոյ, պոլշեւիկներու օգնութեամբ եւ գործակցութեամբ թուրքերը կանգնած էին մեր նորաստեղծ հայրենիքի սահմաններուն վրայ եւ կը սպառնային աւերել Հայաստանն ու բնաջնջել ժողովուրդը, Գ. Նժդեհ վտանգի գծին վրայ էր, դէմ յանդիման թշնամիին եւ պատրաստ ակն ընդ ականի:

Զօր. Գ. Նժդեհ իր զօրքը կռուի մղելէ առաջ սովորութիւն ունի քանի մը խօսքով զինուորը հոգեզինելու, խանդավառելու եւ սրբազան խենդութեան մղելու, որոնցմէ կը ծնի հրաշքը՝ պատերազմի դաշտին վրայ: Ահա՛, իր հայրենապաշտ հոգիին խօսքը ուղղուած հայ զօրքին, որուն մէն մի տողը հայրենանուիրումի միւռոնով է օծուած եւ

սրբազան կոչ մըն է Հայրենիքի խորանին առջեւ ժպտագին մեռնելու պատրաստակամութեան:

ԻՄ ԽՕՍՔԸ ՀԱՅ ԶՕՐՔԻՆ

Այս խորհրդաւոր ժամին, երբ Արեւելքի անէծքն ու ամօթը կազմող Օսմանեան Զարդարար Հորդաններն են օղակել Հայրենիքներից ամենանուիրականն ու պաշտելին - Հայո՛ւ Հայրենիքը, ես կ'ուզէի, որ թշնամու դէմ ծառացած մեր զինուորն ու զօրականը ամէն օր աղօթքի տեղ կրկնէր ճարճական կայսեր վսեմ խօսքը. «Եթէ խորապէս գիտակցենք, որ սէրն դէպի Հայրենի երկիրն ու ժողովուրդը աւելի բարձր եւ մօտ է կանգնած մեծ ու գեղեցիկ Արեւին, քան մեր Հայրենիքի ամենաբարձր լեռները՝ այն ժամանակ մահը մեզ համար թռչունի փետուրից էլ թեթեւ կը թռայ»:

Գ. Նժդեհ

«Յառաջ», 1920 Նոյեմ. 25, Երեւան

Ան խտրութիւն չգրաւ թշնամիներուն միջեւ: Միշտ պատրաստակամ եւ անձնուէր կռուեցաւ բոլոր այն ուժերուն դէմ, որոնք կը ձգտէին իր Հայրենիքը ոտնակոխ ընել եւ իր սիրեցեալ ժողովուրդին ազատութիւնը խլել: Երբ պոլշեակները 1920-ին կարողացած էին բռնի ուժով եւ սպառնալիքով լեզու գտնել Երեւանի կառավարութեան հետ, եւ յետոյ՝ հակառակ իրենց տուած խոստումին եւ կնքած ուխտին՝ հալածել սպայութիւնը, մտաւորականութիւնը, պետական գործիչներն ու նոյնիսկ ժողովուրդը - որոնք, ճարահատ, փախուստի ելք մը կը փնտռէին - Զօր. Գ. Նժդեհին էր վիճակուած փրկել այդ յուսահատ ու հայածական ժողովուրդին կեանքը, վասնզի այդ ելքի եւ փրկութեան միակ ուղին կ'անցնէր Սիւնիքէն, ուր կը գործէր ինքը: 12.000 հոգի, հարիւրաւոր ուսուցիչներ, ճարտարագէտներ, բժիշկներ, թեխնիքներ, փաստաբաններ, քաղաքական ու պետական գործիչներ, ուսանողներ, մէկ խօսքով՝ Հայաստանի ազգայնական տարրը, ապահով անցաւ Պարսկաստան եւ հիւրընկալուեցաւ Իրանի կողմէ:

Յեղապաշտ ու Հայրենասէր հոգին է, որ կարող է հերոսական եւ պատմական գործեր կատարել: Առանց Հայրենապաշտումի՝ չկան ո՛չ վսեմ գործեր եւ ո՛չ ալ փառաւոր յաղթանակներ: Զօր. Գ. Նժդեհ էր յաջողութիւնները կը պարտի մեր ցեղին ու Հայրենիքին հանդէպ ունեցած պաշտումին: Կրօնական սրբազգացութիւն կը դնէ ան իր Հայրենապաշտութեան եւ ցեղասիրութեան մէջ, եւ կ'երեւի խոր այս

պաշտամունքը ժառանգած է իր քահանայ հօրմէն՝ Հայ Առաքելական եւ ուղղափառ եկեղեցւոյ մորեռանդ սպասաւորէն:

Բ. ՄԱՐՏԻԿԸ

Բոլոր կռիւներուն մէջ երեւան եկած է իբրեւ անվեհեր, եւ միշտ ալ անճնական քաջութեամբ առաջ վարած է իր զինուորները:

գնդապետ՝ Չարրքչիւ
տեղակալ՝ Փոփոպսի
1913 Սեպտ. 11, Քսանթի

Հայրենապաշտ մարդը, երբ կը տեսնէ իր ցեղին եւ հայրենիքին գերութիւնը, չի՛ կրնար ուրիշ բան ըլլալ՝ եթէ ոչ զինուոր, զինուոր՝ Հայաստանի եւ ժողովուրդի ազատութեան համար: Հայրենիքը ամէն ասպարէզէ մարդու պէտք ունի, բայց առաջին գծի վրայ կու գայ մարտիկը: Առանց մարտիկի՝ ո՛չ ազատութիւն կայ, ո՛չ հայրենիք եւ ո՛չ ալ՝ անկախ կեանք:

Մարտիկը յաղթահարած է իր մէջ մարդկային բոլոր տկարութիւնները եւ գիտէ «մահ իմացեալին» քաղցրութիւնն ու վեհութիւնը:²²

«Օտար լծի տակ հեծող հայրենիքը», խրմեաններու «երկաթէ շերեփ»ներու քարոզները, Րաֆֆիներու փոթորկաչունչ վէպերը, ու Սերոբ Աղբիւրներու, Գէորգ Չառուչներու եւ Անդրանիկներու հերոսական խոյանքները, Գ. Նժդեհը կը քաշեն իրեց հրեղէն շրջանակին մէջ:

Ան առաջին անգամ կը գործակցի հայոց յեղափոխական հէքեաթային հերոս Անդրանիկի հետ: 1912-ի աշնան կը ծագի Պալքանեան Պատերազմը: Պուլկարիան կը պարզէ կուռի դրօշը: Անդրանիկն ու Նժդեհը անհանգիստ են: Պայքարը մեր ցեղի դարաւոր թշնամի թուրքին դէմ է: Ու կը կազմակերպուի հայ կամաւորներու գունդը: Անոնց թիւը մեծ է, հազիւ 300 հոգի. սակայն անուանի իրենց ղեկավարներուն շունչին տակ կը հերոսանան եւ հրաշքներ կը գործեն՝ բազմաթիւ յաղթանակներ շահելով եւ հայ անունն ու գէնքի պատիւը բարձրացնելով: Հայ զինուորը իր եղբայրական արիւնը կը թափէ դեռ երեսնամեակ մը առաջ²³ յանուն Մեծն ու ամբողջական Պուլկարիոյ:

Բայց թող խօսին պատմական փաստաթուղթերն, որոնք ժամանակին տրուած են պուլկար զինուորական իշխանութեանց կողմէ՝ Հայ կամաւորական գունդի պաշտօնական ղեկավար Գ. Նժդեհին: Այս փաստաթուղթերը նոր սերունդին պիտի ծանօթացնեն Հայ եւ պուլկար ժողովուրդներու անցեալի զէնքի եղբայրութիւնն ու արեան կապը: ԱՀՏ՝ 37-րդ Բերենեան գունդի սպայակոյտէն իրեն տրուած վկայագիրը, որուն մէջ ի մէջ այլոց կ'ըսուի.

Բոլոր կռիւներուն մէջ երեւան եկած է իբրեւ անվեհեր, եւ միշտ ալ անձնական քաջութեամբ վարած է իր զինուորները: Կուրօրէն սիրուած է իր զինուորներէն եւ աւելի շատ հոգ տարած է անոնց մասին, քան իր անձի:

գնդապետ՝ Չարըքչիւ
տեղակալ՝ Փոփոկսի
1913 Սեպ. 11, Քսանթի

ԱՀՏ՝ ուրիշ մը.

Ձեզի կը տրուին քաջութեան խաչեր: Դո՛ւք, Հայե՛ր, բոլորդ ալ երեւան եկաք իբրեւ Հերոսներ եւ կռուեցաք իբրեւ առիւծներ՝ Ուզուն-Համիտլիի եւ Բալգանիա-Թորէսի ճակատամարտերուն մէջ:

Զօր. Բրտոկերով
1913 Յունուար 6 Ռոտոսթ

Պուլկար սպայակոյտին կողմէ Զօր. Կենեւ Հետեւեալ գնահատականը կը ղրկէ Գ. Նժդեհի.

Զօրամասի բոլոր մասնակցողները կրնան հպարտ ըլլալ իրենց քաջ գործերով:

Իսկ Հայ զինուորներու վերաբերումի մասին, դէպի իրենց պետը, Գնդ. Ֆրիբով Հետեւեալը²⁴ կը գրէ.

Զօրեղ տպաւորութիւն կը ձգէ զինուորներուն վերաբերումը դէպի իրենց հրամանատար Նժդեհը: Այդ յարաբերութիւն չէ դէպի իրենց պետը, այլ՝ մասնաւոր երկրպագութիւն գերագոյն էակի մը հանդէպ: Զինուորը յանձին անոր կը տեսնէ մարմնացումը թագաւորի մը, որը իմաստութեամբ կը կառավարէ Հայ ժողովուրդը:

«Պալքանեան Թրիպունա» (օրաթերթ)
Սոֆիա, 1913, Օգոստ. 25

Ահա՛ եւ կարծիքը հռչակաւոր Թրոցքիի, որ Պալքանեան Պատերազմին Սոֆիա ղրկուած էր հետեւելու պատերազմական գործողութիւններուն եւ թղթակցութիւններ գրելու ռուսական թերթերուն:

Նրան ուղղակի կոչում են Ընկ. Գարեգին: Գարեգինը Պետերբուրգի համալսարանի նախկին ուսանող է, որ Դաշնակցութեան յայտնի «Լեփինեան» գործով ձերբակալուեց եւ վերջը երեք տարուան բանտարկութիւնից յետոյ, երկրից աքսորուեց: Գարեգինը գրող է, ճառախօս եւ զինուորական: Նա համակ կրակ է դառել իրեն վիճակուած առաքելութեան կարեւորութիւնից դրդուած: Նա շատ քաջ է, երբե՛ք չի պառկում կռուի ժամանակ:

«Յառաջ»

1928 Յուլիս 20, Փարիզ

Այս օտար գնահատականներէն զատ, կա՛յ նաեւ Հ. Յ. Դաշնակցութեան Պալքանեան Կեդր. Կոմիտէի շրջաբերականը՝ ուղղուած Պուլկարիոյ շրջանի կոմիտէներուն եւ ընկերներուն:

Անդրանիկի եւ Նժդեհի մասնակցութիւնը Պալքանեան Պատերազմին՝ հայկական դրօշի տակ, որակուած է հետեւեալ ձևով. «Մեծ ու վսեմ սէր, պատմական, յիշատակելի մի մեծ գործ, որ կատարեցին հայերը՝ բոլորուելով երկու աննման անուններու շուրջ - Անդրանիկի եւ Նժդեհի»:

1913 Նոյեմ. 8

Հոս կը վերջանայ Գ. Նժդեհի՝ Պալքանեան Պատերազմի գործունէութիւնը, որ խոր տպաւորութիւն կը ձգէ պուլկար ժողովուրդին եւ պետական գործիչներուն վրայ, ու կը փակուի փառքով ու պատուով, բարձրացնելով հայ անունը:

Հազիւ երկու տարի անց, կը ծագի Եւրոպական Ընդհ. Պատերազմը: Հայաստանի հայութիւնը վտանգի մէջ է: Թուրքերը կը սպառնան «Հայկական Հարցը» արմատապէս լուծել: Գ. Նժդեհ կ'անցնի Կովկաս, ուր կը սկսի իր կովկասեան գործունէութիւնը: Ան Պուլկարիոյ համար իր արիւնը չէր խնայած (ահեղ գրոհի մը ժամանակ ծանրօրէն վիրաւորուած էր), Հայաստանին համար պատրաստ է կռուելու եւ մեռնելու:

Ան ուստական բանակին հետ յարձակող հայոց Բ. կամաւորական գունդի փոխ-հրամանատար է: Աւելի վերջ՝ ծանօթ են գահավէժ դէպքերը: Ռուսական բանակը, որու հետ ե՛լ հայոց կազմակերպած կամաւորական գունդերը, որոնք մինչեւ Վան-Կարին հասած էին, Լենինի դասալքութեան կոչին անսալով, ճակատը կը ձգէ անպաշտպան եւ կը վերադառնայ «դէպի տուն»: Հայաստանն ու հայերը կը մնան լքուած ու անպաշտպան: Իսկ արիւնարբու թշնամին պատրաստ է, եւ պատեհ առիթէն օգտուելով, թրքահայութեան մէկուկէս միլիոնը ջարդել է եւ արաբական անպատներուն մէջ փչացնելէ յետոյ, իր արիւնոտ թաթը կ'ուզէ կովկասահայութեան երկարել եւ հայ ցեղի մնացորդն ալ բնաջնջել:

Քեագիւմ Գարապէթիւր փաշայի հորդանները, ուստական բանակի նահանջէն սիրտ առած, օրէ օր կը յառաջանան իրենց կորսնցուցած տեղերը վերագրուելով, եւ իրենց ճամբու ընթացքին ամէն բան քանդելով, հրդեհելով ու փչացնելով: Ահագին թուով հայ գաղթականներ, աննկարագրելի խեղճութեան մէջ, այս կարմիր յորձանքին առջեւէն փախչելով կու գան կը լեցուին Հայաստան: Կենաց-մահու օրեր են: Կա՛մ Արարատեան դաշտի հայութիւնը - կորիզը հայ ցեղին - մինչեւ իր վերջին անհատը պէտք է կտորուծի, կա՛մ հրաշք մը պէտք է, որ այդ փախստական, անզն, թշուառ, օրերով անօթի, ուժաթափ ժողովուրդը, յանկարծ իր էութեամբ ցնցուի եւ յուսահատ, այլ սակայն հերոսական խենթութեամբ մը՝ զինուած քարով, երկաթով, զանազան զործիքներով, ինչ որ իյնայ իր ձեռքը, խոյանայ թշնամիին վրայ եւ թոյլ չտայ, որ հայ ցեղի անունը սրբուի ազգերու ցանկէն:

Եւ ստոյգ մահուան անդունդի եզրին կանգնած հայ ժողովուրդը կենսաբանական առողջ բնագոյով մը կը ստեղծէ երեք ճակատամարտեր՝ Ղարաբախիսա, Սարդարապատ եւ Բաշ-Ապարան, որոնց յաղթական ելքով է, որ թշնամիին արշաւը կանգ կ'առնէ եւ կը ստեղծուի Հայաստանի ազատ եւ անկախ Հանրապետութիւնը, 1918 Մայիս 28-ին: Բայց տանք խօսքը ակնաստես վկայի մը.

Այն ժամանակ, երբ ամբողջ զօրքը, ժողովուրդը, ինտելիկենցիան - բոլորը բարոյալքուած փախչում էին առաջին իսկ պատահած ճանապարհով, այն ժամանակ, երբ հայ բանակի սպայութիւնը ժողով էր գումարում Դիլիջանում, ստիպում էր Զօր. Նազարէզովին գնալ Ղարաբախիսա՝ սուրը յանձնել թշնամուն, ահա՛ այդ ժամանակ հրապարակ եկաւ Նժդեհը իր ամբողջ հասակով. «Սպաները գնում են անձնա-

տուր ըլլալու, թո՛ղ գնան, իսկ ես գնում եմ մեռնելու: Ո՛վ դեռ իրան բարոյապէս մեռած չի համարում, թո՛ղ հետեւի ինձ»: Եւ նա գնաց քիչ մարդկանցով, կատարեց ամենամեծ գործը՝ անձնազոհութեամբ պատմութեան տուեց Ղարաքիլիսայի հերոսամարտը, իսկ մեզ՝ անկախ Հայաստան:

Երուանդ Ղանատանեան²⁵
1921 Յոկտ. 7 Դաւրթ

Թշնամին կանոնաւոր բանակով եւ եռապատիկ գերազանց ոյժերով կը յառաջանար, եւ պարզ էր, որ երկիւղ ու շփոթ պիտի ստեղծէր անպատրաստ հայ ժողովուրդին մէջ: Բայց ո՞վ է, որ մեռնելու կամքով ու քաջութեամբ զինուած ռազմիկը կարող է շեղեցնել նպատակի իր ուխտէն, եւ ո՞վ է, որ ցեղի կեանքով եւ Հայաստանի կարօտով խենդացած զինուորը կարող է պարտութեան մատնել: Ի՛նչ որ Ղարաքիլիսայի ճակատամարտին մէջ կը կատարուի՝ պէտք է բացատրել ցեղային ոգիի խոր ապրումով եւ Հայրենիքի հանդէպ ցուցահանուած բարձր գիտակցութեամբ: Հայոց ցեղի մեծագոյն ու հանճարեղ գրագէտն ալ՝ Ա. Ահարոնեանը կը հաստատէ, որ «այդ ճակատամարտին (Ղարաքիլիսայի) սկիզբից մինչ վերջը Դուք մասնակից եղաք Ձեր քաջածանօթ արիութեամբ եւ անձնուիրութեամբ»:

Այս փառաւոր յաղթանակէն յետոյ ռազմիկի կուրծքը կը զարդարուի շքանշաններով:

Ս. Մելիք-Նուչեան²⁶ «Ս. Գէորգ»-ի խաչը անձամբ կախեց մեր սիրելի հերոս Նժդեհի կրծքից:

«Յառաջ»
1920 Ապրիլ 23, Երեւան

Իսկ Հայաստանի խորհրդարանը՝ «Նկատի առնելով Նժդեհի պատմական ծառայութիւնը հայրենիքին, գայն կը վարձատրէ աստիճաններու բարձրացմամբ եւ «Մեծն Վարդան»-ի շքանշանով»:

Անփոխարինելի ու թանկագին զոհերով, հերոսավայել քաջութեամբ վերստեղծուած Հայաստանը նոր ու ոգեւոր կեանք է, որ կ'ապրի, լի կենսունակութեամբ եւ ապագայի փայլուն յոյսերով ...

Սակայն, այս նոր ու երջանիկ կեանքը, որ վեցդարեան տաժանելի ստրկութեան շրջանէ մը յետոյ Հազիւ ձեռք բերուած էր,

երկար չի տեւեր: Հայու նորագատ երկնակամարին վրայ կը [դիզոււին] ու կը կուտակուին սեւ ու մութ ամպեր: Հայաստանի հարաւային կողմը, Զանգեզուրը, վտանգուած է, եւ հոն պոլշեւիկներն ու թուրք-թաթարները հանգիստ չեն ձգեր տառապած հայ ժողովուրդը եւ դաւեր կը լարեն նորաստեղծ հայ պետութեան դէմ: Սակայն, ո՛ր հայրենիքին ծառայելու գործ կայ, հո՛ն է ուխտապահ ու անձնուէր ռազմիկը:

ՍՊԱՅՈՒԹԵԱՆ

Այն ժամանակ, երբ 1919-ին Հայաստանի սպաներից ո՛չ ոք չէր համարձակուում մեկնել Զանգեզուր, երբ ո՛չ ոքի մէջ վճռողականութիւն չէր գտնուում իր վրայ առնելու այս մոռցուած շրջանի, այդ հայկական Սիպիւրի, ինքնապաշտպանութիւնը՝ գտնուեց մի մարդ, որը ընտրեց այդ խնդրի իրականացումը եւ եկաւ Զանգեզուր, առանց կանխաւ աստիճանի բարձրացում եւ կրկնակի ամսական պահանջելու, ինչպէս այդ տխուր պարագան տեղի ունեցաւ Զօր. Ղազարովին Զանգեզուր ուղարկելիս, որը աւանսով գեներալ-մայորի աստիճան ստացաւ: Զանգեզուրը կտրուած էր արտաքին աշխարհից: Ատրպէյճանի դիւիզիոնները, Օրտուպատի, Գեղուածորի եւ Ճիպրայիլի թաթարները նպատակ ունէին միանգամ ընդ միշտ վերջ տալու Զանգեզուրին: Բայց հանդիպեցին մի ախոյեանի՝ լեցուն հաւատով դէպի իր ժողովուրդը, անսահման հայրենասիրութեամբ ու խոր սիրով դէպի իր բազմաչարջար Ազգը, ու ջարդ ու փշուր եղաւ ինչպէս ժայռերին զարնուող ալիքներ:

Երեւանը երկու անգամ լքեց Ղարապաղն ու Զանգեզուրը ու հեռացաւ: Հեռացաւ՝ թողնելով Զանգեզուրը կարմիր աւազակախմբերին: Ըստ Լեկրանի հետ կնքուած պայմանագրի՝²⁷ Հայաստանի կառավարութիւնը հրաժարուում էր Զանգեզուրից: Եւ եթէ չլինէր Սպարապետի ամուր կամքը՝ 1920-ին մենք կորցրած կը լինէինք Զանգեզուրը:

Լեոնահայաստանի հրամկազմ ու գործիչներ
1921 Սոյեմ. 8, Դաւրէժ

Գ. Նժդեհի ներկայութիւնը Զանգեզուրի ժողովուրդը վստահութեան եւ ուրախութեան մէջ կը պահէ: Գ. Նժդեհ իր ստանձնած պատասխանատու գործը կը վերջացնէ պատուով ու յաղթանակով:

Մարդ ակամայից յիշում էր Աւարայրի դաշտի հերոսամարտը, Սպարապետ Վարդան Զորավարին եւ վերջինս համեմատում մեր նորագոյն պատմութեան պատիւը փրկող Սպարապետ Նժդեհի հետ: Եթէ առաջինը մղում էր կրօնա-քաղաքական կռիւ, երկրորդը գերազանցօրէն մղում էր քաղաքական կռիւ՝ յանուն հայ ժողովրդի ազատութեան եւ անկախութեան:

«Այգ», 1921 Յունիս 16

Եւ ամէն կողմէ կը լսուին հիացումի աղաղակներ, ողջոյնի սրտագին կանչեր, աղօթքի եւ օրհնութեան մրմունջներ.

Ամբողջ ընկերները հիացումով կը հետեւին Դաւիթ-Քէզի հոգեզաւակի հերոսական պայքարներուն:

Յ. Տէվեճեան ²⁸

1920, Երեւան

Մէջբերենք նաեւ ծանօթ գրագէտ Ռէնի ²⁹ նկարագրականը.

Զարմանալի է կեանքը. մի քանի տարի առաջ համեստ ու թխմոտ ուսանող էր եւ այսօր, ահա՛, սպայ, անուանի զինուորական եւ հայ ազատագրութեան մարտիկ:

Թուրքիան ջախջախուած էր՝ իր փլատակների տակ թաղելով մեր ժողովուրդի կէսը: Նորից արցունք, նորից տառապանք եւ անհաւասար պայքար: Բոլշեւիկացած ոռւս զօրքը փախչում է Հայաստանի բարձրավանդակից՝ մեզ թողնելով մեր ոսոխին դէմ յանդիման: Նորից հերոսներ պէտք էին մեր միջից, մեր սեփական ոյժերով կռուելու, ազատուելու: Եւ ահա՛ Նժդեհը, հրաշունչ մի ճառով, դասալքուած հայկական զօրքը Դիլիջանից քաշում է Ղարաքիլիսայի վրայ, ուր տեղի է ունենում ահաւոր եւ վճռողական ճակատամարտը: Հանրապետութեան ստեղծումից յետոյ, Նժդեհը անցնում է Զանգեզուր՝ այս անգամ կռուելու պոլշեւիկ բանակի դէմ: Նժդեհը ծանր ու մահացու հարուած է տալիս նախ Լեռնահայաստանի թուրք թշնամիներին եւ ապա գերեզմանում է պոլշեւիկեան 11-րդ բանակը, որի մասին Զանգեզուրի լեռները միայն գիտեն խօսել:

Եւ Նժդեհը դարձաւ Լեռնահայաստանի սպարապետը, վերստեղծեց նոր Դաւիթ-Քէզեան զիւցազններգութիւնը, ստեղծեց ժողովրդական արի արանց մի բանակ, որ [յայտնի] էր «Գայլավաշտեր» անունով: Թղթակից եւ Նժդեհի գովքը հիւսող

(Պալքանեան Պատերազմին) Թրոցքի բանակները գալիս էին Ջանգեզուր եւ կուլ գնում նրա Գայլավաշտերին:

Վերջին անգամ Հանդիպեցի Նժդեհին երբ նա սպարապետ էր՝ սեւաթոյր արաբական ձիով, Դաւիթ-Բէգեան տարազով յաղթական:

Նրա համբաւը տարածուել էր եւ Պարսկաստանում, ուր պարսիկ խոնարհ ժողովուրդը նրան ճանաչում էր «Աժդահա փաշա» անունով եւ զիլ ձայնով երգում նրա բազմաթիւ երգերը:

ՌԷՍ

«Արմենիա», արտատպուած «Յորիզոն»-ի մէջ
Սեւանիկ, 1935 Յունուար 20

Ահա՛ եւ Հայաստանի նախկին վարչապետներէն Համօ Օհանջանեանի նամակը.

Սիրելի Նժդեհ,

Ես կարող եմ ասել, որ այն ինչ որ ես գիտեմ եւ ես եմ տեսել մինչեւ Մայիսի 16-ը, ինձ ոչ մի առիթ չի տալիս փոխելու իմ հիացմունքի վերաբերումը դէպի այն գործը, որ դու կատարել ես Ջանգեզուրում վերջին երկու տարուայ ընթացքում, եւ նոյնիսկ վերջին դէպքերի ժամանակ, երբ Մայր Հայաստանի մտաւորականութիւնն ու զինուորականութիւնը քո ստեղծած դրութեան շնորհիւ կարողացաւ ազատուել ի սպառ բնաջինջ լինելու վտանգից:

Քո՛ Յ. Օհանջանեան

1921 Դեկտեմ. 12, Թեիրան

Եւ այս յաղթանակը կրկնակի քաղցր է ու արժէքաւոր որովհետեւ ան շահուած է մեծ ու հզօր թշնամիի մը դէմ, փոքրաթիւ զինուորներով, զինուորական կիսամիջոցներով, շատ տկար զէնքերով, բայց ասոնց փոխարէն բարոյական աւելի ուժեղ եւ աննուաճելի զէնքերով՝ ցեղավար ոգիով, Հայրենիքը փրկելու ուխտով:

Ահա՛ նկարագրականը «Ազատ Սիւնիք»-ի երբ մեծ ռազմիկը յաղթանակած կը վերադառնայ պատերազմի դաշտէն.³⁰

Գորիսի եւ շրջակայքի ժողովուրդն ու զինուորութիւնը Հայ եկեղեցիի զանգակների քաղցր ղօղանջների տակ աղ ու հացով կը դիմաւորէ իր սիրելի ազատարար Նժդեհին եւ անոր յաղթական մուտքը կը շնորհաւորէ: Հազարաւոր շրթունքներ օրհնութեան

մըմունջներ կը թոթովեն: Բոլորի դէմքին վրայ կը փայլէ ազատութեան ժպիտը:

Գ. ԱՏԵՆԱՊԵՏՆ ՈՒ ՀՈԳԵՓՈՒԽԻՉԸ

Հասի՛ր, ո՛վ Ս. Սարգիս, հասի՛ր ԱտենաՀաս:

Տաթևի վանահայր

Մեծ յոյս ունեմ, որ Ձեր դալուստը պիտի ոգեւորի եւ քաջութիւն ներշնչի այնտեղի ոյժերին:

Համօ Օհանջանեան

Հայոց ազգը, ճիշդ ժամանակին իրեն օգնութեան հասնողն ու գինքը վտանգէ փրկողը կոչած է **ատենաՀաս**: Հայ կեանքը **ատենաՀասներու բանակի պէտք ունէր**: Ի՛նչ օգուտ ուշ հասած դարմանէն կամ փրկութեանէն: Ամէն բան իր ժամանակին, ճիշդ **ատենին**:

Զօր. Գ. Նժդեհ եղած է Հայոց փոքրաթիւ **ատենաՀասներէն**: Ան հասած է հո՛ն, ուր հայ ժողովուրդի կեանքը վտանգուած էր: Եւ անոր ներկայութիւնը՝ վեհերոտը արիացուցած, դասալիքը զօրացուցած, տկարը հոգեփոխած եւ յուսահատը խանդավառած է: Անոր կազդուրիչ եւ հոգեփոխիչ խօսքը միշտ փրկարար դեր է կատարած բոլոր ճգնաժամային ու ճակատագրական ընթացքներուն:

Թրքական բանակը գրաւած լինելով Ալեքսանդրապոլը, ամբողջ Շիրակը մնացել էր տաճիկ ասկեարների ոտի տակ: Ժողովուրդի տրամադրութիւնը վատ էր՝ մասնաւորապէս Ղարաքիլիսայի շրջանում: Յուսահատութիւնն ու բարոյալքութիւնը ծայր էին տուած: Փախչող փախչողի ետեւից դէպի աւելի ապահով շրջաններ - կռուի դաշտից հեռու: Նժդեհն այդ օրերին յայտնուեց Ղարաքիլիսայի ճակատում նախ որպէս խրախուսող առաքեալ: Նրա խօսքը պողպատ հալեցնելու եւ պատնէշ կանգնելու հիպոսոսացուցիչ գրաւչութիւն ունէր:

Դասալքութիւնը նահանջում էր Նժդեհի հայրենաշունչ խօսքի առջեւից: Շուտով ամէն մարդ ճակատ դնալու եւ կենաց ու մահու վերջնական կռիւ մղելու տրամադրութիւն վերստացաւ: Նժդեհն էր, որ հայ շինականին տարաւ կռուի: Նրա խօսքն ու անձնուէր գործն էր, որ

զինուորը կռուեցրեց: Իր կազմակերպչական այդ փրկարար գործը գլուխ բերելուց յետոյ ինք անձամբ նետուեց օրհասական կռուի մէջ՝ առաջին դիրքերում, առաջնորդի դերով, օրինակ հանդիսանալով իր զինակիցներին եւ զինուորութեան: Մասնաւորապէս Շիրակն ու շիրակացին շատ բան են պարտական Նժդեհին, իսկ Հայաստանը՝ ընդհանրապէս:

Վ. Տէր-Յարութիւնեան

Նոր էր, որ Հայաստանի Հանրապետութիւնը կը կազմակերպուէր. հազար-հազարաւոր թրքահայ գաղթականներ, ամէն բան լքած, եկեր թափուեր էին Հայաստան՝ թշուառ եւ անօթի վիճակի մէջ: Հազար ու մէկ տեսակ հոգեր ու պահանջներ կային, բազմատեսակ՝ աշխատանքներ: Այս բոլորէն գատ դրացի ժողովուրդները անբարեացակամութեամբ եւ թշնամութեամբ լեցուած էին մեզի հանդէպ, եւ դաւեր, դաւադրութիւններ կը լարէին՝ պատճառ դառնալով արիւն-ահեղ կռիւներու: Ողբերգական էր Հայաստանի վիճակը: Եւ ահա՛ Հայաստանի հարաւային կողմէն Տաթեւի վանահայրը սրտայոյզ կերպով կը կանչէ.

Հայաստանի միակ մխիթարիչ քաջը Նժդեհ, հասի՛ր, ո՛վ Ս. Սարգիս. Հայաստանը տապալման վրայ է: Մնայ՝ քոնն է, կորի՛ քոնն է: Յոյսներս միայն Դուք էք: Ուրեմն, հասի՛ր Ատենահաս, հասի՛ր գոնէ կարճ ժամանակով:

Բայց ուրիշ նոր «հասէք»-ներ, տարբեր շրջաններէ, զինքը կը կանչեն.

Ամբողջ սրտով ողջունում եմ քո եւ քո արծիւների գալուստը Ախտային Հայաստանի շրջանները: Մեծ յոյս ունեմ, որ ձեր գալուստը պիտի ոգեւորի եւ քաջութիւն ներշնչի այստեղի ոյժերին, որոնք պիտի խոստովանեմ, ինձ բաւական վհատեցրել են իրենց խուճապային տրամադրութեամբ: Ձեր կողմից ոյժերի եւ մասնաւորապէս քո եւ քո արծիւների ներկայութեան մեծ մոռալ ազդեցութիւնը շատ հարկաւոր է մեր այս շրջանի յաջողութեան համար:

Քանօ Օհանջանեան

Ներքին Ախտա, 10 Մարտ 1920

Զօր. Դրօն ալ, Նժդեհի ոյժերուն ատեն հասած եւ օգտակար եղած ըլլալը կը հաստատէ հետեւեալ երկտողով.

**Շնորհակարտում եմ քաջարի զանգեզուրցիների մուտքը
Ղարապաղ, որ ցանկալի ընդհանր օգնութեան հասան:**

Դրօ
26 Ապրիլ 1920

Սակայն, Զանգեզուրէն երբ կը հեռանայ ու կ'երթայ Ղարապաղ, ասդին կը վտանգուի Ղափանը, ուր թուրքերը գլուխ կը ցցեն անոր բացակայութենէն քաջալերուելով: Եւ դարձեալ հաւար, դարձեալ «հասէք»-ներ:

Քո սիրեցեալ Ղափանը ձեռից գնում է: Այս գիշեր Զէյվան յանձնել են թուրքին: Պարզ է, որ Ագարակն էլ այսօր կամ վաղը կը գնայ: Հրամանատարութիւն չկայ: Զինուորութիւնը սրտով չի կուռում: Ի սէր այն նեղութիւններին, որ դու կրել ես մեր հայրենիքի համար, հասի՛ր մեզ. եթէ մինչեւ երեք օր այստեղ չլինես, Ղափանը կորած կը գտնես: Որտեղով անցնում ես.- Հա՛, Նժդեհ, հա՛, պա՛ որ այստեղ լինի, մեր գործը այսպէս կը լինի՞: Քո բացակայութիւնը բաւական յուսահատեցնում է ժողովուրդը, մանաւանդ զինուորներին:

Արսէն Պապայեան
Ղափանի Ազգ. Խորհ.-ի նախագահ
1920 Մարտ 26, Գիւտ-Կտօմ

Օգնութեան անհրաժեշտութիւնը եւ ճգնաժամային վիճակը կը հաստատեն նաեւ ուրիշ գործիչներ:

Նորից խնդրում եմ եւ աղաչում - հասէ՛ք, հասէ՛ք: Այսօր մեծ կռիւ կայ Խոտարանի ճակատում, շատ մեծ կռիւ:

Սամսոն Բեգ Մելիք-Փարսադանեան
1920 Յոկտեմ. 16

Օր մը յետոյ, դարձեալ.

Ղափանում դրութիւնը շատ լուրջ է, սկսած Խոտարանից մինչեւ Զէյվա՝ ամբողջ տարածութեան վրայ թշնամին է կանգնած եւ կուռում է: Անհամբեր սպասում ենք ձեր դալստեան: Նորից խնդրում ենք չուշանալ: Հիւսիսային ճակատից երկիւղ կայ:

Սամսոն Բեգ Մելիք-Փարսադանեան
1920 Յոկտեմ. 17, Ղափանի հանքեր

Մինչ այս մինչ այն, Հայաստանի կառավարութիւնը 1920 Նոյեմ. 29-ին կ'անցնի պոլշեւիկներուն ձեռքը: Հայ ժողովուրդի ազատութեան դարաւոր երազը դարձեալ կը չքանայ: Պոլշեւիկներու իշխանութենէն հազիւ երեք ամիս անց, հայ ժողովուրդը, չհանդուրժելով տիրող հալածանքներուն, աքսորին ու կամայականութեանց, կը պոռթկայ ու կը պայթի 1921 Փետր. 18-ի ապստամբութիւնը: Զօր. Գ. Նժդեհ հայր օրերուն Զանգեզուրի կողմն է եւ պոլշեւիկներուն դէմ կը պայքարի՝ պաշտպանելով իրեն յանձնուած հողամասն ու ժողովուրդը:

Փետրուարեան ըմբոստութենէն երկու օր անց կարիքը կը զգացուի Զօր. Գ. Նժդեհին: Հայաստանի նախկին վարչապետ Պրն. Սիմոն Վրացեան հետեւեալ երկտողով Նժդեհը կը կանչէ.

Սիրելի Ռուբէն եւ Նժդեհ,

Շատ լաւ կը լինէր եթէ Նժդեհը մի քանի հարիւր զանգեզուրցի եւ դարապաղցի մարտիկներով անցնէր Երեւան՝ ժողովուրդի բարոյական թափը ամրացնելու համար:

Սիմոն Վրացեան

1921 Փետր. 20, Երեւան

Հոգեփոխող անձնաւորութիւն կ'ուզեն: Կ'ուզեն մէկը, որ ժողովուրդի հոգին վերանորոգէ եւ ոյժ ու թափ տայ:

Սիրելի Նժդեհ,

Ես արդէն գրել եմ մեր կացութեան մասին: Մի ամիս է ինչ կուուսմ եմք: Վերջին օրերը նկատուում են ժողովուրդի մէջ թուլութեան եւ մարտիկների մէջ խուճապային տրամադրութեան նշաններ: Կանգնած ենք ծանր հնարաւորութիւնների առաջ: Դրութիւնը կարելի է փրկել միայն Պայազէտից եւ Դարալազեագից գործող ոյժերով: Նորից շեշտում եմ անհրաժեշտութիւնը Զեր կողմից արագ ու վճռական գործողութիւնների, որոնք կարող են փրկել Հայաստանը կորստից: Միւս կողմից՝ քո անմիջական ներկայութիւնը Հայաստանում անհրաժեշտ է, եւ իմ բոլոր ընկերների ստիպողական պահանջն է: Մեր մարտական ոյժերի գլուխը պէտք է կանգնի քեզ պէս ժողովրդական, հեղինակութիւն ունեցող մի անձնաւորութիւն, որպէսզի կարելի լինի վճռական քայլեր առնել:

Համրոյրնէրով՝

Սիմոն Վրացեան

18 Մարտ 1921, Երեւան

Այս դէպքերէն աւելի քան տասնեակ մը տարի յետոյ, երբ Զօր-
Գ. Նժդէհ Ամերիկա կ'այցելէ, հետեւեալ նամակը կը ստանայ.

Քաջդ Նժդէհ,

Այս տողերը գրողը մօտիկէն ծանօթ է ձեզի...

Առաջին անգամ 1917-ին կայծակի արագութեամբ Ալեք-
սանդրապովէն օգնութեան հասաք Կողբ գիւղաքաղաքին, որ
պաշարուած էր Բարթողեան լեռներու 122 թաթար ու քիւրտ
գիւղերուն կողմէ, եւ կողբեցիներու կողմէ «Ազատարար» տիտղոսը
ստացաք:

Բարթող

1933 Մայիս 9, Lnu-Անճէլրս

Ատենահաս, հոգեփոխիչ եւ ազատարար:

Աստուք ժողովրդական աննիւթեղէն շքանշաններ են, որոնք ո՛չ
հեշտութեամբ կը ստացուին եւ ո՛չ ալ գիւրութեամբ կը մոռցուին:

Գ. ՍԱՐՍԱՓԻ ՄԱՐԴԸ

Այդ ականաւոր յեղափոխական զինուորականի ուրուականից
սարսափով փախչում էին թաթար եւ օսմանցի թուրք հարեւանները:

Գոկտ. Յայկ Ասատրեան

«Յեղանենգ Շէյթանը»

Ընդհանրապէս, բայց մասնաւորապէս Արեւելքի մէջ,
յաջողութեան միակ գրաւականն է սարսափի ազդեցութիւն թողուլ
թշնամիւր վրայ: Սարսափը յաղթանակի կէսն է: Ահա՛ թաթար գործիչի
մը հաւարը, երբ վտանգուած են թաթար գիւղերը.

Նեվրուզի առաջին օրը՝ Մարտի 21-ին, հայկական զինուած
ոյժեր, բաղկացած 10.000 հոգիէ, յարձակեցան հետեւեալ թաթարական
գիւղերուն վրայ - Թայլան, Վանանդ, Վալավէր, Համան, Տիչար, Աղբի,
Տեղու: Գրաւելով այդ գիւղերը՝ այրեցին ու յարձակեցան Օրտուպատի
վրայ: Հեռախօսային հաղորդութիւնը ոչնչացած է: Օրտուպատի
կողմէն կը լսուին թնդանօթաձուլութեան ուժեղ ձայներ: Օրտուպատի
ժողովուրդը կը խնդրէ ձեզմէ օգնութիւն՝ միւսլիմանները ազատելու

Համար: Յայտնեցէ՛ք Ատրպէյճանի կառավարութեան եւ եւրոպական պետութիւններու ներկայացուցիչներուն եւ միջոցներ ձեռք առէ՛ք պաշարուած Օրտուպատը ազատելու համար:

Ասկեար Խան

«Միմարտթ» թերթ, թիւ 13, 22 Ապրիլ 1920

Բայց ո՞վ կարող է ցեղի յաղթանակով ուխտուած կամքը տկարացնել: Կենաց եւ մահու պայքար է. Հայաստանի հողին վրայ կա՛մ հայը պիտի ապրի, որ իր անվիճելի իրաւունքն է, կա՛մ թուրքը, որ եկուոր է, եւ անարդարութիւն պիտի ըլլայ ուրիշին հայրենիքին տիրանալ: Եւ հոս անհրաժեշտօրէն կը գործէ սարսափի մարդը, անողոքօրէն զարնող, արիօրէն հարուածող՝ ցեղավար ոգիի եւ կենսական մարդի սկզբունքով:

1910 Դեկտեմ. 1-ին, Սպարապետ Նժդեհը իր վաշտերով յարձակման է դիմում Գեղուաձորի վրայ: Թէեւ թշնամու դիրքերը բարձր սարերի վրայ էին եւ ցուրտ ձմեռը ամէն կերպ արգելք էր հանդիսանում այդ խելայեղ ձեռնարկութեան, բայց շնորհիւ հրամանատարի փորձառութեան եւ Արեւելքի ժողովուրդներու հոգեբանութեան ըմբռնման, այդ գործողութիւնը եւս պսակում է մեծ յաջողութեամբ: Զինուորները ուժանակով եւ երկաթի կտորներով լցրած տակառները բարձրացնում են լեռների ծերպերին եւ ապա գլորում դէպի թշնամու գիւղերը: Դորա պայթիւնները սոսկում էին առաջ բերում եւ թշնամուն փախուստի մատնում: Աւերում են Գեղուաձորի 33 գիւղերը² եւ այնուհետեւ պատերազմական գործողութիւնների ասպարէզը փոխադրւում է Պարկիւշատի եւ Հէքեարայի շրջանը:

Թէ ո՞րքան սարսափ էր ազւում թշնամուն հրամանատար Նժդեհի ներկայութիւնը եւ թէ ինչպիսի՛ հմայք ունէր նա իւր զինուորների աչքում, բաւական է յիշել, որ այդ կռուի ընթացքում Խալազ գիւղի անառիկ դիրքերը, ուր հայ զինուորները յաջողութիւն չունեցան գրոհ տալով գրաւել, ու մութը վրայ հասնելու պատճառով կամենում էին դիրքերը թողնել, հրամանատար Նժդեհը ինքն անձամբ, անվեհերութեան եւ անձնազոհութեան օրինակ հանդիսանալով, միայն 10 հեծեալ զինուորներով յարձակման է դիմում, թշնամին կոր ի գլուխ փախստեան մատնում եւ դիրքը գրաւում:

² Այդ շրջանին մէջ ւերուած են թշնամիի աւելի քան 80 գիւղերը:

Ասլան Շահնագարեան
«Արիւնոտ Գիրք», 1921, Գորիս, էջ 30-31

Եւ տարիներ յետոյ, Հայաստանի խորհրդային գրագէտներէն մին՝ Մ. Մանուէլեան, իր «Մղձաւանջ» պատմուածքին մէջ, սոցիալիստական տխմար գաղափարաբանութեամբ կը գրէ. «Հարցուցէ՛ք Անդրանիկին, Նժդեհին՝ ինչո՞ւ այնքան թուրք գիւղերը աւերակ դարձրին»:

Այժմ երբ Ղարապաղը բարձրացրել է ապստամբութեան դրօշը եւ արիւնաքամ է լինում, պէտք է օգնել նրան ոչ թէ՛ զօրամասերով եւ դրամական միջոցներով, այլ՝ մի փորձ. առաջնորդով եւ ռազմամթերքով:

Այդպիսի առաջատար այժմ Գնդ. Նժդեհն է, որի անունը թշնամիներին Համար դառել է վրէժխնդրութեան խորհրդանշան եւ որի անունից թշնամին սարսափահար փախչում է՝ ինչպէս ցոյց տուին մօտիկ անցեալի դէպքերը. երբ թշնամու կանոնաւոր զօրքերը լսեցին Նժդեհի՝ Գողթանից վերադառնալու մասին՝ խուճապային փախուստի դիմեցին:

Սի խունը դարապաղցի ներկայացուցիչների
կողմից՝
փոխ-տեղակալ՝ Յովսէփեան
զինուորական աստիճանաւոր՝ Ռ. Միքայէլեան

Անոր անունը սարսափ թողած է ե՛ւ պոլշեւիկներու մէջ.

Նժդեհը - դա երկնքից կախուած սարսափ է պոլշեւիկների
գլխին:

Ե. Սթանպոլեան
1921 Մայիս 10, Բազար-Չայ

Մէջբերենք փիլիսոփայութեան դոկտոր Հայկ Ասատրեանի «Ցեղանենգ Շէյթանը» գիրքէն առնուած հատուած մը, որ խտացած կերպով կու տայ Զօր. Գ. Նժդեհի դէմքն ու գործը.

Այդ ահանաւոր յեղափոխական զինուորականի ուրուականից սարսափով փախչում էին թաթար եւ օսմանցի թուրք հարեւանները, պոլշեւիկեան կարմրադրօշ զօրամասերը եւ բոլորը դառնում նապաստակ: Նժդեհի վարած Զանգեզուրը երկինք բարձրացրեց 200

**Թաթարական գիւղերի ծովիւր, գլխովին ջարդեց ոռոտական 11-րդ
բանակի զօրամասերը, Նուրի փաշայի ասկեարները եւ պարտադրեց իր
կամքը - դառնա՛լ Հայաստանի անբաժան մասը:**

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Գրվել է 1883թ.: Որոշ փոփոխություններով և առանց հեղինակի անվան հիշատակման առանձին գրքույկով 1889թ. հրատարակվել է Մկրտիչ Փորթուզալյանի կողմից: - **8**
2. Նկատի ունի աշխարհի վերջը: - **15**
3. Արեւմտահայ Ազատագրական Ուխտի մասին մանրամասն տես՝ Լալայան Ս., Յեղակրոն և Տարոնական շարժումներն ու Գարեգին Նժդեհի գործունեությունը, Երեւան, 2001, էջ 7-12: - **17**
4. Այսինքն՝ վատաբար կհանդգնի: - **17**
5. Արմենակ Բարսեղյանը ԱՄՆ-ում Յեղակրոն շարժման գործիչներից էր եւ 1932-1936թթ. Ալիստոնում խմբագրել է «Արփի» հանդեսը: «Արփի»-ի նպատակն էր հայ նոր սերունդին սպառնացող օտարացման վտանգի դեմն առնելու համար «պահպանել հայ ընտանիքի ազգային նկարագիրը», որով «ընտանիքը դարձնել հայեցի դաստիարակության կենտրոն»: 1935թ., Բոստոնում, Դ. Յ. Դ. Յեղակրոն Ուխտերի Կենտրոնական վարչության հանձնարարությամբ գրել է «Յեղակրոն շարժումը» գրքույկը, ուր փորձել է ներկայացնել Յեղակրոն կազմակերպությունը, հիմնավորել շարժումը: - **28**
6. «Ռազմիկ»-ի խմբագրությունը հողվածի սկզբում նշել է. «Մեր աշխատակիցներէն Ն. Նաւասարդունի յատկապէս «Ռազմիկ»-ի մատենաշարին համար գրած է «Յեղակրօնութիւն ներքին ճակատի վրայ» անունով գիրք մը, որ լոյս պիտի տեսնէ մօտ ժամանակէն: Ստորեւ կ'արտատպենք հատուած մը գիրքի 5-րդ գլուխէն, որ կը կրէ վերի խորագիրը»: Սակայն, նման գիրք չի հրատարակվել: - **37**
7. Տպվել է «Ռազմիկ»-ի 1943թ. հուլիսի 8-ի թ. 123 համարում: - **46**
8. Անվանի ազգայնական գործիչ, հրապարակախոս Կարո Ռուբենի Գեւորգյանը ծնվել է 1892թ. Կյունուլճինայում (Հունաստան): 1923-1927թթ. Սալոնիկում խմբագրել է «Ալիք», ապա 1928-1937թթ.՝ «Հորիզոն» թերթերը, 1937-1944թթ. Հայկ Ասատրյանի հետ՝ «Ռազմիկ» պաշտոնաթերթը, որը տպագրվել է Սոֆիայում, ապա՝ Պլովդիվում, 1954-1966թթ. Բեյրութում՝ «Ամենուն տարեգիրք» մեծաթեք տարեգիրքը, որտեղ երկարատև մոռացությունից հետո առաջին անգամ ներկայացրել է արժեքավորել է Գարեգին Նժդեհի եւ Հայկ Ասատրյանի կյանքն ու

գործունեությունը: Մահացել է 1975թ. նոյեմբերի 11-ին
Բեյրութում: - **50**

9. Տարոնականության առանցքային գաղափարախոսներից Արիս (Արիստակես) Տեր-Իսրայելյանը ծնվել է Բուլանըխում: Մանուկ հասակում ծնողների հետ տեղափոխվել է Էջմիածին, ուր սովորել է Գեւորգյան ճեմարանում: 1912թ. անցել է ԱՄՆ եւ 1917թ. դարձել Տարոն-Տուրուբերան Հայրենակցական Միության հիմնադիրներից: Մինչեւ կյանքի վերջը ապրել է նյութական ծանր պայմաններում: Մահացել է 1942թ. դեկտեմբերի 18-ին, ԱՄՆ-ի Էքրըն Օհայո քաղաքում: Մահվան առթիվ «Տարոնի Արծիվը» խմբագրականով հարգել է նրա հիշատակը («Տարոնի Արծիվ», Նյու Յորք, 1943, ք. 22): - **74**
10. Ներսես Աստվածատուրյանը ծնվել է Կ. Պոլսում 1897թ., ծագումով տարոնցի է: Եղել է Հայ Մարմնամարզական Ընդհանուր Միության Բուլղարիայի շրջանի պատասխանատու գործիչ: Վարել է առևտրական գործունեություն՝ նյութապես զգալիորեն օժանդակելով ազգայնական շարժումներին: Հայկ Ասատրյանի հետ համատեղ 1936թ. Սոֆիայում հրատարակել է «Ցեղ եւ Հայրենիք» կիսամսյան, 1938-1939թթ. կրկին Սոֆիայում՝ «Տարոնի Արծիվ» ամսաթերթը: 1945թ. հունվարի 27-ին ձերբակալվել է ԽՍՀՄ Պետանվտանգության կոմիտեի կողմից եւ հոկտեմբերի 20-ին դատապարտվել 10 տարվա ազատազրկման: Մահացել է 1953թ. օգոստոսի 28-ին Իրկուտսկի մարզի կալանավայրում: 1963թ. արդարացվել է: - **126**
11. Տոտոյանց Վահան Թովմասի (1875թ. փետրվարի 3, Աստրախան - 1964թ. մայիսի 9, Փարիզ) - Անվանի ազգայնական տնտեսագետ, հայկական կոոպերացիայի հիմնադիր: - **132**
12. Նկատի ունի Ռուբեն Տեր-Մինասյանին, ով մեղադրվում է Գեւորգ Չավուշի սպանության համար: - **173**
13. Նկատի ունի հետեւյալ գրքերը. 1. Սեպուհ, Էջեր իմ յուշերեն, Հտ. Ա.-Բ., Պոսթըն, 1925, 1929: 2. Վարանդեան Միքայել, Մուրատ: Պոսթըն, 1931: - **173**
14. Հայ Գնդունիի եւ Շահան Նաթալիի խմբագրությամբ հրատարակվել է 1928-1929թթ. Փարիզում, 26 համար: - **174**
15. Նկատի ունի հետեւյալ գիրքը՝ Նժդեհ Գարեգին, Ցեղի ոգու շարժը, Սոֆիա, 1932: - **176**

16. Սկրտիչ Երիցյանցի, Լեւոն Մոզյանի, Մեսրոպ Գուլումճյանի, Աբո Աբոյանի եւ Վազգեն Շուշանյանի խմբագրությամբ հրատարակվել է 1932-1933թթ. Փարիզում, 125 համար: - **176**
17. Դեւոնդ Արքեպիսկոպոս Դուրյանը սպանվեց 1934թ. Նիւ Եորքի Ա. Խաչ եկեղեցում՝ եռագոյնի փոխարեն Խորհրդային Հայաստանի դրոշ բարձրացնելու պատրվակով: Սպանությունը կազմակերպել էր Ռուբեն Տեր-Սիմասյանը՝ ԱՄՆ-ում Թուրքիայի դեսպան Սուխտարի վրիժառու պատուհասունը կանխելու նպատակով: - **177**
18. Նկատի ունի Դանիել Վարուժանին: - **204**
19. Նկատի ունի Ֆյոդոր Դոստոեւսկուն: - **205**
20. Գրվել է Երեւանից Թիֆլիսում գտնվող կնոջը՝ Սաթենիկին: - **209**
21. Բուլղարերեն - առաջնակարգ: - **225**
22. Ձեռագրով գրվել, ապա ջնջվել է հետեւյալ նախադասությունը. «Գիտակից մարտիկը չ'երկնչիր մահուան դէմ եւ չի տկարանար ընտրած ճամբուն գողգոթաներէն եւ խաղերէն»: - **227**
23. Այս արտահայտությունից պետք է եզրակացնել, որ ակնարկը գրվել է 1940-ական թվականների սկզբին: - **228**
24. Այս բառից հետո գրվել, ապա ջնջվել են «կերպով կ'արտայայտուի» բառերը: - **229**
25. Այլ աղբյուրներում հանդիպում է Է. Խանադալյան ձեւով: - **231**
26. Սյունիքում ՀՀ գեներալ-կոմիսար: - **232**
27. ՀՀ կառավարության եւ Խորհրդային Ռուսաստանի լիազոր ներկայացուցիչ Բորիս Լեգրանի միջեւ Թիֆլիսում 1920թ. օգոստոսի 10-ին կնքված համաձայնագիրը: - **233**
28. Հովհաննես Դեւեճյան (1892, Արաբկիրի Մաշկերտ գյուղ – 1976, Բուենոս-Այրես) – ՀՀ-ի գործիչ, գրող եւ խմբագիր, Նժդեհի բանտային ընկերը Խորհրդային բանտերում, ինչի մասին հուշեր է տպել Բուենոս-Այրեսում, 1970թ., Արմեն Սեւան ծածկանունով: - **233**
29. Ռուբեն Վարդանյան (1893, Վան – 1958, Բուենոս-Այրես) – ՀՀ-ի գործիչ, գրող եւ հրապարակագիր: - **234**
30. Այս բառից առաջ գրվել եւ ապա ջնջվել է «ճակատն» բառը: - **235**

ԲՈՎԱՆՂԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Երկու խոսք	3
<i>Ռափայել Պատկանյան.</i>	
Վարդապետարան Հայաստանի ազատության	8
Դավանանք Արեւմտահայ Ազատագրական Ուխտի	17
Հայտարարություն Ցեղակրոն Ուխտերու	19
Ցեղակրոնի դավանանքը	20
Հայ ցեղային շարժման սկզբունքները	22
<i>Արմենակ Բարսեղյան. Ցեղին ձայնը .....</i>	<i>24</i>
<i>Օ. Ջարմուռի. Ցեղայնացի՞ր, ցեղայնացո՞ւր .....</i>	<i>29</i>
<i>Օ. Ջարմուռի. Ցեղակրոնությունը եւ</i>	
<i>գաղթաշխարհի հայ երիտասարդությունը .....</i>	<i>32</i>
<i>Արամայիս. Ցեղը եւ ժողովուրդը .....</i>	<i>35</i>
<i>Ն. Նաւասարդուռի. Ի՞նչ է Ցեղակրոնությունը .....</i>	<i>37</i>
<i>Արտաւազդ. Ցեղակրոն երիտասարդության շարժումը .....</i>	<i>39</i>
<i>Ն. Նաւասարդուռի. Հայրենի հողին զորությունը .....</i>	<i>42</i>
<i>Արամայիս. Ցեղակրոնություն եւ օտարատեցություն .....</i>	<i>46</i>
<i>Կարո Գեւորգյան. Ցեղ, ազգ, ժողովուրդ .....</i>	<i>49</i>
<i>Արիս Տեր-Իսրայելյան.</i>	
Տարոնականության էությունը եւ ձգտումները	51
Տարոնական մտածում	75
Տարոնական ոգի	76
Տարոնականության ընդդիմախոսներին	81
Տարոնական հայի վերակերտումը	87
Տարոնականությունը որպէս ազգային միության կամք	92
Տարոնականության գողգոթան	99
Ազգային գիտակցություն	111
<i>Ներսէս Աստվածատուրյան.</i>	
Հայրենակցական միություններու մասին	123
<i>Ներսէս Աստվածատուրյան. Վեճն ու գործը .....</i>	<i>127</i>

<i>Վահան Տոտոնյանց</i> . Ի՞նչ է հարկավոր գաղութահայության 130 <i>Նիկոլ Աղբալյան</i> .	
Ստածումներ ազգի եւ դավանանքի մասին	133
<i>Հակոբ Պողոսյան</i> . Ազգերը ինչո՞ւ կ'անհետին	141
<i>Հակոբ Պողոսյան</i> . Հայ պատմության վերաքննությունը	148
<i>Շահան</i> . Հայ հեղափոխական հարազատ պոռթկումներ հայ ընդօրինակված հեղափոխության ներսը	158
Քաղաքական տեսության ներածություն.	
Պատերազմի կնճիռը	179
<i>Ս. Տեր-Քերոբյան</i> . Լույսը Աշտիշատեն կուգա	183
<i>Ա. Ահարոնյան</i> . Մեծ քենը	192
<i>Ռուբեն Ջարդարյան</i> . Բագինին փառաբանությունը	195
<i>Ռուբեն Ջարդարյան</i> . Պահակները արթուն են	198
<i>Նշան Պեշիկթաշլյան</i> . Դյուցազնաթռիչ Ուրֆան	201
<i>Պողոս Սնապյան</i> . Հողը	203
Հովհաննես Քաջազունու նամակը կնոջը	209
Հովհաննես Քաջազունու նամակը որդուն	218
<i>Արտավազդ</i> . Ջոր. Գ. Նժդեհ (Մարդը եւ Մարտիկը)	222